YU ISSN-0042-8442
УДК 355.48 (497.1) (051)

ВОЈНО-ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

1/2013

ВОЈНО-ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК
MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

ИЗДАВАЧ: ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА – ОДЕЉЕЊЕ ЗА ВОЈНУ ИСТОРИЈУ МИНИСТАРСТВА ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

РЕДАКЦИЈСКИ ОДБОР: др Јованка Шарановић, директор ИСИ, председник; др Дмитар Тасић, научни сарадник ИСИ, уредник; др Милан Терзић, виши научни сарадник ИСИ; др Винфрид Хајнеман, пуковник, Управа за војноисторијска истраживања ОС СР Немачке; др Шаул Шај, директор Института за војноисторијска истраживања ОС Израела; проф. др Милан Ристовић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; проф. др Љубодраг Димић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Миле Бјелајац, научни саветник Института за новију историју Србије; др Драган Богетић, научни саветник Института за савремену историју; доц др Александар Животић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Милић Милићевић, научни сарадник Историјског института; мајор др Миљан Милкић, научни сарадник ИСИ; мајор мр Далибор Денда, истраживач – сарадник ИСИ.

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК: др ДМИТАР ТАСИЋ

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ: мајор др МИЉАН МИЛКИЋ

Часопис излази два пута годишње. Година издања LXIII. Рукописи се шаљу на адресу: Институт за стратегијска истраживања – Одељење за војну историју, Незнаног јунака бр. 38 Београд. E-mail адреса: vig@mod.gov.rs. Телефони редакције 20-63-567 и 20-63-476; војни тел. 29-567 и 29-476. Рукописи се не враћају. Годишња претплата 1000 динара. Цена броја 600 динара.

Задња страна корица:
Српски коњаници у Првом балканском рату 1912.
Из збирке Зорана Т. Живковића

ВОЈНО-ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК
MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

PUBLISHER: STRATEGIC RESEARCH INSTITUTE – DEPARTMENT FOR MILITARY HISTORY
MINISTRY OF DEFENCE OF REPUBLIC OF SERBIA

EDITORIAL BOARD: Dr. Jovanka Šaranović, Director, SRI, President; Dr. Dmitar Tasić, Research Associate, SRI, Editor-in-Chief; Dr. Milan Terzić, Senior Research Associate, SRI; Dr. Winfried Heinneman, Colonel, Center for social sciences of German Armed Forces; Dr. Shaul Shay, Director of the Institute for military history research of Israeli Armed Forces; Prof. Milan Ristović, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Prof. Ljubodrag Dimić, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Dr. Mile Bjelajac, Principal Research Fellow, Institute for Recent History of Serbia; Dr. Dragan Bogetić, Principal Research Fellow, Institute for Contemporary History; Assistant Professor Aleksandar Životić, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Dr. Milić Milićević, Research Associate, Institute of History; Major Dr. Miljan Milkić, Research Associate, SRI; Major Mag. Dalibor Denda, Research Trainee, SRI.

EDITOR-IN-CHIEF: Dr. DMITAR TASIĆ

EDITORIAL SECRETARY: Major Dr. MILjAN MILKIĆ

Journal is pubished in two volumes per year. Year LXIII. Contributions should be send to: Strategic Research Institute – Department for Military History, Neznanog junaka br. 38 Beograd. E-mail: vig@mod.gov.rs. Telephones 20-63-567 i 20-63-476; army tel. 29-567 i 29-476. Rukopisi se ne vraćaju. Godišnja pretplata 1000 dinara. Cena broja 600 dinara.

Rear cover:
Serbian cavalrymen in First Balkan War 1912
From collection of Zoran T. Živković

САДРЖАЈ

ВИГ БР. 1/2013

ЈУБИЛЕЈИ

Никола Керавица, О бици код Милвијског моста 9

ЧЛАНЦИ И СТУДИЈЕ

Миломир Максимовић, Срби и „Дуга војна“ 1443/1444. године 45

Урош Татић, Иполит Монден у Србији. Први боравак (1853–1855) ... 71

Др *Фироз Јасами*, Отомански ратни планови
и Први балкански рат октобар-децембар 1912. 80

Др *Милан Мицић*, Идентификација нових насеља у процесу
колонизације Баната (1920–1941) 102

Мајор мр *Далибор Денда*, Моторизација тешке артиљерије
у војсци Краљевине Југославије (1918–1941) 126

Др *Драган Богетић,* Кризна жаришта у свету и погоршање
југословенско-америчких односа средином 70-тих година
прошлог века 145

ПРИЛОЗИ И ИСТРАЖИВАЊА

Др *Душан Кузовић*, Артиљеријска касарна у Ужици
и њено учешће у развоју града 167

Др *Ненад Петровић*, Полемике око међународног ратног права
у часопису *Ратник* крајем XIX века 181

Др *Дмитар Тасић*, Оснивање и рад контраобавештајне службе
у југословенским оружаним снагама 1944–1948. 200

ДОКУМЕНТА

Др *Драгана Амедоски* и др *Зулфије Кочак*, Расподела нузула у кадилуцима Румелије за османски поход на Угарску 1543. године 227

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

Слободан Селинић: *Партија и дипломатија у Југославији 1945–1952*, Институт за новију историју Србије, Београд 2013, 425 стр. (*др Драгомир Бонџић*) 251

Мирко С. Добричанин: *Топлички гвоздени пук „Књаз Михаило“*, Интерпрес, Београд, 2012, 552 стр. (*Никола Тошић Малешевић*) 256

Роберт Герварт, Џон Хорн, *Рат у миру. Паравојно насиље у Европи после Првог светског рата 1918–1923,* Архипелаг, Београд 2013 *(Александар Лукић*) 259

Александар Стојановић: *Српски цивилни/културни план владе Милана Недића*, Београд (ИНИС) 2012, 598 стр. (*др Зоран Јањетовић*) 262

ОСВРТ

Др *Данило Шаренац*, О књизи *Месечари. Како је Европа ушла у рат 1914.* професора Кристофера Кларка 267

ИНФОРМАЦИЈЕ

Међународна конференција „Стогодишњица Балканских ратова (1912–1913) – супротстављена становишта“, Анкара, Република Турска, 23–24. мај 2013. године (*др Дмитар Тасић*) 283

Тринаеста годишња конференција Радне групе за студије конфликта Партнерства за мир „Државе у рату: зашто државе учествују у ратовима и зашто не“, Софија, 27–31. мај 2013. године (*мајор др Миљан Милкић*) 285

Међународна конференција „Балкански ратови 1912–1913: сукоби, изазови и сећања“, Париз, Француска, 7–8. јун 2013. године (*др Дмитар Тасић*) 287

CONTENTS

MILITARY HISTORY REVIEW 1/2013

JUBILEE

Nikola Keravica, About the Battle of the Milvian Bridge 9

ARTICLES AND STUDIES

Milomir Maksimović, Serbs and "Long campaign" 1443/1444 45

Uroš Tatić, Hypollite Monden in Serbia. First Stay (1853–1855) 71

Dr. *Feroze Yasamee*, Ottoman War Planning and the Balkan Campaign of October-December 1912 80

Dr. *Milan Micić*, Identification of new Settlements in Colonization Process of Banat (1920–1941) 102

Major Mag. *Dalibor Denda*, Motorization of the Heavy Artillery Units in the Army of Kingdom of SCS/Yugoslavia (1918–1941) 126

Dr. *Dragan Bogetić,* The World Hot Spots and Deterioration of Yugoslav- American Relations in mid 70's of 20th Century 145

CONTRIBUTIONS

Dr. *Dušan Kuzović*, Artillery Barrack in Užice 167

Dr. *Nenad Petrović*, Controversy Surrounding the International Law of War in the Magazine *Warrior* by the end of 19th Century 181

Dr. *Dmitar Tasić*, Formation and Activities of Counter-intelligence Service in Yugoslav Armed Forces 1944–1948. 200

DOCUMENTS

Dr. *Dragana Amedoski* i Dr *Zulfiye Koçak*, Distribution of Nuzuls in Kadiluks of Rumelia for the Ottoman Warpath against Hungary in 1543 227

REVIEWS

Слободан Селинић: *Партија и дипломатија у Југославији 1945–1952*, Институт за новију историју Србије, Београд 2013, 425 pp. (*Dr. Dragomir Bondžić*) 251

Мирко С. Добричанин: *Топлички гвоздени пук „Књаз Михаило“*, Интерпрес, Београд, 2012, 552 pp. (*Nikola Tošić Malešević*) 256

Роберт Герварт, Џон Хорн, *Рат у миру. Паравојно насиље у Европи после Првог светског рата 1918–1923,* Архипелаг, Београд 2013 *(Aleksandar Lukić*) 259

Александар Стојановић: *Српски цивилни/културни план владе Милана Недића*, Београд (ИНИС) 2012, 598 pp. (*Dr. Zoran Janjetović*) 262

REVIEW

Dr. *Danilo Šarenac*, About the book *Sleepwakers. How did the Europe Entered the War of 1914* by Professor Christopher Clarck 267

INFORMATION

International conference “Centenial anniversary of the Balkan Wars (1912–1913) – contested stances”, Ankara, Republic of Turkey, 23–24 May 2013 (*Dr. Dmitar Tasić*) 283

13th Annual conference of the Conflict Study Working Group “States at War: Why States participate in Wars and why not?” Sofia, Republic of Bulgaria 27–31 May 2013 (*Major Dr. Miljan Milkić*) 285

International conference “The Balkan Wars (1912–1913) – conflicts, challenges and memories”, Paris, France, 7–8 June 2013 (*Dr. Dmitar Tasić*) 287

Јубилеји

УДК 355.48(37)"312"

Мр Никола Керавица, самостални истраживач античког и средњовековног умећа ратовања
НАРОДНИ МУЗЕЈ, БЕОГРАД

О БИЦИ КОД МИЛВИЈСКОГ МОСТА

Militaris gloriae adpetentissimus, fortuna in bellis prospera fuit, verum ita, ut non superaret industriam.[1]

АПСТРАКТ: На основу позних античких извора у раду је направљена војноисторијска реконструкција битке која се одиграла у околини Рима 28. октобра 312. године, а која је данас позната као битка код Милвијског моста. У првом делу рада дате су кратке биографије владара Константина и Максенција, детаљан приказ обе војске, те њихова стратешка дејства током грађанског рата 312. године, која су претходила бици код Милвијског моста. Потом, наведени су изводи из више релевантних историјских извора који се баве самом битком и њеним непосредним последицама. Коначно, дата је реконструкција свих стратешких и тактичких дејстава пре и током битке, са нагласком на отворено питање тачног места на ком се бој одвијао.

Кључне речи: *Битка код Милвијског моста, Константин, Максенције, реконструкција тока битке, бојно поље.*

Војни подвизи Гаја Флавија Валерија Константина (*C. Flavius Valerius Aurelius Constantinus Augustus*, 306–337) пола века након његове смрти били су готово заборављени.[2] Ратни успеси били су непознати

[1] *„Био је незајажљиво похлепан за војним победама, срећа у ратовима беше му издашна, истину говорећи, не надмашујући у томе његова постигнућа.“* Еутропије о Константину (Eutropius, *HR* X, 7).

[2] *„Многе и велике начинио (обновио) је градове и бројна племена варварска покорио је, чијих се имена данас не сећамо.“* (Joannis Chrysostomi, *Homiliae de statuis* XXI, 11).

потомцима његових сабораца, потиснути у други план значајем осталих Константинових постигнућа. На готово истоветан начин и данас се често занемарују његов талент и умећа која је исказао као војсковођа. Ово је посебно наглашено када се описује његова улога у догађајима непосредно пре и током битке код Милвијског моста,[3] која се одиграла на бојном пољу у околини Рима, 28. октобра 312. године. Готово једногласно Константинов неспорни тријумф приписује се понајвише натприродној визији која му је подарила жељену победу. У делу *Живот Константинов* Евсевије Цезарејски (*Eusebius Pamphili Caesariensis*, око 265–339) пише да је Константин спознао да му је неопходна „*потпора снажнија од војне силе.*“[4] Он је „*сматрао сво* (своје) *оружје и војну силу као мање важне, јер био је убеђен да ће га божанска помоћ учинити непобедивим и несавладивим*.“[5] Опис догађаја у вези са битком[6] Евсевија Цезарејског данас је код нас општеприхваћен. Он се не ретко меша са описом[7] који је дао Лактанције (*L. Caecilius Firmianus Lactantius*, 240–320) творећи, једнако у стручној и популарној литератури, неразмрсиво клупко митолошког и историјског. Не оспоравајући право „да *свакоме буде слободно да ум свој окрене оној религији за коју сматра да је у складу с његовим ставом*“[8] намера нам је да покажемо да ратни успех историјског Константина у овој бици није, колико год то данас јеретички звучало, био производ уплитања виших сила. Оно што је Константин учинио, несумњиво је било дело промишљеног стратега и зналца, владара који је цео живот био посвећен *artis militaria*.[9]

I

Животни путеви Константина и Максенција (*M. Aurelius Valerius Maxentius Augustus,* 306–312), двојице владара и војсковођа који су се сукобили 28. октобра 312. године различити су и неподударни, мада су се више пута укрштали.[10] Као млад припадник коњичке јединице[11]

---

[3] Класични антички извори овај мост, изграђен крајем III века пре н. е., називају *Pons Mulvius*, док га аутори текстова из времена позног Рима помињу као *Pons Milvius*.

[4] „*praeter militares copias praestantiore*“ (Eusebius, *VC* I, 27. 1).

[5] „*Armorum quidem apparatum et militum copias secundo loco ducens, auxilium autem divini numinis invictum et inexpugnabile esse sibi persuadens*.“ (*Исто*).

[6] О овом опширније видети: R. Dam van, *Remembering Constantine at the Milvian Bridge,*Univ. of Michigan, 2011, 82–100.

[7] Lactantius, *MP* XLIV.

[8] Цитат из Миланског едикта (Р. Радић, *Константин Велики: надмоћ хришћанства*, Еволута, Београд, 2010, 98).

[9] R. Dam van, 2011, 247; N. Keravica, *Nepobedivi Konstantin*, Evoluta, Beograd, 2011, 119–122.

[10] Константин је био супруг Максенцијеве сестре и једно време савезник његовог оца. Пре тога, Константинов отац оженио се Максенцијевом полусестром Теодором.

Константин је добио из руку своје будуће супруге Фаусте, кћерке августа Максимијана (*M. Aurelius Valerius Maximianus Herculius Augustus*, 286–305), перјаницом украшени позлаћени шлем римског заповедника.[12] Био је у пратњи августа Диоклецијана (*C. Aurelius Valerius Diocletianus Augustus*, 284–305) приликом гушења немира у Сирији и Египту 297. године, када је добио високи чин трибуна првог реда.[13] Због тога је сасвим могуће да је са Галеријем (*C. Galerius Valerius Maximianus Augustus*, 305–311) учествовао у походу на Персију, који је овај успешно окончао наредне године. У каснијим походима овог цара на дунавском лимесу Константин је показао изузетну личну храброст и сналажљивост.[14] Изгледало је да ће његова успешна војничка каријера доживети врхунац на мајске Календе 305. године када су оба августа, Диоклецијан и Максимијан, абдицирала у корист својих наследника Галерија и Констанција Хлора (*M. Flavius Valerius Constantius Herculius Augustus*, 293–306). Константин је већ тада био толико популаран међу војницима: „*да није било сумње да ће он бити изабран* (за Цезара). *Присутни војници и старешине одабране и сакупљене из легија нису скидали поглед са њега, радовали су се, прижељкивали то и чинили завете за његов избор*.“[15] Титула му није дарована, али је Константин ратујући уз свог оца на северу Британије 305. године стекао славу која се прочула широм западне половине Царства.[16] Након очеве смрти 306. године, као нови члан владарског колегијума истакао се у походима дуж германског лимеса нападајући Франке 307. и Бруктере 309. године. Наредне године морао је да прекине поход у Германији, због немира које је изазвао његов таст Максимијан. Константин је реаговао муњевито и, освојивши на јуриш Масилију (*Massalia*, данас Марсељ), успео је да угуши побуну и зароби старијег августа. Исход овог сукоба одредио је Максимијанову судбину, што је био непосредни повод за рат са Максенцијем.

Максенције, иако син Максимијана врсног војсковође и владара, изгледа да се није занимао за војнички занат. Живео је повучено у државној вили[17] у околини Рима као „*обичан грађанин*“.[18] Ипак,

---

[11] „*iuvenis equestris militans*“ *Origo*, II, 3.

[12] *Panegyrici Latini* (у даљем тексту *Pan. Lat.*) VII [6] 6. 2.

[13] „*Tribunus ordinis primi*“ Lactantius, *MP* XVIII, 9.

[14] *Origo* II, 3–4.

[15] „*nulla erat dubitatio; milites qui aderant et primores militum electi et acciti ex legionibus in hunc unum intenti gaudebant, optabant, et vota faciebant.*“ *Исто. MP* XIX, 1.

[16] „*PICTOS VICTOS / HOSTIS DELETA / LVDITE SECVRI*“. Пикти (су) поражени, непријатељи (су) уништени, играјте (се) опуштени – натпис је на бронзаној кули за бацање коцкица за игру (*turricula*), датираној у IV век. Данас је изложена у Земаљском музеју у Бону. Натпис можемо повезати са великом победом над Пиктима коју су извојевали Констанције Хлор и Константин.

[17] Eutropius, *HR* X, 7.

[18] Lactantius, *MP* XVIII, 2.

када је сазнао за Константиново самопроглашење за владара и сам се у октобру 306. године, уз помоћ Преторијанске гарде и подршку Сената, заогрнуо пурпуром.[19] У ономе што је један син владара већ учинио није било могуће спречити другог. Максенцијев чин узурпације изазвао је реаговање Галерија, који је послао Флавија Севера (*Flavius Valerius Severus Augustus*, 305–307) да угуши побуну у престоници Царства. Максенције се на почетку сукоба ослонио на Максимијанову помоћ и харизму која је привукла на његову страну већину војске Флавија Севера чији се поход на Рим тако неславно завршио.[20] Очекујући да ће Галерије сигурно нешто предузети, Максенције је обновио градске зидине.[21] Галерије је заиста, у јесен 307. године, самоуверено наступао кроз Италију. Међутим, на његово велико изненађење, градске капије су биле чврсто затворене и зидови поседнути трупама верним Максенцију.[22] Да би избегао судбину претходника Галерије се са војском повукао из Италије. Тако је узурпатор без готово икаквог борбеног искуства надмашио два цара-ратника. Својим противницима Максенције је доказао да се успех у рату не постиже увек и искључиво војничким умећем.

Галерије је на самиту у Карнунтуму (*Carnuntum*, данас Петронел), новембра 308. године, поставио за августа на западу свог саборца Лицинија (*C. Valerius Licinianus Licinius Augustus,* 308–324),[23] који је столујући у Сирмијуму (*Sirmium*, данас Сремска Митровица) правио планове за свргавање узурпатора. Максенције је у међувремену морао да угуши побуну која је избила у Африци.[24] Тамо је послао трупе под заповедништвом преторијанског префекта Руфа Волусијана који је немилосрдно[25] присилио побуњенике на предају. Због тога је Максенције имао времена да се припреми за могуће сукобе са Константином и Лицинијем, распоредивши појачања на кључним стратешким местима у Италији.

II

На самом почетку грађанског рата 312. године Константин је показао да добро познаје предност правовременог предузимања стратешке иницијативе. Он је у позну зиму, односно рано пролеће

[19] *Исто. MP* XXVI, 1–2.
[20] *Исто. MP* XXVI, 5; 8.
[21] R. Dam van, 2011, 229–230.
[22] C. M. Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, Routledge, London, 2004, 76.
[23] Lactantius, *MP* XXIX, 2.
[24] Victor, *DC* XL, 17.
[25] *Pan. Lat.* XII [9], 16. 1.

исте године започео рат прешавши Алпе, савладавши тако прву препреку на путу за Италију. Антички аутори о овом изузетном подухвату готово да ћуте. У *Историји* Амијана Марцелина (*Ammianus Marcellinus*, између 325–335 – око 400) сачуван је опис[26] преласка овог планинског ланца и све препреке са којима су се морали суочити и ратници Константинове походне војске. Зосим тврди да је у походу на Италију учествовало 90.000 пешадинаца и 8000 коњаника.[27] Пре ће бити да он наводи укупан број војника Константинове војске на територији Царства под његовом влашћу, него тачан број учесника овог похода. То посредно потврђује непознати аутор хвалоспева Константину који каже: „*Са једва четвртином своје војске, насупрот 100.000 непријатеља под оружјем, Алпе си прешао*.“[28] Значајан број трупа морао је Константин да остави у Галији под командом њему лојалних заповедника. У Италију је због тога ушао на челу тек дела јединица,[29] мада најбољих међу онима којима је располагао. Пешадију ове походне војске чиниле су вексилације[30] неких од легија распоређених у Британији: *VI Victrix, XX Valeria Victrix, II Augusta* и *I Flavia Victrix*.[31] Легије са лимеса на Рајни *I Minervia, XXX Ulpia Victrix, VIII Augusta* и *XXII Primigenia*[32] такође су са делом својих кохорти учествовале у походу. Ту су биле и вексилације легија из Реције и Норика – *II, III Italica* и *I Noricorum.*[33] Константин је највише поверења имао у борбену вредност помоћних и савезничких трупа[34] са којима је успешно ратовао у Британији и Германији.[35] Тако Зосим пише да је Константин за рат са Максенцијем подигао војску међу „*варварима, Германи-*

[26] Marcellinus, *RG* XV, 10, 5–7.

[27] Zosimus, *HN* II, 15. 1.

[28] „*Vix enim quarta parte exercitus contra centum milia armatorum hostium Alpes transgressus es*.“ *Pan. Lat*. XII [9], 3. 3.

[29] *Исто*. XII [9], 5. 1–2. Анонимни аутор хвалоспева Константину каже да македонски краљ Александар Велики „*никада није предводио више од 40.000 људи*“, те да је Константин у овај рат пошао са мањим бројем ратника. Овај навод, потврђује онај изречен нешто раније и указује на разуман број ратника Константинове војске.

[30] Вексилације су се појавиле још током I века н. е. Вексилација, *vexillatio*, потиче од речи стег, *vexillum*, посебне ознаке око које су се окупљали ратници одреда привремено издвојених из матичне јединице, било легије или помоћног одреда. Тако су према потреби формирани одреди са посебном наменом, током једног или више војних похода, а да при том није битно умањивана борбена готовост матичних јединица.

[31] E. C. Nischer, „The Army Reforms of Diocletian and Constantine and Their Modifications up to the Time of the Notitia Dignitatum“, *The Journal of Roman Studies*, Vol. 13, 1923, 8.

[32] *Исто*.

[33] *Исто*.

[34] N. Keravica, 2011, 13–14.

[35] M. P. Speidel, „Raising New Units for the Late Roman Army: „Auxilia Palatina“, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 50, 1996, 170.

ма, тако још и Галима".[36] Нису само обични ратници или нижи заповедници у тој војсци били „варвари". Један од највиших њених заповедника био је Хрок (*Crocus*)[37], владар германског племена Алемана, поуздани савезник и пратилац августа Констанција Хлора, човек који је одиграо пресудну улогу приликом Константиновог преузимања царског пурпура у Ебураку (*Eburacum*, данас Јорк) 306. године.[38] Хрок је заповедао Регијима[39] (*Regii*) који су уз Батаве[40] (*Batavi*) чинили *auxiliorum palatinorum* – Константинову телесну гарду. У пратњи војсковође били су и Корнути (*Cornuti*) германски ратници који су од Диоклецијана ратовали за и уз Римљане.[41] Корнути су име добили по симболу који су носили на штитовима, који је представљао стилизоване рогове јарца.[42] Коњицу су чиниле јединице тешких коњаника наоружаних копљима за удар и мачевима – *equites Dalmatae, Gallicani, Batavi, armigeri, cornuti, brachiati, scutarii, lanciarii,* и одреди лаких коњаника суличара и стрелаца – *equites Mauri, Parthi…*[43] Остатак трупа попуњавали су *numeri*[44] из Британије (*Britones*) и Галије (*Gallicani, Celtae*). Позната су нам имена неколико високих заповедника који су уз Хрока били могући учесници овог похода: Петроније Анијан (*Petronius Annianus*),[45] Јуније Басо (*Junius Bassus*),[46] Гај Целије Сатурнин (*C. Ca-*

---

[36] Zosimus, *HN* II, 15. 1.

[37] О Хроку видети: J. F. Drinkwater, "Crocus, 'King of the Alamanni'", *Britannia 40*, 2009, 185–195.

[38] "*Quo mortuo cunctis, qui aderant, annitentibus, sed praecipue Croco, Alamannorum rege, auxilii gratia Constantium comitato imperium capit*." (*Epitome* XLI, 3).

[39] M. P. Speidel, 1996, 165.

[40] *Исто.* 166–167.

[41] *Исто.* 168.

[42] A. Alföldi, M. C. Ross, "Cornuti: A Teutonic Contingent in the Service of Constantine the Great and Its Decisive Role in the Battle at the Milvian Bridge. With a Discussion of Bronze Statuettes of Constantine the Great", *Dumbarton Oaks Papers, Vol. 13*, 1959, 172.

[43] *Notitia dignitatum in partibus Occidentis* наводи називе и типове коњичких јединица које су, на једној или другој страни, учествовале у грађанском рату 312. године: Прослављени комес и заповедник коњице при двору (*Not. dign. Occ.* V, 1), Прослављени заповедник коњице у Галији (*Исто.* V, 114–162; 217–229), Уважени комес Африке (*Исто.* V, 192–205), Уважени комес Хиспаније (*Исто.* V, 170–186), Уважени комес Британије (*Исто.* V, 205–208; 250–256), Уважени комес Тингитаније (*Исто.* V, 257–258), коњица у Италији (*Исто.* V, 53–90; 209–216). Већина ових јединица била је у доба Константина Великог распоређена у истим окрузима у којима их нешто касније налазимо пописане у овом значајном историјском извору.

[44] О нумерима видети: P. Erdkamp, *A Companion to the Roman Army*, Blackwell Publishing Ltd, 2007, 195.

[45] Преторијански префект и конзул. Титула преторијанског префекта је пре реформи из 324. године била чин највишег војног заповедника у римској војсци. (A. H. M. Jones, *The Prosopography of Later Roman Empire Vol I A.D. 260–395*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1971, 68, 69, 434, 479, 1047).

[46] Преторијански префект и конзул. (*Исто*. 154; 1048).

elius Saturninus),[47] Бонит (*Bonitus*)[48] и Флорије Баудио (*Florius Baudio*).[49] Поред њих извори помињу и анонимног преторијанског префекта.[50]

Константин је у пролеће и лето 312. године почесно потукао две градске посаде, један издвојени коњички одред и две противничке војске[51] у окршајима[52] код Сегусије (*Segusio*, данас Соса), Тауринума (*Taurinum*, данас Торино), Бриксије (*Brixia*, данас Бреша) и Вероне.[53] Из Вероне Константин се упутио Постумијевим путем (*Via Postumia*) према Аквилеји (*Aquileia*). Након освајања овог стратешки важног града његова војска могла се упутити на запад, једним делом Попилијевим путем (*Via Popilia Annia*), па огранком Емилијевог пута (*Via Aemilia "Altinate"*) до Бононије (*Bononia*, данас Болоња) и потом до Мутине (*Mutina*, данас Модена), које је такође било неопходно покорити. Константин је због ових операција могао да подели војску на више мањих опсадних одреда али нам се такав потез, због великог стратешког ризика и исцрпљујућих маршева и контрамаршева, чини мало вероватним.[54] Ћутање извора, са изузетком Назарија,[55] наводи нас на закључак да су се Аквилеја и остали градови на северу Италије, након пада Вероне и погибије Рурикија Помпејана,[56] предали без борбе, па се Константинова војска, од Аквилеје Попилијевим путем, дуж обале Јадранског мора, спустила на југ до Арминија (*Arminium*, данас Римини). Од ове луке на Јадранској обали доста је лако реконструисати правац кретања Константинове војске. Она је ишла уз море до Фанум Фортуне (*Fanum Fortunae*, данас Фано), да би потом скренула у унутрашњост копна, крећући се Фламинијевим путем (*Via Flaminia*), долином реке Метаурус (*Metaurus*, данас Метауро). Прелази у Апенинском горју били су не-

---

[47] Дугогодишњи Константинов сарадник, преторијански префект и *comes* (*Исто.* 806, 1048, 1057, 1066, 1069, 1081).

[48] Високи војни заповедник (*Исто.* 163; 1117).

[49] Високи војни заповедник (*Исто.* 158; 1122).

[50] Преторијански префект (*Исто.* 1055, 1047; *Pan. Lat.* XII [9], 11. 4).

[51] „*primam, secundam, ac tertiam tyranni aggressus aciem*" (Eusebius, *VC* I, 37. 2). Иако је Евсевије непоуздан као извор за војноисторијски аспект грађанског рата 312. године, овде он износи тачан податак о стварном развоју стратешке ситуације на војишту северне Италије.

[52] О овим окршајима видети: N. Keravica, 2011, 68–74.

[53] *Pan. Lat.* XII [9], 5–11; *Pan. Lat.* IV [10], 21–27; Zosimus, *HN* II, 15. 1.

[54] Другачије мишљење има Буркхарт. J. Burkhart, *Doba Konstantina Velikog*, Izdavačka knjižarnica Z. Stojanovića, S. Karlovci, 2006, 316.

[55] *Pan. Lat.* IV[10], 27. Градови Аквилеја и Мутина су се, према Назарију, предали након краће опсаде.

[56] Максенцијев преторијански префект (*Pan. Lat.* XII [9], 8. 1; 10. 3; *Pan. Lat.* IV [10], 25. 4; 7).

брањени,[57] а Фламинијев пут је, иако стар више од пет стотина година,[58] био проходан и добро одржаван,[59] што је омогућило Константину да неометано доведе војску у околину Рима (в. Слика 1. Мапа правца кретања Константинове војске, поход на Италију 312. године).

Нема довољно поузданих података о томе какве је стратешке, односно тактичке захвате Максенције предузимао у периоду пролеће – јесен 312. године, као одговор на Константиново напредовање и освајања на северу Италије. Било је очекивано да ће Максенције принудити Константина на дуготрајну и неизвесну опсаду. За избор такве стратегије постојали су оправдани разлози. Напади на Рим које су 307. године повели августи Флавије Север и Галерије[60] окончани су неуспехом, поред осталог, због тога што се добро снабдевена војска у Граду могла дуго одупирати непријатељу. Максенције је предвидевши опсаду управо то учинио, снабдевши војску неопходним залихама.[61] Обновљене римске зидине, чију изградњу је у другој половини III века започео цар Аурелијан (*L. Domitius Aurelianus Augustus*, 270–275), биле су још један снажан разлог за избор одбрамбене стратегије. Ово може да објасни недостатак Максенцијевог реаговања на напредовање Константина према Риму, мада већина историјских извора узроке за такво понашање налази у готово невероватном броју његових лоших особина.[62]

Према Зосиму Максенције је „сакупио далеко снажнију војску (од Константина), у којој је било 80.000 Римљана и Италијана, сви Тосканци са морске обале, 40.000 бораца из Картагине, поред оних које су послали Сицилијанци; укупан број његових трупа износио је 170.000 пешадинаца и 18.000 коњаника.“[63] Ове бројке, као и оне које Зосим наводи када говори о Константиновој војсци, треба прихватити са резервом. Он извесно пише о укупном броју војника са којима је Максенције располагао, а не о онима који су учествовали у само једној бици. Велика Максенцијева војска у Италији била је подељена на три мање. Две, које су биле распоређене на северу Кон-

[57] *Pan. Lat.* XII [9], 15.

[58] Фламинијев пут је од Рима пратио долину реке Тибар, настављао се кроз Умбрију и прешавши Апенине ишао је до Арминија на Јадранској обали. Направљен је током друге половине III века пре н. е. као војни пут (*via militaris*) да би олакшао приступ Јадранској обали и стратешки важној долини реке По. У време настанка омогућио је убрзану експанзију Римске републике на исток и север, док је у периоду Принципата и касније, представљао један од најважнијих трговачких путева Царства.

[59] R. Dam van, 2011, 184.

[60] *Pan. Lat.* XII [9], 15. 1.

[61] *Исто.* XII [9], 16. 1.

[62] *Исто.* XII [9], 14; Eusebius, *VC* I, 33–36; Lactantius, *MP* XLIV.

[63] Zosimus, *HN* II, 15. 2.

стантин је већ био поразио. Језгро треће војске, која је требало да одбрани Рим, чинила је Преторијанска гарда са десет кохорти од по 1000 преторијанаца. Изабраних царских коњаника (Equites singulares Augusti) било је око 2000.[64] Максенције је на располагању имао и кохорте легије II Parthica, која је у околини Рима била распоређена још од времена цара Септимија Севера (L. Septimius Severus Augustus, 193–211).[65] Овим јединицама треба придодати и вексилације искусних легионара његовог оца које су пребегле из војске августа Флавија Севера.[66] Из Африке су као појачање доведене вексилације легија III Augusta, I Flavia Constantia, I Flavia Pacis, II Flavia Virtutis и III Flavia Salutis.[67] Максенције је могао да рачуна на војнике градских,[68] помоћних и савезничких одреда.[69] Поред изабраних царских коњаника у његовој војсци биле су јединице тешких и лаких коњаника из Италије, Африке и са Сицилије: equites Italiciani, Mauri, Parthi, clibanarii, stablesiani, scutarii, promoti, sagittarii...[70]

Реалан број Максенцијевих војника у Риму можемо добити само посредним путем. Војска распоређена код Сегусије и Тауринума била је мања од оне која је бранила стратешки важан источни прилаз Италији. Ова друга је, према изворима,[71] била бројнија од оне коју је Константин предводио. Величина ове војске може се објаснити претњом могућег Лицинијевог упада, односно Максенцијеве нескривене намере да нападне Илирик.[72] Познато нам је приближно бројно стање Преторијанске гарде, изабраних царских коњаника, легије *II Parthicae* и градских кохорти, јединица које су чиниле језгро Максенцијеве војске.[73] Уколико њима придодамо одговарајући број јединица доведених да појачају градску посаду, као резултат добијамо војску која није бројала мање од 35.000 људи, која је у пешадији била нешто бројнија од Константинове.[74] Имена појединих

---

[64] A. Busch, *'Militia in urbe', The Military Presence in Rome, The Impact of the Roman Army (200 BC – AD 476)*, Brill, Boston, 2007, 315–317.

[65] *Исто.* 336; 341.

[66] *Pan. Lat.* XII [9], 3. 4.

[67] Назив *Flavia* (Флавијева) у имену ових легија не треба да збуњује. Током рата за Италију ове легије вероватно су носиле имена која су им даровали Максимијан или Максенције, али је, по окончању сукоба, Константин изменио њихова имена, придодавши им своје *nomen gentile*. О овоме видети: E. C. Nischer, 1923, 5–6.

[68] *cohortes urbanae*, *cohortes vigilum* (A. Busch, 2007, 316; 324).

[69] *Pan. Lat.* IV[10], 28. 5.

[70] Видети напомену 43.

[71] *Pan. Lat.* XII [9], 8. 3; 9. 1; *Pan. Lat.* IV[10], 25. 3–7.

[72] Током 309. и 310. године Максенцијеве и Лицинијеве трупе водиле су борбе за Истру.

[73] 23.000 до 28.000 ратника (A. Busch, 2007, 315–316).

[74] Посредну потврду за ово можемо наћи у изворима. (*Pan. Lat.* IV[10], 25.4–5; Eusebius, *VC* I, 37. 2).

Максенцијевих високих заповедника сачувана су од заборава, па се поред Рурикија Помпејана (*Ruricius Pompeianus*),[75] помињу и Гај Цејоније Руфије Волусијан (*C. Ceionius Rufius Volusianus*),[76] Манлије Рустицијан (*Manlius Rusticianus*),[77] Зено (*Zenas*),[78] Марцелијан (*Marcellianus*)[79] и Марцел (*Marcellus*)[80]

Дакле, шта је могло Максенција навести да напусти доказано успешну одбрамбену стратегију и прихвати неизвесност битке на отвореном бојном пољу? Чини се да одговор на ово питање треба потражити у политичкој ситуацији у Риму која му није била наклоњена.[81] Сукоб између, ничим ограничених, преторијанаца и грађана кулминирао је крвавим окршајем у коме је било жртава на обе стране.[82] Вести о последњим Константиновим војним успесима сигурно нису биле непознате његовим присталицама, којих у Граду није био мало.[83] Узавреле страсти у Риму могле су да угрозе одбрану и доведу посаду у опасност да буде предата непријатељу чином унутрашње издаје. Зато можемо изнети и нешто слободнију претпоставку према којој су искуснији Максенцијеви заповедници, саборци августа Максимијана, проценили да је битка на отвореном боље решење од одбране у немирима склоном Граду. Непријатељу би у том случају требало нанети осетне губитке, па се потом уређено повући иза римских зидина. Константинову војску би у том случају онеспособили за извођење озбиљнијих опсадних радова. Он би био принуђен на повлачење и срамне уступке, баш као што се догодило његовим претходницима 307. године. Поред овога, непознати аутор хвалоспева Константину помиње поморску блокаду, односно заузимање италијанских лука: „*Ти си и Алпе прешао и морнарицом луке италијанске заузео*.“[84] У питању су највероватније Остија и Портус, стратешки важне луке за снабдевање Рима. Шта год да је од овога било одлучујуће, Максенције је 28. октобра 312. године предводећи војску пошао у сусрет Константину.[85] Историјски извори су недо-

[75] Преторијански префект (A. H. M. Jones, 1971, 713).
[76] Преторијански префект и конзул (*Исто.* 976–978).
[77] Преторијански префект (*Исто.* 787, 1047).
[78] Високи војни заповедник (*Исто.* 990).
[79] Војни трибун (*Исто.* 543).
[80] Војни трибун (*Исто.* 550).
[81] *Pan. Lat.* XII [9], 15. 1.
[82] Zosimus, *HN* II, 14. 1.
[83] Lactantius, *MP* XLIV, 7.
[84] "*Tu et Alpes gradu et classibus portus Italicos occupasti*." (*Pan. Lat.* XII [9], 25. 3). Осим овог навода о могућим поморским операцијама можемо само да нагађамо.
[85] Изузетно значајан археолошки налаз атрибута царске власти, који се приписују Максенцију, као да потврђује да је он био спреман на сваки, па и онај нежељени исход предстојеће битке (D. Potter, *Constantine the Emperor*, Oxford Univ. Press, 2013, 142).

следни и противречни, често уопштени или површни, када дају приказ догађаја како оних непосредно пред битку, тако и оних током саме битке. Овде ћемо, укратко, навести неке од најважнијих.

III

Непознати аутор хвалоспева Константину[86] насталог највероватније 313. године,[87] први је повезао место битке са именом Милвијског моста. Он наводи да је Максенције, нагло и неочекивано,[88] изашао из Рима и прешао реку Тибар (*Tiber*, данас Тевере). На тако лош начин је распоредио своју војску да „*нико присиљен да напусти свој положај није могао* (уређено) *да се повуче, и да потом поново уђе у бој, како се обично чинило, јер био је спреда оружјем* (непријатеља) *и реком Тибар с леђа притиснут*.“[89] Непознати аутор изабрану тактику приписује Максенцијевом губитничком стању духа.[90] Константин је незадрживо напао противника који практично није пружио отпор, са изузетком преторијанца који су „*у очају прекрили место које су одбрали за битку својим телима*“.[91] Остала војска разбежала се према реци и оближњем Милвијском мосту, који је био сувише узан за толику масу бегунаца, па су се многи утопили у Тибру. Иста судбина задесила је и Максенција када је покушао да пређе реку јашући на коњу са тешким оклопом на себи.[92]

Лактанције чије је дело[93] хронолошки блиско[94] самом догађају даје опис битке који је донекле противречан. Он наводи да су Максенцијеве трупе, оне на северу Италије, надвладале (*sic!*) Константина,[95] који потом „*чврсте воље и на све спреман*“[96] доводи своју војску пред Рим, поставивши логор насупрот Милвијског моста. Константин је у сну упућен да нареди војницима да на своје штитове исцртају слово [X] и преко њега вертикалну линију [I] закривље-

---

[86] *Pan. Lat.* XII [9] (*PANEGYRICUS*) *DICTUS CONSTANTINO FILIUS CONSTANTII*.

[87] C. E. V. Nixon, *In Praise of Later Roman Emperors: The Panegyrici Latini: Introduction, Translation, and Historical Commentary, with the Latin Text of R.A.B. Mynors*, Univ. of California Press, 1994, 289–90.

[88] *Pan. Lat.* XII [9], 16. 2.

[89] “*Ita prorsus ne quis euadere, ne quis, ut fit, loco motus referre gradum et instaurare proelium posset, cum a fronte armis, a tergo Tiberi amne premeretur*.” (*Исто.* XII [9], 16. 3).

[90] *Исто.* XII [9], 16. 4.

[91] “*Desperata uenia locum quem puguae sumpserant texere corporibus*” (*Исто.* XII [9], 17. 1).

[92] *Исто.* XII [9], 17. 2.

[93] Lactantius, *DE MORTIBUS PERSECUTORUM*.

[94] R. Dam van, 2011, 6; 115.

[95] “*Dimicatum, et Maxentiani milites praevalebant.*” Лактанције изгледа не зна да је Константин поразио Максенцијеве трупе на северу Италије. (Lactantius, *MP* XLIV, 3).

[96] “*Confirmato animo … et ad utrumque paratus.*” (*Исто*).

ну на врху, односно симбол Христа [☧]. Војници су потом узели оружје у руке.[97] Посветивши се самом току битке Лактанције каже да је окршај отпочео тако што су Максенцијеве трупе, без свог војсковође,[98] прешле мост (Милвијски) и напале противника. Постројене у једнаке бојне редове две војске су отпочеле битку током које су и једни и други задржали своје положаје.[99] У међувремену, Максенције је у Риму одржавао игре у част годишњице преузимања власти. Понижен од светине која му је у лице „*једногласно узвикивала да Константин не може бити поражен*“,[100] Максенције је потражио савет у пророчким књигама и добио одговор који је постао славан по својој двосмислености: „*Тога дана непријатељ Римљана страдаће*.“[101] Охрабрен пророчанством одлучио је да се придружи својим војницима у бици, порушивши мост за собом. То је потакло обе стране да се боре још одлучније. Након интервенције више силе, пише Лактанције, Максенције је потучен. Бежећи са мноштвом војника ка порушеном мосту био је гурнут у Тибар у ком се утопио.[102]

Назарије, беседник и панегирист,[103] саставио је хвалоспев Константину[104] отприлике у исто време када су настала дела Лактанција и непознатог аутора панегирика Константину.[105] Константин је, пише Назарије, успео да наведе Максенција да напусти сигурност зидина и прихвати битку на отвореном.[106] Максенцијев бојни распоред био је лош, било због његовог очајања или због погрешних савета које је добио.[107] Место које је изабрао за битку било је такво да је повлачење било немогуће и „*погибељ била је неизбежна, јер на-*

---

[97] *Исто.* XLIV, 5.

[98] “*Sine imperatore*” (*Исто.* XLIV, 6).

[99] “*Neque his fuga nota neque illis*” (*Исто.* XLIV 6; Вергилије, *Енеида* X, 757).

[100] “*Una voce subclamat Constantinum vinci non posse.*” (*Исто.* XLIV, 7).

[101]“*Illo die hostem Romanorum esse periturum*.” (*Исто.* XLIV, 8). Још један одговор, овог пута чувеног Делфијског пророчишта једнако је био трагично двосмислен. Добио га је лидијски владар Крез (*Croesus* 560–547 пре н. е.) на постављено питање да ли да нападне Персијанце и какав ће бити исход тог сукоба. Одговор је гласио да „*ће се, ако поведе рат против Персијанаца, велико краљевство срушити*“ (*Herodotus,* I, 53, 3). Охрабрен пророчанством Крез је напао заиста срушивши краљевство – али своје. У антици је ово била добро позната прича, па није чудно што ју је Лактанције, као учени професор беседништва, искористио и прилагодио њему савременом догађају. Интересантно је да су оба трагична јунака, Крез и Максенције прешли реку – први Халис (*Herodotus,* I, 75, 3), а други Тибар, да би потом доживели пропаст.

[102] *Исто.* XLIV, 9.

[103] C. E. V. Nixon, 1994, 334.

[104] *Pan. Lat*. IV[10] *PANEGYRICUS NAZARII DICTUS CONSTANTINO*.

[105] C. E. V. Nixon, 1994, 338.

[106] *Pan. Lat*. IV[10], 27. 6.

[107] *Pan. Lat*. IV[10], 28. 1.

де у победу није имао."[108] Максенције је на такав начин распоредио своје трупе да су „*попут зле слутње на надолазећу пропаст кобни таласи Тибра запљускивали стопала последњих редова*"[109] његове војске. Она је била толико многољудна да се њен бојни поредак протезао даље него што је поглед досезао. Овако дугачак бојни поредак никако није био слаб и истањен, јер су његове редове ојачале бројне помоћне јединице тако да га „*густина распореда* (ратника) *није скраћивала, нити га је његова дужина тањила*."[110] Назарије не наводи какав је био бојни поредак Константинове војске, али не пропушта да каже да је њен војсковођа у боју учествовао тамо где је окршај био најжешћи, те да је он предводио главни напад, први пробивши линије непријатеља.[111] Опис се завршава приказом последица битке и закључком да је Максенције завршио свој живот у крвавим таласима реке, истиче Назарије, баш као што је и заслужио због кукавичлука и окрутности.[112]

Кратко али историјски вредно дело непознатог аутора „*Порекло цара Константина*"[113] настало је око 337. године.[114] Пошто је поразио Максенцијеве заповеднике код Вероне, пише аутор списа: „*када је Константин пришао Граду, изађе из Града Максенције изабравши поље поред Тибра за место где ће се борити. Ту би поражен, побегавши са свим својим* (ратницима)*, заробљен гомилом људи пострада, би збачен са коња у реку*."[115] Дан касније његово тело пронађено је на речној обали, глава му је одсечена и однешена у Рим.

Дело Евсевија Цезарејског[116] написано је крајем треће деценије IV века[117] и спада у најважније изворе о Константиновом животу, посебно о његовој религијској политици. У првој књизи Евсевије је посветио велик број поглавља[118] Константиновом походу на Италију 312. године. Евсевијев Константин обраћа се вишој сили за помоћ у ра-

---

[108] „*moriendi necessitatem imponeret, cum spem victoriae non haberet.*" (*Исто*)

[109] „*Apud Tiberim igitur suos instruit sic ripae locatos ut ultimorum uestigia praesagio quodam euenturae cladis unda fatalis allueret.*" (*Исто.* IV [10], 28. 4)

[110] „*quod eam nec constipatio contraxisset nec longitudo tenuaret.*" (*Исто.* IV [10], 28. 5).

[111] *Исто.* IV [10], 29. 2; 5.

[112] *Исто.* IV [10], 30. 1.

[113] Incerti auctoris, *ORIGO CONSTANTINI IMPERATORIS.*

[114] S. N. C. Lieu, D. M. First, *From Constantine to Julian: Pagan and Byzantine Views a Source History,* Routledge, London, 1996, 40.

[115] "*Cum autem ad urbem Constantinus venisset, egressus ex urbe Maxentius campum supra Tiberim, in quo dimicaret, elegit. Ubi victus, fugatis omnibus suis, inter angustias arcentis populi periit, equo praecipitatus in fluvium.*" (*Origo*, IV, 12).

[116] Eusebii Pamphili, *DE VITA BEATISSIMI IMPERATORIS CONSTANTINI.*

[117] R. Dam van, 2011, 9–12.

[118] Eusebius, *VC* I, 27–41.

ту против Максенција. Као одговор добија визију[119] симбола крста, тврди Евсевије, који је извирао из сунчеве светлости, са придодатом поруком „*Овим* (знаком) *победићеш*“.[120] Наредне ноћи у сан му је дошао Христ посаветовавши га да искористи копију овог симбола као заштитни талисман за своју војску током предстојеће битке.[121] Константин је потом упутио војне занатлије како да направе нови бојни знамен, лабарум. То је било позлаћено копље са пречком која је носила квадратну заставу са царским портретом изнад којег се налазио монограм састављен од прва два слова речи Христос [Χ] и [Ρ] уписана једно у друго [☧].[122] Када пише о Максенцију Евсевије набраја многе његове наводне грехове и злочине.[123] Максенције је приказан као неспутани тиранин и блудник који се поуздавао у заштитну моћ враџбина.[124] Ипак, ту се налази и један од ретких описа везаних за Максенцијеве војне припреме, па Евсевије тврди да је он: „*све око града Рима као и сва места, утврде и области у Италији, које су трпеле његов робовски јарам, осигурао са безбројним мноштвом тешко наоружаних војника и непребројивим одредима војним*.“[125] Поред овога, пред битку он је премостио Тибар понтонским мостом, али је у њега уградио скривени механизам-замку. Намера му је била да у одговарајућем тренутку потопи мост, на којем би се тада налазио Константин.[126] Поражен у одлучној бици Максенције је бежећи дошао до реке. Међутим, у расулу пораза тајни механизам се покренуо баш када се он нашао на мосту, окружен пешадинцима и гардом „*и* (сви они) *утонуше као олово у дубокој води*.“[127] Евсевије у свом нешто раније насталом делу „*Црквена историја*“[128] даје готово истоветан опис последњих тренутака битке, међутим не пише ни речи о наводној Константиновој визији.[129]

---

[119] Чини се да Евсевије појаву наводне визије смешта у време пре Константиновог похода на Италију јер пише да је чудо изненадило све војнике “*qui ipsum nescio quo iter facientem sequbantur*” (*Исто. VC* I, 28. 2; *Eusebius: Life of Constantine*, Introduction, translation, and commentary by A. Cameron and S. G. Hall, Clarendon Press, Oxford, 1999, стр 81; 208).

[120] “*Hac vince*” (Eusebius, *VC* I, 28. 2). О Константиновој визији опширније видети: R. Dam van, 2011, 204–208; A. Cameron, S. G. Hall, 1999, стр 204–213.

[121] Eusebius, *VC* I, 29.

[122] *Исто. VC* I, 30–31.

[123] *Исто. VC* I, 33–35.

[124] *Исто. VC* I, 37. 2.

[125] “*In circuitu urbis Romae ac totius Italiae loca, oppida, regiones quae servitutis jugo oppressas tenebat, innumerabili armatorum multitudine et dispositis ad insidiandum exercitibus undique muniisset.*” (*Исто*).

[126] *Исто. VC* I, 38. 2.

[127] „*instar plumbeae massae in altissimum gurgitem cecidere*“. (*Исто*).

[128] Eusebius Caesariensis, *HISTORIA ECCLESIASTICA*. Дело је настало у првој четвртини IV века.

[129] Eusebius, *HE* IX, 9.

Секст Аурелије Виктор (*Sextus Aurelius Victor*, око 320 – око 390), високи царски службеник и историчар, написао је око 360. године дело „*О Цезарима*“[130] у ком је описао животе римских царева од Октавијана Августа до Јулијана. Пишући о догађајима везаним за Константина и његове савладаре, у једној реченици даје кратак опис битке код Милвијског моста: „*Али је Максенције бивајући све окрутнији из дана у дан, напокон отежано напредовао из Града ка Сакса Рубри, око девет миља удаљеној; бојни поброј би му пробијен и док је назад у Рим бежао Тибар прелазећи упаде у замку, коју је за непријатеља на мосту Милвијском поставио, шесте године своје тиранције*.“[131] У другом спису које се приписује непознатом аутору, настављачу Викторовог дела,[132] такође је у једној реченици дат, нешто измењен опис битке: „*Максенције, док је напредовао у сусрет Константину, нешто узводно од Милвијског моста, на страни где је начињен понтонски мост, потону у дубине кад му се коњ оклизнуо; његов леш у оклопу, муљем прогутан, би једва пронађен.*“[133]

Викторов савременик Еутропије (Flavius Eutropius) у свом делу „Преглед историје од оснивања Рима“,[134] даје крајње уопштен приказ Константиновог похода на Италију: „Константин је, међутим, у петој години своје власти, повео грађански рат против Максенција, поразивши његове снаге у неколико битака, и коначно га је, док је овај над племенитима беснео сваком могућом окрутношћу, код Милвијског моста победио, задобивши (тако) Италију.“[135]

Хронолошки последњи у низу писаних историјских извора који ћемо овде представити настао је у крајем V односно почетком VI века.[136] Дело је познато под називом „*Нова историја*“[137] написао је Зосим, високи царски службеник Анастасија I (*Flavius Anastasius Augu-*

---

[130] S. Aurelius Victor, *DE CAESARIBUS*.

[131] “*Sed Maxentius atrocior in dies tandem urbe in Saxa rubra milia ferme novem aegerrime progressus, cum caesa acie fugiens semet Romam reciperet, insidiis, quas hosti apud pontem Milvium locaverat, in transgressu Tiberis interceptus est tyrannidis anno sexto*.” (Victor, *DC* XL, 23).

[132] Incerti auctoris, *EPITOME DE CAESARIBUS*.

[133] “*Maxentius, dum adversus Constantinum congreditur, paulo superius a ponte Mulvio in pontem navigiis compositum ab latere ingredi festinans lapsu equi in profundum demersus est; voratumque limo pondere thoracis corpus vix repertum*.” (*Epitome* XL, 7). Према аутору Епитома Максенције је погинуо не видевши битку.

[134] Eutropius, *BREVIARIUM HISTORIAE ROMANAE AB URBE CONDITA*.

[135] “*Quinto tamen Constantinus imperii sui anno bellum adversum Maxentium civile commovit, copias eius multis proeliis fudit, ipsum postremo Romae adversum nobiles omnibus exitiis saevientem apud pontem Mulvium vicit Italiaque est potitus*.” (Eutropius, *HR*, X, 4).

[136] О овом опширније видети: J. Almeida, *Count Zosimus the historian*, Master’s Theses, Paper 3461, SJSU, 2007, 7–14.

[137] Zosimus, *HISTORIA NOVA*.

stus, 491–518). Зосим у другој књизи свог дела каже да се Константин утаборио у равници близу Рима, која је била пространа и зато „*повољна за* (његову) *коњицу*“[138] Максенције је истовремено боравио иза градских зидина, приносећи жртве боговима и тражећи савете у пророчким књигама. Предсказање: „*који год с намером Римљанима да наштети, страдаће бедном смрћу*“[139] разумео је у своју корист. Зато је извео војску ван Града и прешао реку Тибар преко моста који је сам начинио. Када је Константин то видео издао је наређење војницима „*да се дохвате оружја.*“[140] Обе војске развиле су бојне построје, један наспрам другог. Константин је послао, пише Зосим, „*своје коњанике на оне непријатељске, на које су тако жестоко јуришали да су их намах натерали у бег.*“[141] Потом је наређења издао пешадији, која је у уређеном поретку напала противника.[142] Тако је започео окршај у ком су се Римљани и њихови савезници[143] борили невољно желећи и сами, наговештава Зосим, на тај начин да се ослободе тираније узурпатора. Остали Максенцијеви ратници[144] гинули су у великом броју, било да их је прегазила Константинова коњица, или да су их убијали његови пешадинци. „*Све док је* (његова) *коњица*[145] *држала положај, Максенције се имао чему надати, али када су они попустили, у маси осталих преко моста* (побегао је) *према Граду*.“[146] Греде новоизграђеног моста нису издржале толико велику тежину и попустиле су, а Максенција и бројне ратнике брза струја однела је низ реку.

Приказ завршног дела битке код Милвијског моста налази се и на чувеном Константиновом славолуку у Риму. Нешто више од две године након битке подигли су га Сенат и народ римски, називајући Константина „*ослободилац Града*“ и „*утемељитељ мира*“.[147] На јужној страни славолука, изнад левог лука приказане су сцене опсаде Вероне, док се изнад десног налази драматичан приказ завршнице битке код Милвијског моста. На левој страни овог фриза приказан је Константин уз кога су богиње Викторија и Рома,[148] док иза

[138] Zosimus*, HN* II, 16. 1.

[139] *Исто.*

[140] *Исто. HN* II, 16. 2.

[141] *Исто*.

[142] *Исто*. *HN* II, 16. 3.

[143] Максенцијеви војници из града Рима и њихови италијански, афрички и сицилијански саборци.

[144] Зосим овде вероватно мисли на јединице које су сакупљене ван Италије. (*Исто. HN* II, 16. 3).

[145] Извесно *Equites singulares Augusti.* (*Исто. HN* II, 16. 4).

[146] *Исто*.

[147] “*LIBERATOR URBIS*, *FUNDATOR QUIETIS*” – натписи су са славолука.

[148] Данас је овај део у веома лошем стању, па се Константинов лик само назире.

њих ужурбано пристижу пешадинци његове војске. Највећи део призора заузимају војници који тону под тежином својих оклопа,[149] међу којима се налази и Максенције. На мосту су Константинови коњаници који копљима и мачевима боду и секу ратнике у води, док ови покушавају да се спасу погибељи. Драматичности призора доприносе и два музичара на супротној страни моста који дувају у трубу и рог, уобичајене римске војне музичке инструменте.[150]

IV

Служећи се појединим античким војним приручницима и наведеним писаним изворима покушаћемо да направимо војноисторијску реконструкцију битке код Милвијског моста. Заједнички елементи тока битке су следећи:

– Константин је подигао логор у околини Рима,

– Максенције је са војском изашао из Града и прешао реку Тибар,

– битка се одвијала у непосредној близини реке,

– Максенцијеве трупе попустиле су и побегле у расулу пред непријатељем,

– Максенције и велики број његових војника страдали су утопивши се у Тибру.

Када је дошао до Рима Константин је, поштујући правила римског начина ратовања,[151] подигао походни логор. У близини Малборгета (*Malborghetto*), на тринаестом миљоказу Фламинијевог пута од Рима,[152] налази се помало заборављен антички споменик, датиран у прву половину IV века.[153] Иако је више пута девастиран и преграђиван, данас се може видети да је то био импозантан тријумфални славолук ослоњен на четири стуба (*tetrapylon*, *quadrifrons*). Овакве споменике римски владари подизали су у част неког важног догађаја, по правилу војне победе.[154] Славолук у Малборгету има неке заједничке карактеристике са

[149] У питању је љуспаст, одн. крљушаст оклоп (*lorica squamata*) састављен од великог броја плочица које су се преклапале у виду рибље крљушти. Овај оклоп често су носили коњаници, мада је био омиљен и међу припадницима Преторијанске гарде. Можемо да претпоставимо да су Максенцијеви војници приказани на рељефу преторијанци или изабрани царски коњаници (M. P. Speidel, "Maxentius and his Equites Singulares in the Battle of the Milvian Bridge," *Classical Antiquity*, vol. 5, 2, 1986, 257–258).

[150] Vegetius, *ERM* II, 22.

[151] *Исто. ERM* I, 21.

[152] Нешто више од 19 километара. У питању је римска миља, односно 1.481 километара.

[153] G. Messineo, C. Calci, *Malborghetto*, Lavori e Studi di Archeologia 15, Rome, 1989, 81–83.

[154] N. Lenski, *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 2007, 281; R. Dam van, 2011, 186–188; R. R. Holloway, *Constantine and Rome*, Yale Univ. Press, London, 2004, 53.

онима у Риму.[155] Мало је вероватно да је подигнут на месту где се, према хришћанској традицији, Константину указало знамење на небу.[156] Чини нам се ближе истини тумачење да је њим Константин обележио место на којем се налазио логор његове војске непосредно пред битку код Милвијског моста.[157] Логор је морао бити подигнут на месту погодном за одбрану и снабдевање војске, а његов положај морао је бити на одговарајућој удаљености од непријатеља.[158] Правилан одабир места био је битан за правовремен одговор на покушај изненадног напада, али и за предузимање насилног извиђања и других офанзивних радњи, уколико је то тактичка ситуација захтевала. Због свега наведеног мишљења смо да је Константинов логор био постављен у близини Фламинијевог пута, не више од 15 римских миља[159] северно од престонице, што одговара месту на ком се налази славолук у Малборгету.

Максенцијева војска у маршевском поретку[160] представљала је импозантан призор: тешка пешадија са живописним штитовима у бојама јединица, Преторијанска гарда у сјајним оклопима, кохорта за кохортом помоћних јединица, коњица у којој су се опремом и држањем истицали изабрани царски коњаници. Војска се највероватније прикупила на Широком путу (*Via Lata*), који је спајао *Porta Fontinalis*, на старим Сервијевим бедемима, са Фламинијевом капијом (*Porta Flaminia*) на Аурелијановим зидинама. Маршевска колона прошла је кроз Фламинијеву капију и упутила се истоименим путем на север према Милвијском мосту. У војсци коју је предводио Максенције, као што смо већ навели, било је око 35.000 војника, од којих су највише 3000 били коњаници. Маршевска колона била је подељена на претходницу (*primum agmen*), главнину (*agmine exercitus, agmen legionum*) и зачеље (*agmen novissimum*, *agmen extremum*).[161]

Како није било очекивано дејство непријатеља на зачељу или по боковима маршевске колоне већина коњичких јединица била је распоређена на челу, као претходница војске.[162] Ширина маршевске

---

[155] *Arcus Divi Constantini* i takozvani *Ianus Quadrifrons* (R. Dam van, 2011, 185; N. Lenski, 2007, 281).

[156] R. Dam van, 2011, 186.

[157] W. Kuhoff, "*Ein Mythos in der römischen Geschichte: Der Sieg Konstantins des Großen über Maxentius vor den Toren Roms am 28. Oktober 312 n. Chr.*" *Chiron 21*, 1991, 156–57.

[158] Onasander, *Strategikos* VIII. 1.

[159] Око 22 километра, удаљеност коју је добро увежбана римска војска могла да превали за око 5 сати марша. (Vegetius, *ERM* I, 9; H. P. Judson, *Caesar's army; a study of the military art of the Romans in the last days of the Republic*, Ginn, Boston, 1888, 63, § 162, 127).

[160] Onasander, VI. 1.

[161] Caesar, *Comm. de Bello Civili* III, 41; *Comm. de Bello Gallico* V, 19; Vegetius, *ERM* III, 6; Caesar, *Comm. de Bello Gallico* I, 15; Caesar, *De bello Africo* 6.

[162] Onasander, VI, 7; Н. Керавица, „Аријанов бојни поредак против Алана", *Војноисторијски гласник*, 1–2/ 2011, Београд 2011, 257.

колоне била је одређена ширином пута. Коњаници су се кретали, највероватније, по четири коња упоредо,[163] мада о томе у изворима нема података. Њихова улога била је да обезбеде и одбране пешадијску колону уколико уследи изненадни напад противничке коњице спреда. Колона коњичке претходнице била је дугачка око 2 километра.[164] Када то упоредимо са дужином дела Фламинијевог пута од Фламинијеве капије до Милвијског моста,[165] основана је претпоставка да је чело коњичке претходнице прилазило мосту када је чело главнине пешадијске колоне тек почело да излази из Града. Фламинијевим путем римска пешадија могла је несметано[166] да се креће у колони ширине шест војника упоредо, што је била уобичајена римска војна пракса.[167] Дужина главнине пешадијске колоне износила је око 3 километра.[168] У складу са претходним примером, намеће нам се закључак да је зачеље колоне било унутар римских зидина када је њено чело прелазило мостове на Тибру. На зачељу су се највероватније налазиле једна или две коњичке јединице.[169] Како је очекивана непосредна битка комора није била у саставу маршевске колоне.

Извори се не слажу о степену употребљивости каменог Милвијског моста. Лактанције наводи да је мост срушен пошто га је Максенције прешао,[170] док остали извори нису толико изричити. Зато претпостављамо да је мост коришћен за прелаз непосредно пре, али и у завршници битке. Није спорно да је Максенције узводно

---

[163] H. P. Judson, 1888, 54, § 92. Четири коња упоредо заузимала су око 4,5 метара у ширину.

[164] Већина коњаника, њих око 2.500, били су у колони претходнице. Римски коњи били су нешто мањи него данашњи (D. W. McAllister, *Formidable genus armorum: The Horse Archers of Roman Imperial Army*, Master's Theses, Univ. of British Columbia, 1993, 24), па је један коњ са, размаком од највише пола метра испред и иза себе, заузимао нешто више од 3 метра.

[165] Око 2 римске миље, односно нешто мање од 3 километра.

[166] Данас је добро очувани Апијев пут (*Via Appia*) широк је око 6 метара. Стратешки једнако важан Фламинијев пут, посебно део који је водио од градских зидина до Милвијског моста, није могао бити ужи (L. Adkins, R. A. Adkins, *Handbook to Life in Ancient Rome*, Facts On File, New York, 2004, 190; В. П. Петровић, *Дарданија у римским итинерарима: градови и насеља*, Балканолошки институт САНУ Београд, 2007, 30). Уосталом, према песнику Јувеналу, део Фламинијевог пута између Града и Милвијског моста био је довољно прав и широк за одржавање трка двоколица које је организовала обесна римска младеж (Juvenal, *Saturae* I, 58–62).

[167] Josephus, *BI* III, 4. 124.

[168] Једна римска легија од око 5000 легионара, у маршевској колони по шест, протезела се на око 500 метара пута (H. P. Judson, 1888, 49, § 81). Могућа је и оваква рачуница: уколико претпоставимо да је сваки војник заузимао око 0,6 метара по дубини, са шест упоредо у колони, опет долазимо до приближно истог резултата о дужини Максенцијеве пешадијске колоне од око 3 километра.

[169] Arrianus, *Contra Alanos* 8. 2.

[170] "*Pons a tergo eius scinditur*." (Lactantius, *MP* XLIV, 9).

од њега[171] подигао нови понтонски мост.[172] Према Вегецију, опрема и материјал за изградњу оваквог типа моста били су на располагању свакој већој римској војсци.[173] Понтонски мост преко Тибра био је подигнут са намером да се Максенцијева војска лакше и брже пребаци на другу обалу. Други разлог изградње могуће је потражити у његовом положају узводно[174] у односу на камени Милвијски мост. Тако постављен, понтонски мост могао је имати и намену одбране стратешки важнијег каменог моста јер се налазио на очекиваном правцу кретања непријатеља. Мање убедљиво звуче објашњења да је понтонски мост начињен због лошег стања Милвијског моста[175] или због тога што је овај, као и сви други мостови на Тибру, био порушен пред битку.[176] Да је Милвијски мост заиста био озбиљније оштећен или порушен, тада би Константин био принуђен да га поправља, било непосредно после битке или касније. О таквим његовим активностима не постоје сачувани записи.[177]

Након што је претходница Максенцијеве војске прешла реку коњаници се нису задржали непосредно уз обале Тибра.[178] Лаки коњаници су у улози извиђача[179] отпослани да пронађу противника,[180] одреде његов положај, распоред и спремност за битку. Преостале коњичке јединице формирале су неку врсту широког заштитног коридора, мостобрана,[181] не би ли њиме омогућиле неометан прелазак пешадији преко мостова, потом наставак марша или формирање бојног поретка. Пошто је непријатељ био у близини распо-

[171] Pseudo-Victor, *Epitome,* XL, 7.

[172] Eusebius, *VC* I, 38. 2; Zosimus*, HN* II, 16. 2. Чини се да Зосим пише о чврстом дрвеном мосту.

[173] Vegetius, *ERM* III, 7.

[174] *Epitome* XL, 7.

[175] Напротив, изгледа да је Максенције посветио значајну пажњу одржавању Фламинијевог пута, па самим тим посредно и Милвијског моста. (R. Dam van, 2011, 184).

[176] C. M. Odahl, 2004, 93; H. P. Pohlsander, *The Emperor Constantine,* Taylor & Francis, 2004, 21; A. A. Barrett, *Lives of Caesars,* Blackwell Publishing, 2008, 260; N. Lenski, 2007, 69; A. Goldsworthy, *How Rome Fell*, Yale Univ. Press, London, 2009, 178; итд.

[177] Константин је дан после битке, 29. октобра, на челу своје војске тијумфално ушао у Рим. Порушени мостови на Тибру сигурно би успорили и отежали прелазак реке, који је судећи по ћутању извора обављен без потешкоћа.

[178] Улога коњице у борби није била да заузима и држи положај, напротив покретљивост коњаника била је идеална за извиђање, хитре окршаје и прогон непријатеља. Добар пример за ово даје Цезар. (Caesar, *Comm. de bello Gallico* VII, 80. 7).

[179] *Exploratores*, лаки коњаници-извиђачи. Задатак им је био да на време уоче сваку појаву непријатељских снага и о томе обавесте главнину колоне. О улози извиђача видети: Mauricius, *Strategikon* VII, 2. 13.

[180] Onasander, VI, 7.

[181] Arrianus, *Contra Alanos*, 11. Зосим описује истоветан маневар коњице, овог пута Константинове, у бици код Цибала, 316. године (Zosimus, *HN* II, 18. 3), па можемо закључити да се радило о уобичајеном тактичком маневру римске коњице.

ред пешадијских јединица у маршевској колони био је такав да су оне могле да пређу из колоне у бојеви поброј обртањем фронта.[182]

Припремајући напад на Рим Константин није био затечен Максенцијевом одлуком да понуди битку на отвореном. Његови извиђачи могли су на време да донесу обавештења о кретању противничке војске,[183] а њих је вероватно добијао и од својих присталица из Града. Он је зато ставио своју војску под оружје[184] и повео је у сусрет Максенцију. Састав и дужина маршевске колоне његове војске били су практично истоветни као код противника. Они су били одређени римским војним правилима и праксом, готово изједначеном бројношћу војски и сличним стратешким окружењем. Као ни Максенције, ни Константин није имао разлога да страхује од напада на зачеље маршевске колоне јер су се непријатељске трупе налазиле пред њим. Извесно да је и Константин распоредио већину својих коњичких јединица у претходницу маршевске колоне, као што је урадио пред окршај код Бриксије (*Brixia*, данас Бреша).[185] Опрема и оруђе намењено за опсаду Града, као и мањи број војника, остављени су унутар логора. Ако прихватимо да је логор био подигнут у близини данашњег Малборгета, онда је Константинова војска морала да пређе око 11 римских миља[186] на југ дуж Фламинијевог пута, како би стигла у околину Милвијског моста. То објашњава зашто извори не помињу да је Константин на било који начин угрозио пребацивање Максенцијевих трупа преко Тибра. Војсковођа његовог талента не би пропустио прилику да нападне непријатеља када је овај био најрањивији.[187] Константин то није могао да учини јер је тада његова војска била у маршу или се распоређивала у бојни поредак на месту које је он изабрао.[188]

Уобичајено доба дана за отпочињање марша било је нешто пре свитања или у само свитање. Обе војске кренуле су у то доба дана, једна из Рима, а друга из логора подигнутог двадесетак километара северније. Просечна брзина кретања римских пешадинаца, који су одређивали брзину кретања целе колоне, била је нешто већа од четири километра на сат.[189] Максенцијева војска кретала се спорије

---

[182] A. K. Goldsworthy, *Roman Warfare*, Cassel, London, 2000, 124; Н. Керавица, „Аријанов бојни поредак против Алана“, *Војноисторијски гласник*, 1–2/ 2011, Београд 2011, 259.

[183] Mauricius, *Strategikon* VII, 1.3; 2.13.

[184] Zosimus, *HN* II, 16. 2.

[185] N. Keravica, 2011, 71–72.

[186] Око 16 километара.

[187] Vegetius, *ERM* III, 7.

[188] Mauricius, *Strategikon* VII, 1.8.

[189] Римска стопа (*pes*) дуга је 0,296 метара, а корак (*gradus*) 0,74 метара, односно 2½ стопе. Једна римска миља дугачка је 1000 двокорака, односно око 1.480 метара. Крећући се обичним војним кораком (*militaris gradus*) војници су ишли бр-

због преласка преко мостова. Чак и уколико је тај прелазак био добро организован, било је потребно извесно време да се сва војска безбедно пребаци на северну обалу Тибра. Оба владара су повремено дозвољавала краће одморе за окрепу људи и животиња[190] и уређивање делова колоне који су, из многих разлога, могли бити растројени током марша. Уколико прихватимо да су обе војске у приближно исто време кренуле у марш, те да су се због преласка реке Максенцијеве трупе кретале нешто спорије, битачна просторија налазила се негде између Милвијског моста и Сакса Рубре[191] (*Saxa Rubra*), вероватно нешто ближе овом месту које помиње Виктор.[192] Он пише да је Сакса Рубра удаљена од Рима „*око девет миља,*“[193] односно око четири римске миље од могућег места Константиновог логора.[194] Ово је једини историјски извор који говори о Сакса Рубри као месту битке, док је остали извори не помињу. Историчари углавном игноришу овај Викторов податак, док га неки сматрају погрешним.[195]

Аутори два хвалоспева Константину говоре да се Максенцијева војска поставила тако да се целом дужином наслањала на (десну, источну) обалу Тибра.[196] Узводно од Милвијског моста па до Сакса Рубре река тече правцем север-југ, паралелно са Фламинијевим путем и прави четири велика меандра. Ту је било немогуће поставити борбени поредак велике римске војске и истовремено га наслонити на обалу реке, а да он не буде изломљен и извијен, практично неодржив (в. Слика 2. Мапа битачне просторије битке код Милвијског моста). Тако постављена војска, поред осталог, изложила би небрањено десно крило противнику. Овако нешто било је делимично могуће само у непосредној близини Милвијског моста где река скреће у правцу запада, а потом на југ, тако затварајући широки лук једног великог меандра. Максенције је тамо[197] могао да постави бојни по-

---

зином од 100 корака у минуту, што је 4,44 километра на сат. Пуним војним кораком (*plenus gradus*) ишли су брзином од 120 корака у минуту, што је 5,33 километра на сат. Пуним кораком војска је могла да се креће само краћи временски период. (Vegetius, *ERM* I, 9; H. P. Judson, 1888, 63, § 124–125).

[190] Vegetius, *ERM* III, 11; Onasander, VI, 9.

[191] J. Burkhart, 2006, 316; A. A. Barrett, *Lives of the Caesars*, Blackwell Publishing, 2008, 260; N. Lenski, 2007, 70.

[192] Victor, *DC* XL, 23.

[193] „*milia ferme novem*“ односно око 13 километара.

[194] Око 6 километара.

[195] J. Moreau, “Pont Milvius ou Saxa Rubra*?”*, *Scripta minora*, Heidlberg, 1964, 72–75.

[196] *Pan. Lat*. XII [9], 16. 3; *Pan. Lat*. IV[10], 28. 4.

[197] Подручје око прометног Милвијског моста вероватно је било делимично урбанизовано што би Максенцију отежало распоређивање бојног поретка у његовој непосредној близини. Још почетком Принципата околина Рима заиста је била у доброј мери насељена о чему је писао Дионисије Халикарнашки: „*Уколико би ико*

редак који би се простирао правцем исток-запад пресецајући под правим углом Фламинијев пут и тако запречио противнику напредовање према Риму. Ово се чини мало вероватно јер је Константин током похода на Италију стално имао стратешку иницијативу коју пред одлучујући окршај не би препустио мање искусном противнику, омогућивши му да изабере место за битку. То потврђује Зосим наводећи да је Константин наметнуо противнику битку на пољу „*које је било пространо и зато повољно за* (његову) *коњицу*."[198] На основу извештаја извођача и поуздавши се у своје војничко искуство он је унапред одабрао погодан простор,[199] стигао тамо први[200] и постројивши ратнике у бојни поредак чекао непријатеља. Због свега овога сматрамо да Максенције није одмах по преласку мостова „*изабравши поље поред Тибра за место где ће се борити*"[201] развио борбени поредак своје војске, него је наставио марш на север Фламинијевим путем у потрази за противником.

Обе војске биле су приближно исте бројности, мада поједини извори преувеличавају број Максенцијевих ратника.[202] Ово је извесно учињено да би се увећала слава Константинове победе што је чест случај у историјским записима, не само у онима из доба позне антике. Лактанције и Зосим наглашавају, сваки за себе, да су бојни пореци обе војске били подједнаки[203] и наспрамни.[204] Ширина битачног фронта износила је око четири километра.[205] Било да се бит-

желео да процени величину Рима на основу тих предграђа неминовно би му недостајала одредница према којој би закључио до које тачке се још увек простире Град, а где он то престаје да буде; тако нераскидиво је Град повезан са околином, па посматрач има утисак да се простире у бескрај." (Dionysi Halicarnasensis, *Antiquitatum Romanarum* IV, 13. 4).

[198] Zosimus, *HN* II, 16. 1. Овај податак нам открива да је Константин имао највише поверења у коњицу, која је не само квалитетом него и бројношћу надмашивала Максенцијеву. У биткама које су вођене на северу Италије Максенцијеве војсковође располагале су са великим бројем коњаника (*Pan. Lat.* IV[10], 22.3–4; 23. 1; 25. 12; 26; *Pan. Lat.* XII [9], 6; 8. 3–4; 9. 1; Lactantius, *MP* XLIV, 2). Њихове војске биле су намењене за брзо реаговање на упаде непријатеља, или су и саме изводиле такве офанзивне операције. Максенцијева стратегија је до последњег тренутка била дефанзивна, због чега му није био неопходан велики контигент коњице.

[199] Onasander, XXI, 3.

[200] Ово посредно потврђује и Лактанције (Lactantius, *MP* XLIV, 3, 6).

[201] *Origo* IV, 12.

[202] *Pan. Lat.* IV[10], 28. 5.

[203] Lactantius, *MP* XLIV, 6.

[204] Zosimus, *HN* II, 16. 2.

[205] Пешадија обе војске била је распоређена у центру, Константинова највероватније у две (*acies duplex*) парарелне линије (*Pan. Lat.* XII [9], 9. 1; Mauricius, *Strategikon* II, 1) са око 15.000 тешких пешадинаца у свакој. Линије су имале дубину од четири реда (Vegetius, *ERM* I, 23; Mauricius, *Strategikon* XII, 1. 7), која је постигнута обрта-

ка одвијала ближе Милвијском мосту или нешто северније у околини Сакса Рубре обе војске су једно од својих крила, Максенцијева десно а Константинова лево, морале наслонити на обалу Тибра. Зосим даје нешто детаљнији опис тактичких маневара обе стране, док остали извори дају тек по неки податак који се може искористити за реконструкцију ове фазе битке,[206] која је чини се трајала кратко.

Константин је био тај који је започео[207] окршај коњичким нападом, на оба крила истовремено.[208] Предводио је лично овај напад учествујући у борби,[209] дајући тако пример осталима,[210] што је чинио током овог похода, а и касније.[211] У битку се потом укључила и Константинова пешадија напавши противника.[212] Лактанције пише да је окршај једно време протицао у равноправној борби и да су обе стране задржале своје положаје.[213] У Максенцијевој војсци најсрчаније су се борили преторијанци, гинући али не напуштајући борбени поредак.[214] Он се највише поуздавао у изабране царске коњанике, па зато Зосим пише да све док су они држали свој положај Максенције је могао да се нада побе-

---

њем маршевског у бојеви поредак. Између линија је постојао одговарајући размак који је омогућавао маневар и простор за распоређивање чаркаша. Две линије са одговарајућим међусобним размаком заузимале су дубину не мању од 10 метара. Одстојање између војника у затвореном бојном построју по дубини износио је око 0,6 метара, док је у ширину износио највише 0,9 метара, мерено од средине груди војника (Vegetius, *ERM* III, 15; H. P. Judson, 1888, 43, § 60). Тако је пешадијски центар пред судар са противником чинио фронт од око 3.300 метара. Коњица је била постављена на крила. Коњаници су били распоређени у једну линију, дубине четири реда (Mauricius, *Strategikon* II, 6), која је формирана на исти начин као и пешадијска, обртањем фронта маршевског поретка. Сваки коњ заузимао је око 1 метар у ширину, па су тако оба коњичка крила заједно чинила фронт од око 750 метара. Максенције је располагао са највише 3.000 коњаника, Константин их је можда имао нешто више, зато су била могућа мања одступања у дужини фронта коњичких крила. На другој страни, могуће је да је Максенције имао нешто бројнију пешадију постављену у дефанзивну формацију коју је чинила једна линија (*acies simplex*) од осам редова дубине (Arrianus, *Contra Alanos* 15. 2; *Pan. Lat*. IV[10], 28. 5). И у том случају дужина битачног фронта обе војске била је релативно изједначена, баш као што пишу Лактанције и Зосим.

[206] Опширније о искуству битке у позноримско доба видети: N. Keravica, 2011. 48–50.

[207] Mauricius, *Strategikon* VIII, 2. 41.

[208] Zosimus, *HN* II, 16. 2.

[209] *Pan. Lat*. IV[10], 29. 2; 5.

[210] *Pan. Lat*. XII [9], 9. 4–6; *Pan. Lat*. IV[10], 26. О овим особинама војсковође пише и Аријан описујући Александра Великог, на којег се Константин угледао (Arrianus, *Anabasis* VI, 13, 4).

[211] Zosimus, *HN* II, 18. 4; 22. 7.

[212] *Исто. HN* II, 16. 3.

[213] Lactantius, *MP* XLIV, 6.

[214] *Pan. Lat*. XII [9], 9. 17. 1.

ди.[215] Ова нада убрзо се распршила јер је бој достигао свој врхунац у тренутку када су његова коњичка крила попустила и прешла у одступање. Коњанике је следила пешадија чији је бојни поредак почео брзо да се осипа.[216] Једини пут ка Риму водио је преко мостова на Тибру. Због тога се уређено одступање претворило у повлачење, а ово у безглави бег. Циљ сваког ратника сад већ поражене војске, укључујући њиховог војсковођу, био је да што брже пређе реку.[217] Због панике која је избила све се претворило у расуло које је однело многобројне животе. Константин је гоњење, последњу фазу битке, извео контролисано потискујући непријатеља без покушаја да му сасвим затвори одступницу.[218] Камени Милвијски мост није могао да прихвати прилив великог броја људи. Због тога су многи са њега скакали у Тибар, покушавајући да препливају на супротну обалу.[219] Дрвени мост брзо је попустио и распао се под тежином ратника и њихових коња.[220] Негде у маси поражених војника који су бежали према сигурности Рима био је и Максенције. Један од извора[221] говори да се удавио када је пао са коња на ком је покушао да пређе реку. Други[222] пише да је запливао у нади да ће наћи уточиште на супротној обали, али да га је тешки оклоп одвукао на дно. Трећи,[223] опет, каже да је био на дрвеном мосту баш када се овај распао и да га је тада са многима прогутао Тибар. Најмање вероватна је прича да га је у повлачењу сустигла смрт док је намеравао да намами Константина на понтонски мост. На њему се наводно налазио посебан механизам који га је могао једним потезом раставити и потопити.[224] Изузетно су малобројне војсковође које су у тренутку

[215] Zosimus, *HN* II, 16. 4; M. P. Speidel, 1986, 257.

[216] Zosimus, *HN* II, 16. 4. Изгледа да је морал трупа верних Максенцију у овој бици био нижи у поређењу са оним који су исказали војници Рурикија Помпејана (*Pan. Lat.* IV[10], 27. 7; 26). Поред овога, разлог за брзо осипање бојног построја могуће је потражити у чињеници да је Максенцијева пешадија била постављена у само једну линију, без резерве (*Pan. Lat.* IV[10], 28. 4–5).

[217] *Pan. Lat.* XII [9], 17. 2; *Pan. Lat.* IV[10], 30. 1.

[218] Vegetius, *ERM* III, 26; Mauricius, *Strategikon* VII, 2.12; VIII, 1. 22; 2. 11, 92. Спајдл износи интересантну претпоставку да су Константинови коњаници прешли мостове пре прогоњених и на тај начин им одсекли одступницу према Риму. (M. P. Speidel, 1986, 259).

[219] Ово је верно приказанао у сцени на јужној страни Константиновог славолука у Риму.

[220] Zosimus, *HN* II, 16. 4.

[221] *Origo* IV, 12.

[222] *Pan. Lat.* XII [9], 17. 2.

[223] Zosimus, *HN* II, 16. 4.

[224] Eusebius, *VC* I, 38. 2; Victor, *DC* XL, 23.

сопствене погибије смишљале начин како да доскоче противнику и окрену точак судбине у своју корист. Максенције сигурно није био један од њих. Чини се да је управо овај пораз извукао његово име из историјског заборава, насупрот свему што је за време своје кратке владавине урадио.[225] Максенцијевом срамном смрћу битка је окончана.

* * *

Мало је битака које су оставиле тако значајне последице на ток историје, још је мањи број оних које су доживеле толико различитих тумачења, како савременика тако и потоњих генерација. На који ће начин бити приказано оно што се десило непосредно пре и током битке код Милвијског моста углавном је зависило од става аутора према хришћанској религији. При том је често била запостављена војноисторијска страна овог догађаја, док су у први план истицани теолошки, па чак и психолошки елементи везани за његове учеснике. Пажљиво читање доступних историјских извора омогућило нам је да битку код Милвијског моста прикажемо као стваран војни догађај који се одвијао у оквирима теоријских и практичних правила умећа ратовања позне антике.

Ова битка није донела новине на пољу стратегије, примену нових тактичких идеја или употребу до тада непознатог оружја. Она такође није била прва, највећа, нити последња ратна победа Константина Великог. Противник којег је тада поразио није био неко чији пораз би сам по себи донео славу победнику. На другој страни, она је недвосмислено била успешна завршница похода који је Константин готово непогрешиво водио од преласка Алпа у рано пролеће, до тријумфалног уласка у Рим 29. октобра 312. године. Освајање престонице омогућило му је да самостално влада западном половином Царства, потпуно равноправан у свему са Лицинијем, августом на Истоку. Они су наредне 313. године у Милану донели едикт о верској толеранцији, који је хришћанима дозволио да слободно исповедају своју веру. Захваљујући Лактанцију и Евсевију Цезарејском сачувано је предање о наводној визији које је бици подарило митску ауру и учинило је преломним догађајем у историји хришћанства. Битка код Милвијског моста, нераскидиво повезана са Константиновом визијом, постала је временом симбол суштинске промене религијске политике, али и укупног друштвеног поретка позноримске државе.

[225] О Максенцију видети: R. Dam van, 2011, 224–252.

Илустрације:

Слика 1. Мапа кретања Константинове војске током похода на Италију 312. године

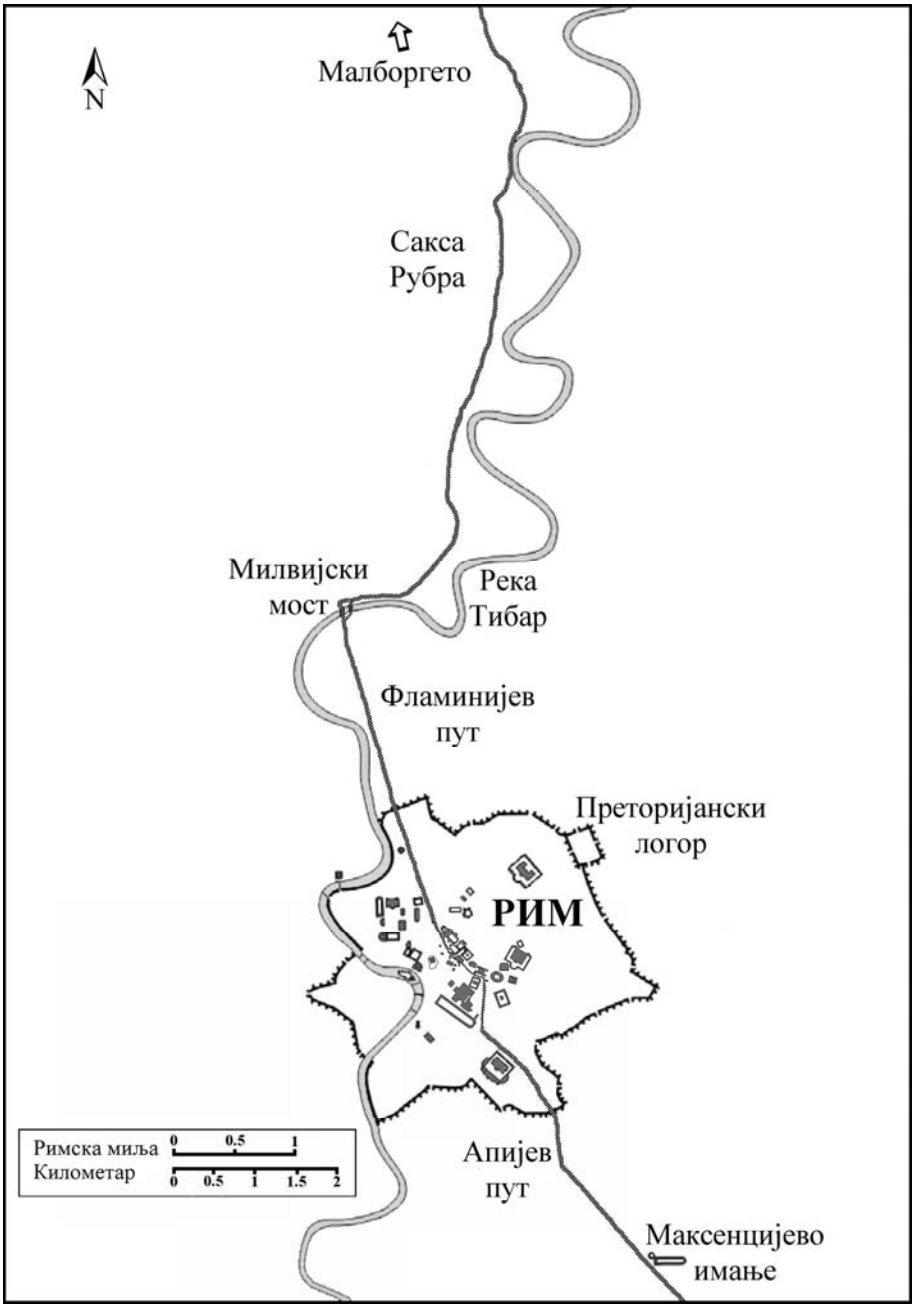

Слика 2. Мапа битачне просторије битке код Милвијског моста

Библиографија:

Скраћенице:

VC	*De vita imperatoris Constantini*
MP	*De mortibus persecutorum*
DC	*De Caesaribus*
HR	*Breviarium historiae Romanae ab Urbe condita*
RG	*Res gestae*
HE	*Historia ecclesiastica*
BI	*De bello Iudaico*
ERM	*Epitoma rei militaris*

Извори:

Arrianus	„Аријанов бојни поредак против Алана“, прев. Н. Керавица, *Војноисторијски гласник*, 1–2/ 2011, Београд, 2011.
	Arrian: The Campaigns of Alexander, ed. P. A. Brunt, with Greek and English text, edited by Jeffrey Henderson, Books I–IV, Loeb Classical Library, Harvard Univ. Press, 1971.
Vegetius	*Publije Flavije Vegecije Renat: Sažetak vojne vještine*, ed. T. S. Brnardić, Golden Marketing, Zagreb, 2002.
Victor, Epitome	*Aurelius Victor: De Caesaribus,* ed. H. W. Bird, Liverpool Univ. Press, 1994.
Dionysi Halic.	*Dionysius of Halicarnassus: The Roman Antiquities*, of, ed. E. Cary, Vol. II, The Loeb Classical Library, Harvard Univ. Press, 1941.
Eusebius	*Eusebii Pamphili: De vita Beatissimi Imperatoris Constantini*, http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_0265-0339__Eusebius_Caesariensis__De_vita_Imperatoris_Constantini__MLT.pdf.html, (24. 03. 2013).

	Eusebius: Life of Constantine, Introduction, translation, and commentary by A. Cameron and S. G. Hall, Clarendon Press, Oxford, 1999. *Eusebius: The Ecclesiastical History, Volume II*, ed. J. E. L. Oulton, The Loeb Classical Library, London, 1942.
Eutropius	*Eutropius: Abridgement of Roman History*, ed. J. S. Watson, Henry G., Bohn, London, 1853.
Joannis Chrysostomi	*The Homilies of S. John Chrysostom on the Statues; or, To the people of Antioch*, ed. J. H. Parker, Oxford, 1842.
Josephus	*The Jewish War of Flavius Josephus*, ed. R. Traill, Houlston and Stoneman, London, 1851.
Juvenal	*The Satires of Juvenal, Persius, Sulpicia and Lucilius*, ed. L. Evans, Henry G. Bohn, London, 1860.
Lactantius	*Лактанције: О смрти прогонитеља*, прев. М. Милин, Висока школа АСПЦ за уметности и конзервацију, Београд, 2011.
Mauricius	*Maurice's Strategikon: Handbook of Byzantine Military Strategy*, ed. T. G. Dennis, Univ. of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1984.
Marcelinus	*Амијан Марцелин*: *Историја*, прев. М. Милин, Просвета, Београд, 1998.
Notitia dignitatum	*Notitia dignitatum: accedunt notitia urbis Constantinopolitanae et Laterculi provinciarum*, ed. O. Seeck, Weidmann, Berlin, 1876.
Onasander	*Aeneas Tacticus, Asclepiodotus, Onasander*, ed. Illinois Greek Club, The Loeb Classical Library, Harvard Univ. Press, 1923.
Origo	*Anonymus Valesianus*: *Origo Constantini, Part I: Text und Kommentar*, ed. I. König, Trierer Historische Förschungen, Trier, 1987.
Panegyrici Latini	*In Praise of Later Roman Emperors: The Panegyrici Latini: Introduction, Translation, and Historical Commentary, with the Latin Text of R.A.B. Mynors*, ed. C. E. V. Nixon, Univ. of California Press, 1994.

Herodotus — *Херодот, Историја, књига I*, прев. М. Арсенић, Матица српска, Нови Сад, 1988.

Caesar — *Гај Јулије Цезар: Галски рат, Грађански рат*, прев. А. Тузлић, Матица Српска, Нови Сад, 1979.

Zosimus — *Zosimi Comitis et exadvocati fisci Historia nova*, ed. L. Mendelssohn, B.G. Teubneri, Leipzig, 1887.

Литература:

A. Alföldi, M. C. Ross, „Cornuti: A Teutonic Contingent in the Service of Constantine the Great and Its Decisive Role in the Battle at the Milvian Bridge. With a Discussion of Bronze Statuettes of Constantine the Great“, *Dumbarton Oaks Papers, Vol. 13*, 1959, 169+171–183.

A. A. Barrett, *Lives of the Caesars*, Blackwell Publishing, 2008.

A. Busch, *„Militia in urbe“, The Military Presence in Rome, The Impact of the Roman Army (200 BC – AD 476)*, Brill, Boston, 2007.

A. Goldsworthy, *How Rome Fell*, Yale Univ. Press, London, 2009.

A. H. M. Jones, The *Prosopography of Later Roman Empire Vol I A. D. 260–395*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1971.

В. П. Петровић, *Дарданија у римским итинерарима: градови и насеља*, Балканолошки институт САНУ Београд, 2007.

G. Messineo, C. Calci, *Malborghetto*, Lavori e Studi di Archeologia 15, Rome, 1989.

D. W. McAllister, *Formidable genus armorum: The Horse Archers of Roman Imperial Army*, Master's Theses, Univ. of British Columbia, 1993.

E. C. Nischer, „The Army Reforms of Diocletian and Constantine and Their Modifications up to the

Time of the Notitia Dignitatum“, *The Journal of Roman Studies*, Vol. 13, 1923, 1–55.

J. Almeida, *Count Zosimus the historian*, Master's Theses, Paper 3461, SJSU, 2007.

J. Burkhart, *Doba Konstantina Velikog*, Izdavačka knjižarnica Z. Stojanovića, S. Karlovci, 2006.

J. Moreau, „Pont Milvius ou Saxa Rubra*?“*, *Scripta minora*, Heidlberg, 1964, 72–75.

J. F. Drinkwater, „Crocus, 'King of the Alamanni'“, *Britannia 40*, 2009, 185–195.

L. Adkins, R. A. Adkins, *Handbook to Life in Ancient Rome*, Facts On File, New York, 2004.

M. P. Speidel, „Maxentius and his Equites Singulares in the Battle of the Milvian Bridge,“ *Classical Antiquity*, vol. 5, 2, 1986, 253–259.

M. P. Speidel, „Raising New Units for the Late Roman Army: „Auxilia Palatina“, *Dumbarton Oaks Papers,* Vol. 50, 1996, 163–170.

N. Keravica, *Nepobedivi Konstantin*, Evoluta, Beograd, 2011.

N. Lenski, *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, Cambridge Univ. Press, 2007.

P. Erdkamp, *A Companion to the Roman Army*, Blackwell Publishing Ltd, 2007.

R. Dam van, *Remembering Constantine at the Milvian Bridge*, Univ. of Michigan, 2011.

Р. Радић, *Константин Велики: надмоћ хришћанства*, Еволута, Београд, 2010.

R. R. Holloway, *Constantine and Rome*, Yale Univ. Press, London, 2004.

S. N. C. Lieu, D. Montserrat, *Constantine History, historiography and legend*, Routlege, 2002.

S. N. C. Lieu, D. M. First, *From Constantine to Julian: Pagan and Byzantine Views a Source History*, Routledge, London, 1996.

C. M. Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, Routledge, London, 2004,

H. P. Judson, *Caesar's army; a study of the military art of the Romans in the last days of the Republic*, Ginn, Boston, 1888.

H. P. Pohlsander, *The Emperor Constantine*, Taylor & Francis, 2004.

D. Potter, *Constantine the Emperor*, Oxford Univ. Press, 2013.

W. Kuhoff, „Ein Mythos in der römischen Geschichte: Der Sieg Konstantins des Großen über Maxentius vor den Toren Roms am 28. Oktober 312 n. Chr.“, *Chiron 21*, 1991, 127–74.

Nikola Keravica, independent researcher of ancient and medieval art of war,
NATIONAL MUSEUM BELGRADE

ABOUT THE BATTLE OF THE MILVIAN BRIDGE

(Summary)

This article, based on the written sources from the late antiquity, represents a military historical reconstruction of the battle that took place in the surroundings of Rome on October 28th, 312. Nowadays, this battle is known as the Battle of the Milvian Bridge. The first part of the work consists of Constatine's and Maxentius' short biographies, a detailed description of two embattled armies and their strategic activities during the 312 civil war that preceded the Battle of the Milvian Bridge. In addition, précises of more relevant historical sources are quoted which deal with the battle itself and its immediate consequences. Finally, all strategic and tactical activities that took place before and during the battle has been reconsidered. The still open question of the battleground where the battle exactly did take place is especially emphasized.

Чланци и студије

УДК 355.48(497)"1443/1444" ;
94(497.11)"143/144"

Миломир Максимовић, МА
E-mail: milomir.maksimovic84@gmail.com

СРБИ И „ДУГА ВОЈНА“ 1443/1444. ГОДИНЕ*

АПСТРАКТ: У раду се, на основу података из српских, османских, византијских, и различитих извора западне провенијенције, као и најновијих сазнања из међународне историографије, анализира улога Срба, нарочито српског деспота Ђурђа Бранковића, у крсташком походу који је упамћен под називом „Дуга војна“ (1443/1444. године). Представљен је и покушај реконструисања територије Деспотовине која је током ратних дејстава била под контролом Срба или других припадника хришћанске коалиције.

Кључне речи: *Срби, деспот Ђурађ, Јанко Хуњади, краљ Владислав, кардинал Чезарини, султан Мурат, Ибрахим-бег, Дуга војна, крсташки поход, XV век.*

Крсташки поход упамћен под именом „Зимска“ или „Дуга војна“, као најуспешнији и најсмелији подухват предузет против Османлија у XV веку, привлачио је пажњу светских историчара.[1] У српској исто-

---

* Рад представља адаптацију дела мастер-рада „Деспот Ђурађ Бранковић и Јован Хуњади – између савезништва и супарништва“, који је одбрањен 29. 12. 2012. године на Филозофском факултету у Београду, пред комисијом: ментор проф. др Ђорђе Бубало, проф. др Андрија Веселиновић, доц. др Марко Шуица. Рад је награђен од стране Фонда „Проф. др Радмила Милентијевић“ 28. 6. 2013. године, у категорији „Најбољи мастер-рад из националне историје“.

[1] Преглед важнијих међународних историографских радова везаних за „Дугу војну“: E. C. Antoche, “La croisade de 1443 dans les Balkans. Anatomie d’un échec“, *Italy and Europe's Eastern Border (1204–1669), Eastern Europian Studies I*, (ed. by I. M. Damian, I. A. Pop, M. Popovic, A. Simon), Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien, 2012, стр. 9-25 (у даљем тексту E.C.Antoche, La croisade de 1443); E.C.Antoche, “Une croisade au Bas-Danube au XVe siècle: “*la longue campagne*“ (septembre 1443 – janvier 1444)“, *Cahiers du Centre d’Etudes d’НИстоire de la Défense* , 9/1999, Vincennes, 1999, стр. 90–113; G. Ágoston., “Az 1444. évi török követjárás“, *Történelmi Szemle* 28.2 /1986, Budapest, стр. 261–

риографији само су се три историчара – Чедомиљ Мијатовић, Јован Радонић и Момчило Спремић – озбиљније бавила овом темом.[2] Овај

276; М. Антоновић, „Папство и Србија у XV веку", *Историјски гласник,* 1-2/1993 (додатак Историјском гласнику), Београд, 1993; F. Babinger, *Mehmed Osvajač i njegovo doba*, Novi Sad, 1968; F. Babinger, "Von Amurath zu Amurath. Vor und Nachspiel der Schlacht bei Varna (1444)", *Oriens*, 3/1950, Leiden, стр. 229 – 265; Piotr Wróbel, "Udział państw zachodnich Bałkanów w wyprawach antytureckich Władysława Jagiellończyka i następstwa klęski warneńskiej dla położenia politycznego", *Świat chrześcijański i turcy osmańscy w dobie bitwy pod Warną,* Krakowie 1995, стр. 95-110; J. Dabrowski, *Wladyslaw I Jagiellonczik na Wegrzech (1440–1444)*, Varsovie, 1922; *Extincta est lucerne orbis: John Hunyadi and his Time*, ed. A.Dumitran, L. Mády, A. Simon, Romanian Academy, Center for Transylvanian Studies, Cluj-Napoca, 2009; P. Engel, *The Realm of St. Stephen: A НИстory of Medieval Hungary 895–1526* (у даљем тексту P. Engel, *The Realm of St. Stephen*), New York 2001; P. Engel, "Janos Hunyadi: The decisive years of his career, 1440–1444", *From Hunyadi to Rákóczi: War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary, War and Society in Eastern Central Europe*, Vol. 3, (ed. by B. K. Király, J. M. Bak), New York, 1982, стр. 103–125 (у даљем тексту P. Engel, Janos Hunyadi); V. Zarkzewski, *Wladislaw III. Königs von Polen Erhebung auf den ungarischen Thron*, Leipzig, 1867; C. Imber, *The Ottoman Empire 1300–1481,* Istanbul, 1990; C.Imber, *The Crusade of Varna, 1443–1445. Crusade Texts in Translation*, no. 14, Hampshire, 2006 (у даљем тексту C. Imber, *The Crusade of Varna)*; N. Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches,* I, Gotha, 1908; H. Inalcik, "The Ottoman Turks and the Crusades", *A НИстory of the Crusades* (ed. K. M. Setton) VI, University of Wisconsin Press, 1989, стр. 222–276 (даље у тексту H. Inalcik, "The Ottoman Turks and the Crusades"); К. Јиречек, *Историја Срба* I-II, Београд, 1952; L. Kielanowski, *Odyseja Władysława Warneńczyka*, Londyn, 1991; K. Łukasiewicz, *Władysław Warneńczyk, Krzyżacy i Kawaler Św Katarzyny*, Warszawa, 2010; Хр. Коларов, Антитурските походи от 1443–1444 г. на полско-унгарския крал Владислав Ягело – Варненчик (преглед на изворите), *Трудове на ВТУ "Кирил и Методий",* 6/3 (1970), Велико Търново 1970, стр. 45 – 102; A. Nikolov, "In the middle of the conflict: The orthodox people of Balcans in the eleventh and twelf book of the Annals of John (Jan) Dlugosz", *Моравска Србија: Историја – Култура – Уметност* (Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 29. септембра у Крушевцу и 30. септембра 2007. године у манастиру Наупаре), Крушевац, 2007, стр. 21–33; F. Pall, "Le condizioni e gli echi internazionali della lotta antiottomana del 1442–1443, condotta da Giovanni di Hunedoara", *Revue hИстorique du sud-est Européen* , III 3–4/1965, Bucarest, 1965, стр. 447–450; П. Рокаи, „Боравак угарског краља Владислава I код Крушевца 1444. године", *Зборник Филозофског факултета*, XV/1(985), Београд, стр. 145–150; F. Szakály, "Phases of Turco-Hungarian Warfare Before the Battle of Mohacs (1365–1526) ", *Acta Orientalia. Academiae Scientiarum Hungaricae,* XXXIII 1/1979, Budapest, 1979, стр. 86–89; K. M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204–1571*), Volume II, *The Fifteenth Century*, Philadelphia, 1978; R. Urbanek, *Vladislav Varnečik. Skutecnost i legenda*, Prague, 1937; P. Fodor, "The Simurg and the Dragon. The Ottoman Empire and Hungary (1390–1533) *", Fight against the Turk in Central Europe in the first half of the 16th century*, (ed. by I. Zombory), Budapest, 2004, стр. 9–36; O. Halecki, *The Crusade of Varna: A Discussion of Controversial Problems*, New York 1943; J. Held, *Hunyadi: Legend and reality,* New York, 1985 (у даљем тексту J. Held, *Hunyadi*); J.Held, Hunyadi's Long Campaign and the Battle of Varna 1443–1444, *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete*, Band 16, München, 1988, стр. 10-28 (даље у тексту J. Held, Hunyadi's Long Campaign); Б. Цветкова, *Паметна битка на народите*, Варна 1969; M. Chasin, "The Crusade of Varna", *A НИстory of the Crusades* (ed. K. M. Setton) VI, University of Wisconsin Press, 1989, стр. 276–311.

[2] Ч. Мијатовић, *Деспот Ђурађ Бранковић,* I-II, Београд 1880-1882 (у даљем тексту Ч. Мијатовић, *Деспот Ђурађ*); Ј. Радонић, „Споразум у Тати и српско-угарски односи од XIII до XV века", *Глас СКА,* 187/1941, Београд, 1941, стр. 117–232;

рад представља скроман покушај да се поље политичке и војне историје Срба у средњем веку допуни новим сазнањима.

Поход угарске војске, предузет у јесен 1437. године против Османлија, био је у много чему симболичан. Освајање и спаљивање Крушевца, важног османског упоришта, уништавање непријатељске речне флоте, и тежак пораз султанових ратника на Годоминском пољу код Смедерева, представљају највећи успех немачког цара и угарског краља Жигмунда у његовој четрдесетогодишњој борби против Турака. Такође, битка на Годоминском пољу, у којој се истакао млади племић Јанко Хуњади, представља први велики успех против Османлија у коме је он имао директног учешћа, као и прву у низу победа у богатој војној каријери једног од најспособнијих војсковођа XV века.[3] Истовремено, поменути поход угарске војске представља почетак краја српске Деспотовине и повод за султанов напад на њене територије. Ситуацију је отежавала и чињеница да је велики борац против Османлија, краљ Жигмунд, преминуо, али и то да његов наследник, Алберт Хабзбуршки, није имао ни приближно велики утицај на угарске племиће.[4] Док су Турци харали Србијом, њен владар се упутио у Угарску, по помоћ. Тамо га је и затекла вест да је Смедерево, чијом су одбраном руководили Гргур Бранковић и Тома Кантакузин, пало 18. августа 1439. године. Исте године умро је и сам краљ Алберт, те је земља поново остала без краља.[5] На помолу је био грађански рат, а Ђурађ је додатно закомпликовао политичку слику истакавши кандидатуру свог најмлађег сина Лазара на руку Албертове удовице, Жигмундове кћерке Јелисавете, и на круну Св. Стефана.[6] Како је струја која је подржавала младог пољског краља Владислава Јагелонца постајала све јача, деспот је, као присталица његових противника, постао непожељан у Угарској. Стога је са породицом и пратњом, преко Венеције и Дубровника, отишао у Зету на своје преостале српске поседе. Међутим, османски притисак је био све јачи. После дуготрајне опсаде румелијски беглербег Шехабедин је успео да 27. јуна 1441. године освоји Ново Брдо, најзначајнији привредни центар Србије. Ускоро је и сам Ђурађ био у жи-

---

Ј. Радонић, *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини XV века*, Нови Сад, 1905 (у даљем тексту Ј. Радонић, *Западна Европа и балкански народи*); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба,* Београд 1994 (у даљем тексту М. Спремић, *Деспот Ђурађ*).

[3] P. Engel, *The Realm of St. Stephen,* стр. 278-280; *Историја Мађара* (П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш), Београд, 2002, стр. 138 (даље у раду *Историја Мађара)*; М. Спремић*, Деспот Ђурађ*,стр. 239–244.

[4] P. Engel, *The Realm of St. Stephen,* стр. 239, 278, 279.

[5] P. Engel, *The Realm of St. Stephen*, стр. 280, 281; *Историја Мађара*, стр. 152, 153.

[6] М. Спремић, *Деспот Ђурађ,* стр. 234, 235.

вотној опасности, те је то лето преко Дубровника побегао назад у Угарску. Дубровчанима је оставио на чување највећи део свог блага, у вредности од око 170.000 дуката.[7] Следећи пример својих сродника и савезника, грофова Цељских, убрзо се измирио са краљем Владиславом, кога је признао за свог сизерена. Деспот је проводио време на својим угарским поседима, покушавајући да организује крсташки рат против Турака.[8] На руку му је ишла и чињеница да је папа Евгеније током преговора о црквеној унији у Фиренци 1439. године обећао василевсу Јовану VIII војну помоћ у борби против Турака.[9] Велике победе Јанка Хуњадија над истакнутим османским заповедницима, код Београда, Сентимреа и Јаломнице (у Влашкој), у периоду од 1441. до 1443. године, дале су крила хришћанској господи и разбиле мит о османској непобедивости на бојном пољу.[10] За нову 1443. годину папа Евгеније IV је посебном булом позвао у рат против „неверника". Добар део њеног текста је био посвећен деспоту, чија је земља похарана, синови утамничени, заузети рудници сребра, а у робље одведено 200.000 поданика. За опремање крсташке војске свим црквеним властима је наређено да дају десетак. Том приликом папа се обавезао да ће се одрећи једне петине својих прихода ради прикупљања средстава за поход. Крајем фебруара или почетком марта 1443. године одржан је сабор у Будиму на коме је донета одлука да се истог лета крене у поход против Турака. Деспотово иступање на седници било је јако значајно. Говорио је, са сузама у очима, о турској свирепости и злостављању хришћана, о ослепљењу својих синова. Обећао је да ће издвојити знатна новчана средства за рат и да ће, иако у годинама, личним учешћем свима послужити за пример.[11] Јан Длугош, пољски хроничар из друге половине XV века, прича да је деспот преклињао угарске сталеже да се покре-

[7] Опширније о деспотовом боравку у Зети и Дубровнику видети у М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, стр. 239–251; За деспотов поклад, видети: F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia hИсtoriam Serbiae, Bosniae, Ragusii,* Vindobonae, 1858, стр. 406; Вредност блага које је српски владар оставио у Дубровнику К. Јиречек је проценио на поменутих 170.000 златника. К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд, 1952, стр. 364.

[8] Ђурађ Бранковић је, након смрти деспота Стефана Лазаревића, наследио његове некадашње поседе у Угарској, који су га чинили једним од најмоћнијих угарских барона, тзв. магната. У грађанском рату у Угарској, и каснијим политичким сукобима две струје племсзват, Бранковићи су се увек сврставали у струју „магната", супротстављену тзв. „народној странци". М. Спремић, *Деспот Ђурађ,* стр. 70–72, 99–101; Ј. Радонић, „Споразум у Тати и српско-угарски односи од XIII до XV века2', *Глас СКА*, 187/1941, стр. 117, 118, 178–184, 196–201, 206–219.

[9] За Фирентинску унију види: И. Ђурић, *Сумрак Византије*, Београд, 1984.

[10] P. Engel, *The Realm of St. Stephen*, стр. 283, 284; J. Held, *Hunyadi*, стр. 86–90.

[11] P. Kallimachus, *De rebus gestis a Vladislao Polonorum atque Hungarorum rege libri tres*, Kraków 1582, стр. 108; М.Спремић, *Деспот Ђурађ*, стр. 275.

ну и узму учешћа у походу на Турке како би повратио своју земљу и градове, истовремено жељан освете султану који му је ослепио и ушкопио синове. Млади краљ, жељан славе, али и свестан да би победа могла учврстити његове још увек несигурне позиције у Угарској, обећао је да ће лично предводити поход.[12]

Деспот је у марту послао изасланика василевсу Јовану VIII јавивши му да је спреман за рат против „неверника“. Следећег месеца Ђурађ се налазио у Будиму, припремајући се за војну. На предлог и захтев Јанка Хуњадија, кога назива *magnifici viri domini* и *filii nostri amantissimi ducis*, поклонио је поседе Пахен и Караха, у Замплинској жупанији, Дионисију *de Kystharkan* и Јовану од Апага. Нагласио је да то чини у своје име и у име свог сина Лазара, наследника поседа Бранковића у деспотовини и краљевини Угарској.[13] То је свакако урадио како би угарске племиће приволео да узму учешћа у предстојећем походу. Иако су правила етикеције строго поштована међу средњовековним племством, форма *filii nostri amantissimi ducis,* која се касније није поновила у дипломатичким изворима, указује да је постојала извесна блискост између деспота и трансилванијског војводе. На то упућује и необичан гест, поклон који је Хуњади, након велике победе над Мезид-бегом, послао краљу и деспоту – кола тешко натоварена ратним пленом, на којима су се налазиле главе Мезид-бега и његовог сина набијене на коље.[14]

Постоје многи извори који сведоче о чињеници да је деспот био један од највећих, ако не и највећи финансијер похода. Октобра 1442. године посланици Дубровачке Републике, кренувши на двор краља Владислава, имали су задатак да посете српског владара у изгнанству, и честитају му што „не жали трошка“ да се изведе „свети поход“, и да му кажу да мисле да је он „све“ у покретању краља и барона у рат. Упутили су му своје молбе да истраје, у нади да ће „овог пута“ држава Турака бити уништена.[15] Дубровчанин Мавро Орбин пише да је Ђурађ финансирао поход „помоћу блага које су му Дубровчани верно сачували“.[16] Његова вредност се, као што је раније поменуто, процењивала на око 170.000 дуката.[17] Забележено је да је у пролеће 1443. године, у време када је већ било одлучено да се

[12] J. Dlugossii, *Hismorie Polonicae Libri XII*, Cracoviae, 1877, стр. 685, 686. Гргур и Стефан Бранковић свакако нису могли бити ушкопљени, будући да су обојица, много година након поменутих догађаја, добили децу.

[13] L. ThallózyA. – Áldasy, *Monumenta Hungariae НИсtorica XXXIII*, Budapest, 1907, br. 205.

[14] A. Bonfini, *Rerum Ungaricarum decades,* Oporin, 1565, стр. 459, 460.

[15] М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, стр. 275, 276.

[16] М. Орбин, *Краљевство Словена*, Зрењанин, 2006, стр. 115.

[17] К. Јиречек, *Историја Срба*, I-II, Београд, 1952, стр. 364.

креће на Османлије, део поклада подигао рашки митрополит Никодим, који је заједно са деспотом проживљавао дане избеглиштва. Не знамо колико је овом приликом подигнуто, али извесно је да није у питању цела сума, нарочито ако имамо у виду да је деспот узео нешто од ње 1455. године, а његови наследници остатак 1457. године. Претпостављамо да је владар Србије морао мислити не само на ослобађање Деспотовине, већ и на њен опстанак и обнову. То је било немогуће без финансијских средстава, а Дубровник је био сигурно место да се таква средства сачувају. Дука, византијски писац који је живео средином XV века, изричито наводи да је деспот „сакупио најамничку силу од неких 25.000 коњаника и стрелаца".[18] Премда је ова бројка свакако претерана, она нам може показати да је деспот имао великог удела у финансирању рата, као и да се крсташка војска вероватно највећим делом састојала од најамника. Истражујући разне, углавном османске изворе, Халил Иналџик истиче да је јако важна најамничка сила плаћена углавном Ђурђевим новцем.[19] Сачувано је вредно сведочанство да је у току каснијег војевања крсташка војска у Србији подељена на два дела, при чему је Хуњади узео 12.000 најбољих коњаника.[20] Иако сумњамо да је број коњаника био толики, он упућује на помисао да су крсташку војску добрим делом чинили коњаници, чијим се бројем у средњовековном ратовању обично и мерила снага једне војске. Из важног истраживања Симе Ћирковића о ценама најамника у позном средњем веку, долазимо до закључка да су за војску, коју су чинили великим делом најамници, и исто тако великим делом коњаници, била потребна знатна новчана средства.[21] Како деспот није подигао све своје благо похрањено у Дубровнику, годинама није имао приходе из Србије, а приходи са угарских поседа били су умањени због грађанског рата, не би требало да чуди Дукина информација да је Ђурађ позајмио новац за трошкове рата од војводе Јанка Хуњадија.[22] Не смемо олако одбацивати Хуњадијеве касније оптужбе да му деспот дугује 155.000 дуката. Бранковић је до новца могао доћи залагањем својих поседа, што је касније свакако чинио, и што је био чест начин да средњовековни

[18] Doukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks. An Annoteted Translation of "НИстоria Turco-Byzantina",* by Harry J. Magoutias, Wayne State University, Detroit, 1975, стр. 182.

[19] H. Inalcik, *The Ottoman Turks and the Crusades,* стр. 269.

[20] I. Katona, *Epitome chronologica rerum Hungaricarum, Transsilvanicarum, et Illyricarum*, Pars II, periodus mixta, Budae, 1796, стр. 306, 307.

[21] С. Ћирковић, Рат и друштво: најамници и њихова цена, *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Београд, 1997, стр. 349–363.

[22] Doukas, *н.д.*, стр. 182.

владари дођу до средстава за рат.[23] Деспот је свакако рачунао и на српске избеглице у Угарској, које су вероватно узеле учешћа у походу.[24]

Након потпуног тријумфа у Влашкој, Јанко Хуњади је, заједно са Николом Илочким, упао је у области „Усоре и Рашке“. Том приликом дошло је до паљења имања и кућа Османлија и њихових присталица. Не знамо да ли је та акција била подстакнута или финансирана од стране деспота. У том походу освојен је и град Теочак, некада седиште власти, који је тада дошао под власт мачванског бана. Повеља која помиње наведене догађаје је издата 17. априла 1443. године, а сам упад се описује након борби у Влашкој, за које се поуздано зна да су се одвијале септембра месеца претходне године. Ова акција се може сместити између септембра 1442. и априла 1443. године. Покушај деспота да посредством босанског војводе Петра Ковачевића обнови своју власт у областима западно од реке Дрине свакако је био повезан са претходним акцијама угарских великаша на истом подручју, чији је напад сигурно створио погодне услове за даља деловања. Као вазал деспота Ђурђа, он је пре новембра 1443. године освојио Сребреницу са околним местима. То се свакако догодило пре састајања са крсташком војском.[25]

Папски легат, кардинал Ђулијан Чезарини, који је постат у Угарску како би посредовао у грађанском рату између зараћених страна, такође је улагао велике напоре у организовање похода. У ту сврху је у пролеће 1443. године посетио немачког краља Фридриха III, будућег римско-немачког цара, који је годинама вребао своју прилику за напад на Угарску. Чезарини је знао да је заједнички крсташки поход неизводљив док се не успостави мир у хришћанском свету. Стога је покушао да посредује између краља Владислава и краља Фридриха, али је од последњег добио само обећање да неће спречавати поход и да неће нападати краља Владислава, осим „ако не буде изазван“. На његов допринос предстојећем походу није се могло рачунати, јер је, по речима његовог секретара Енеје Силвија Пиколоминија, будућег папе Пија II, „свет намеравао да освоји седе-

[23] Ђ. Бубало, Поседи српских деспота у одбрамбеним плановима краљевине Угарске 1458. и 1459. године, *Пад Српске деспотовине 1459. године,* Београд, 2011, стр. 233; O. Raynaldi et J. Laderchii, *Annales ecclesiastici XXVIII,* ed. A. Theiner, Barri-Ducis, 1874, стр. 533–534.

[24] С. Ћирковић, “Rasciani regales Владислава I Јагелонца“*, Зборник Матице српске за историју*, 1/1970, стр. 82.

[25] J. Мргић, *Северна Босна 13–16 век,* Београд, 2008*,* стр. 124, 125; F. Szakály, Phases of Turco-Hungarian Warfare Before the Battle of Mohacs (1365–1526), *Acta Orientalia. Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXXIII 1/1979, Budapest, 1979, стр. 86–89.

ћи".[26] Са вођом чешких најамника, Јаном Јискром, који је од грађанског рата скоро самостално владао у северној Угарској, склопљено је само примирје 1. септембра 1443. године. Дворник истиче да су чешки најамници отежали редовне комуникације између две краљевине којима је Владислав владао, што се негативно одразило на одлагање похода и квантитативног и квалитативног учешћа Пољака у истом.[27] За то време, у Малој Азији, дошло је до побуне против османске власти. Крајем 1442. и у пролеће наредне године Ибрахим-бег, господар Карамана, султанов зет, напада територије Акшехира и Бејшехира, спорних територија у околини старе Иконије. Као турски противник одржавао је везе са западом, вероватно највише посредством византијске дипломатије, мада постоји могућност да је и деспот имао контакта са њим. Основна идеја савезника је била да се Османско царство нападне истовремено са југозапада, и са севера, из Угарске. Убрзо је султан Мурат лично кренуо на свог побуњеног зета. Натеравши га на покорност, вратио се у Румелију до јесени исте године. Ово је била прилика за хришћанске снаге – османска војска и благајна били су исцрпљени после дугог похода, а у Румелији је било мало јединица спремних за борбу.[28]

***

Тесна сарадња деспота и кардинала, првог – финансијског, и другог – духовног потпорног стуба подухвата, уз велику дипломатску активност византијске дипломатије на Западу и Истоку, и знатну подршку краља Владислава, као и неоспорну војну генијалност Хуњадија, изнедрила је коначно у позну јесен 1443. године поход, који ће у историји остати забележен као „Зимска" или „Дуга војна". Не зна се тачно у ком тренутку је хришћанска војска кренула ка југу. Јуна месеца краљ Владислав је одредио да војска преко Београда крене према југу, али је полазак изостао због наведених проблема са чешким најамницима и Фридрихом III. Крајем лета краљ је кренуо са војском из Будима, очекујући остале заповеднике да му се успут придруже. Чињеница да је примирје са Јискром потписано тек 1. септембра је можда највећи разлог одлагања операција против Османлија. Крајем септембра, најкасније почетком октобра, крста-

[26] W. Stubbs, *Germany in the Later Middle Ages*, 1200–1500, London, 1908, стр. 181–190.

[27] Ф. Дворник, *Словени у европској историји и цивилизацији*, Београд 2001, стр. 291, 292.

[28] Г. Елезовић, Турски извори за историју Југославена. Два турска хроничара из XV века, *Братство*, 26/1932, Београд, 1932, стр. 21, 22; H. Inalcik, The Ottoman Turks and the Crusades, стр. 269–271; C. Imber, *н.д,* 15-17; М.Спремић, *Деспот Ђурађ*, стр. 278, 279.

шка војска је прешла Дунав код Београда и ушла на територију Србије. Бројност крсташке војске се процењује на око 25.000 људи. Извори помињу да је била састављена од Срба, Пољака, одреда под командом угарских племића, Влаха, Литванаца и великог броја најамника, пре свега чешких и немачких. Поред коњаника и пешака, крсташка армија је располагала са великим бројем кола, како теретних – за пренос намирница и ратног материјала, тако и бојних – која су служила за формирање wagenburg-а (дословно „тврђава од кола“). Поменута тактика, коју је Хуњади усвојио од чешких најамника током борби против присталица краљице Јелисавете, подразумевала је формирање прстена од бојних кола, са којих су пешаци деловали паљбом из топова, пушака и самострела.[29] Ускоро је дошло до првог сукоба крсташа са једним мањим турским одељењем који је завршен победом. Напредујући ка југу крсташи су, према познијим османским изворима, заузели и спалили Крушевац.[30] Током марша дошло је до тактичког раздвајања хришћанских снага. Знатнија војна сила, коју извори процењују на 12.000 коњаника, прешла је на десну страну Мораве, кренувши у сусрет непријатељу.[31] Други део

[29]Према изворима бројност војске која је кренула из Угарске се креће од 14.000 код Михела Бехајма, до 25.000 код Дуке. C. Imber, *н.д.*, стр. 167, Doukas, *н.д.*, стр. 182. E. C. Antoche, La croisade de 1443, стр. 14, 15; H. Inalcik, The Ottoman Turks and the Crusades, стр. 269–271; C. Imber, *н.д.*, стр. 15–17; F. Pall, *н.д*, 457–459; М. Спремић, *Деспот Ђурађ,* стр. 278, 279. M. Chasin, *н.д.*, стр. 291; Судећи према писму кардинала Чезаринија Млатачком сенату 8.000 Срба се прикључило деспоту тек у околини Софије, или непосредно пред долазак у Софију. N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'hИсtoire des croisades au XVe siècle*, vol. 3, Paris, 1902, стр. 108, 109. Стога они не могу бити убројани у тих 25.000, јер је то број ратника који су прешли Дунав. Дакле, заједно са Србима који су им се прикључили током марша на Софију, крсташка војска је бројала око 33.000. Џозеф Хелд, један од најбољих познаваоца ратова које је водио Хуњади, сматрао је да је крсташка војска, након доласка Срба, имала 38.000 ратника. J. Held, *Hunyadi's Long Campaign*, стр. 13. У сваком случају, укупан број хришћанских ратника није био ни половина од оног броја војника који је византијски државник Јован Торзело, на Сабору у Фиренци 1439. године, сматрао довољним за протеривање Турака из Европе. Василевсов дворанин, који је добро познавао снагу Османлија, изнео је план по коме се Османлије могу уништити уз помоћ крсташке војске од 80.000 људи, чије ће налете подржати покорени хришћански кнежеви. H. Inalcik, *The Ottoman Turks and the Crusades*, стр. 268.

[30] М. Спремић, *Деспот Ђурађ,* стр. 279, 280; H. Inalcik, The Ottoman Turks and the Crusades, стр. 270; C. Imber, *н.д.*, стр. 16, 17. О заузимању Крушевца писао је средином XVI века дворанин султана Мурата III, Садедин Хоџа Ефендија, у свом делу Tâc üt-Tevârîh. Г. Елезовић, *Турски споменици*, књ. I, св. 1, 1348–1520, Београд, 1940, стр. 1134. Piotr Wróbel, *н.д.*, стр. 95,96. Мартин Чејсин је погрешно схватио да се у тексту помиње Крагујевац. M. Chasin, *н.д.*, стр. 292. Крушевац је свакако дошао у руке крсташа током јесени 1443. П. Рокаи, *н.д.*, стр. 145–150.

[31] То сазнајемо из Хуњадијевог писма Николи Илочком, који је у тренутку тих операција боравио у Београду, услед лошег здравственог стања. I. Katona, *н.д.*, стр. 306, 307. Поменути број коњаника представља поуздано сведочанство о осна-

савезничке војске штитио је краља и деспота, који су остали на левој обали исте реке.[32] На основу информација о заузимању бројних углавном безимених градова између Београда и Ниша (именом су поменути само Бован и Крушевац), закључујемо да је залеђе хришћанске армије било прилично безбедно. Након што је обновио српску власт у Сребреници и њеној околини деспоту се, негде успут, придружио и босански војвода Петар Ковачевић са 600 или 700 коњаника.[33] Присуство краља и деспота је морало оставити снажан утисак на пределе кроз које су пролазили. Османски извори сведоче нам да су на овом подручју и даље постојали српски племићи, крупнији, попут протовестијара Богдана, и ситнији попут оних из околине Крушевца, Топлице и Дубочице, који су након османског освајања прихватили нову власт, ставивши им своје војне потенцијале на располагање.[34] На њихово учешће у предстојећим борбама Ђурађ је свакако могао рачунати. Хуњади је писао да се околно становништво, осокољено његовим победама, придруживало крсташкој војсци. Филип Калимах, пољски учењак и дипломата италијанског порекла, наводи да су Срби и Бугари поздравили Пољаке као своју словенску браћу.[35] У време када су информације путовале споро, а гласине попримале бајковите облике, пролазак два хришћанска владара, деспота, некадашњег господара тих крајева, који се вратио

зи крсташке војске, и имплицира да је она представљала знатну војну, будући да су са двојицом владара остали коњаници, целокупна пешадија и бојна кола.

[32] Средњовековни пут се на десној обали Мораве углавном поклапао са античким Via militaris. Полазио је од Београда, преко Гроцке, за Браничево, где је мењао правац ка југу, за Равно, одатле ка Ражњу, па је скретао на исток до Болвана, да би наставио ка југу до Ниша, а затим долином Нишаве ка Софији, да би преко бугарских кланаца избијао у Тракијску низију. Међутим, вековна траса је изгледа напуштена или запостављена почетком XV века, јер пут прелази са десне на леву обалу Велике Мораве код Равног, како би наставила преко Баточине, Колара и Гроцке ка Београду. Путописац Бертрадон де ла Брокијер је 1433. године прешао Јужну Мораву код села Мрамора, а затим ишао преко Крушевца и Некудима за Београд. Ова траса Цариградског друма се користила и у XII веку, али ређе од старог правца, јер је василевс Манојло I Комнин у свом походу 1150. године прелазио преко земље Лугомир и упутио се ка Сави. Интересантно је што видимо да су у овом походу коришћене обе трасе Војне цесте. Види у: Б. де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, стр. 126–129, 130, 131; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, стр. 82–88; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, Београд, 2007, стр. 169, 170.

[33] N. Iorga, *н.д.,* стр. 109.

[34] Види у: I. Kolovos, A biti of year 1439 from Archives of the Monastery Xeropotamou (Mount Athos), *Хиландарски зборник,* 11/2004, Београд, 2004, стр. 295–306*;* О. Зиројевић – И. Ерен, „Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444–1446)“, *Врањски гласник,* 4/1968, Врање, 1968, стр. 377–403.

[35] P. Kallimachus, *De rebus gestis a Vladislao Polonorum atque Hungarorum rege libri tres,* Kraków, 1582, стр. 114, 115.

жив, здрав и вољан да ратује, показујући се поданицима и бодрившши их да још мало истрају, и краља, владара две моћне и славне хришћанске државе, чија се власт простирала од Балтика до Београда, једноставно је морала бити велики мотивациони фактор. Такође, сасвим је извесно да је на том путу морало доћи до снабдевања храном, и осталим потрепштинама, коју сигурно нису могли носити чак из Угарске, или бар не у довољним количинама. Сам војвода Хуњади истиче да, захваљујући локалном српском становништву, крсташки ратници имају хране у изобиљу.[36]

Хуњади је у кратком временском периоду поразио две мање турске војске (једну од њих је предводио касније знаменити Скендербег), заузео и спалио Ниш, и затим, напредујући ка југу (свакако долином Јужне Мораве), поразио и трећу турску војску предвођену познатим крајишким заповедником, Турахан-бегом. Након тога, добивши обавештења о великој турској војсци која стиже из правца Софије, одлучио је да се повуче северније. Угарски војсковођа се сукобио са османским ратницима 3. новембра 1443. године на бојном пољу између градова Бована и Ниша. Поприште битке је свакако била равница поред Јужне Мораве, у близини данашњег Алексинца. Румелијски беглербег Касим је потучен до ногу, што су српски летописци забележили напоменом да војвода Јанко „разби башоу подъ Нишемъ“.[37] Крсташки губици су изгледа били незнатни, док су Османлије имале 2.000 мртвих, а 4.000 њихових коња је заробљено.[38] Након боја хришћанске снаге су се поново ујединиле недалеко од попришта. Гласници су свакодневно примани у логор и слани из њега на запад, носећи обавештења. Деспот се често дописивао са својом породицом. Победа код Ниша одјекнула је у Европи, пораз је снажно деловао на Турке. Управо након ове битке Скендербег је напустио османску војску и отишао у своју очевину. Османски хроничари оправдавају поразе наглашавајући неслагање и недостатак координације између граничних јединица под Тураханом и спахија предвођеним румелијским беглербегом Касимом. Х. Иналџик и К. Имбер, на основу турских из-

[36] Ч. Мијатовић, *Деспот*, стр. 349; J. Held, *Hunyadi's Long Campaign*, стр. 14.

[37] Љ. Стојановић, *Родослови и летописи I-VI,* Сремски Карловци, 1927, стр. 234 (даље у тексту: *Родослови и летописи*).

[38] То сазнајемо из поменутог Хуњадијевог писма Николи Илочком, писаног у близини „разрушеног замка Бована“. I. Katona, *н.д.*, стр. 306, 307; М. Спремић, *Деспот Ђурађ,* стр. 279, 280; H. Inalcik, *The Ottoman Turks and the Crusades*, стр. 269, 270. Како је окршај између Хуњадијевих и Касимових снага представљао битку већих размера, не можемо прихватити констатацију чувеног мађарског медиевисте Ференца Сакеља да су једине две Хуњадијеве битке на отвореном пољу између 1443. и 1448. године биле код Варне 1444. и на Косову пољу 1448. године. F. Szakály, *н.д.*, стр. 88.

вора, истичу да су хришћани искористили околност да је турска провинцијска војска била раштркана због уобичајених јесењих убирања прихода са спахијских имања широм Румелије, или још увек на путу са похода из Анадолије.[39] Крсташи су, вођени победничким духом, наставили преко Ниша и Пирота до Софије без већих тешкоћа. Ђурђа османски извори називају „путовођом". Сасвим је сигурно да је добро познавао путеве своје земље, али и главне саобраћајнице Балкана, будући да је имао активно учешће у турским династијским међусобицама 1402–1413. У Пироту су били 22. новембра, где је краљ издао деспоту повељу, у којој му даје право да из редова својих угарских вазала бира жупана Спољног Солнока. То је свакако израз његовог задовољства деспотовим залагањем у походу.[40] На предлог искусног Турахан-бега предео између Ниша и Софије је опустошен, а сам Ниш „спаљен и уништен, тако да није жива душа остала".[41] То је учињено како би се савезничким ратницима, који су незадрживо напредовали ка долини Марице, умногоме је отежала могућност снабдевања основним животним намирницама. Стога је уништено све што је могло да им користи.[42]

Свети ратови султана Мурата сина султана Мехмеда кана, наративни извор хронолошки најближи догађајима које истражујемо, писан од стране добро упућеног, али анонимног очевица похода, доноси бројне живописне описе догађаја у хришћанском табору у току самог похода.[43] Након што је саслушао турског заробљеника,

---

[39] H. Inalcik, *The Ottoman Turks and the Crusades*, стр. 270; C. Imber, *н.д,* стр. 16; О Скендербегу и његовој борби против Турака, види: Ј. Радонић, „Ђурађ Кастриот Скендербег и Арбанија у XV веку", *Споменик САН,* 95/1942, Београд, 1942; B. Stojkovski, A két törökverő: Hunyadi János és Kasztrióta György-Szkander bég törekvései a balkáni népek összefogására a török elleni harcokban, *Bácsország*, 65/2012/2013, Szabadka, 2013, стр. 42–47.

[40] М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, стр. 279, 280.

[41] C. Imber, *н.д.*, стр. 48.

[42] C. Imber, *н.д.*, стр. 48, 68.

[43] Османисти, пре свега Х. Иналџик, који је међу првима, пре пола века, указао на дело, сматрају да је исто настало половином, или у другој половини XV века. За разлику од турске и мађарске историографије, у којима је Хроника Светих ратова султана Мурата (Gazavat-ı Sultan Murad bin Mehemmed Han) одавно позната, у српској историографији ниједан рад до сада није разматрао овај вредан извор. G. Ágoston., Az 1444. évi török követjárás, *Történelmi Szemle* 28.2/1986, Budapest, стр. 261–276; H. İnalcık, M. Oğuz, Tebliğler:Yeni Bulunmuş bir Gazavât-I Sultân Murâd, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*, 7/1949, Ankara, 1949 , стр. 481–495; *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehemmed Hân İzladi ve Varna Savaşları (1443–1444) .Üzerinde Anonim Gazavâtnâme*, (Haz. H. İnalcık ve M. Oğuz), Ankara, 1989; H. Inalcik, "The Ottoman Turks and the Crusades", *A НИсmory of the Crusades (*ed. K. M. Setton) VI, University of Wisconsin Press 1989, стр. 222–276. Преводом овог текста на енглески, који је *lingua franca* нашег времена, Колин Имбер (један од највећих османиста нашег доба) је

евнуха Балабана, Хуњади је пао у очајање. Турчин је био „иако телом евнух, духом прави мушкарац“. Иако заробљен, нашавши се на милост и немилост крсташких заповедника, није се устручавао да дрско укаже војводи на потешкоће које би могле да га задесе у сукобу са султаном. Истакао је да једно борити се против мале војске, а сасвим друго са свом турском силом. Упозорио их је да не живе у заблуди да им сам султан неће кренути у сусрет. Након Балбановог саслушања, угарски војсковођа се, забринут, повукао у шатор, где се „толико напио стварима званим ракија и вино, да му се слошило“. Када се мало смирио, закључио је да је најбоље да прекине напредовање и сачека краља, јер ако настави сам напред и нешто крене по злу, „краљ ће му скинути главу“.[44] Убрзо су дошли краљ и деспот, који су саслушали поново Балабана. Након тога, краљ се обратио деспоту речима: „Ти си велики и искусан човек. Шта кажеш на ово? Шта нам је чинити?“. Деспот је, на основу свог искуства и ствари које је управо чуо, саветовао повлачење, „јер је сада зима, а зима у овим крајевима је жестока“. Настављајући, истакао је „да је свестан да, ако нам се султан одупре и блокира пролазе, остаћемо на отвореном, промрзли, без руку и ногу“. Завршавајући излагање, поновио је да је повлачење најбоље решење. Чувши то, „жупан Јанко“ је одлучно одбио могућност повлачења, оптужујући деспота да тако говори само зато јер је османски цар његов зет, и да заправо саботира успех крсташа како би спасао Турке. Између редова – да је издајник и кукавица. Затим, питавши га: „када су ствари такве, зашто ниси о томе мислио у почетку (похода)?“, наставио је: „ако се сада вратимо, шта смо постигли?“. Нагласио је да ако крену у повлачење, његови ратници ће жудети за кућом и изгубити вољу да наставе рат, па ће крсташки редови убрзо почети да се осипају, те неће моћи ни да се одупру султану, а камоли да му се „освете“. Завршавајући критику Ђурђевог предлога додао је: „Дошли смо довде и сада нема повлаче-

омогућио медијевистима да прескоче велику баријеру која се огледа у непознавању османског језика. Тиме је отворио један нови прозор за упознавање војне и политичке историје Европе XV века, а у оквиру њих, и историје Срба у средњем веку. C. Imber, *н.д.*, Важнији радови који се ослањају на Имберов превод: E. C. Antoche, La croisade de 1443; J. Jefferson, *The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad. The Ottoman-Christian conflict between 1438–1444*, Leiden, 2012; K. Łukasiewicz, Władysław Warneńczyk, Krzyżacy i Kawaler Św Katarzyny, Warszawa, 2010; K. Łukasiewitz, “The real date of Szeged manifesto“, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung*. volume 60/4 (2007), Budapest, стр. 447–454.

[44] Описани разговор се десио пре поменутог поновног спајања војводиних ратника са војском која је остала са краљем и деспотом.C. Imber, *н.д.*, стр. 48. Занимљиво је да је ово први писани извор који помиње конзумирање ракије на подручју данашње Србије.

ња натраг. Ако нам се не буду одупирали, доћи ћемо до Једрена, ако буду, прихватићемо што је суђено. Чак и ако се ти повучеш, ја нећу". Услед очигледног сукоба мишљења искусног државника и истакнутог команданта о томе шта треба даље радити, уследила је расправа, након које је одлучено да се Софија прво освоји и опљачка, па ће онда бити одржано саветовање заповедника о даљем току похода. Ова драгоцена сведочења указују на то да су краљ и деспот и даље напредовали иза Хуњадија и да су се заповедници састајали и саветовали око пресудних тема. Из краљевих речи упућених деспоту провејава дубоко поштовање. Након испитивања Балабана краљ не пита Хуњадија шта даље чинити, не пита ни своје заповеднике, већ „окреће главу и гледа деспоту у лице". Занимљив је и Јанков страх да ће га краљ казнити због неуспеха, који нам показује да Владислав није баш био марионета у туђим рукама, пре свега војводиним и кардиналовим, каквим га често приказују. Деспот је оправдао репутацију „великог и искусног човека" и предвидео ствари које су се касније десиле, али нажалост, самопоуздање крсташких заповедника је надјачало његов глас разума.[45] Вести о развоју нетрпељивости између деспота и војсковође налазимо и у изворима западне провенијенције. Тако је учени немачки ерудита и хуманиста Јован Куспинијан (Johannes Cuspinianus) у своме делу *De caesaribus atque imperatoribus Romanis,* писаном у првој половини XVI века, на основу старијих дела, записао да је у време великих хришћанских успеха у Србији, Хуњади сумњао у деспотову верност крсташком циљу.[46] Хуњади је на рачун деспота изнео озбиљне оптужбе, које су прекинули њихов пријатељски однос, прве познате тешке речи у дугој историји њихових несугласица. Средњовековно племство, поготово поносни и сујетни великаши, такве су увреде тешко заборављали, а још теже праштали. Колико је само могла да га повреди клевета да неће да ратује против човека који му је узео ћерку, похарао земљу, поробио народ, ослепио синове и лишио га прихода и живота на какав је

[45] C. Imber, *н.д.*, стр. 48–51.

[46] Због тога је Хуњади неке замкове дао својим капетанима. "Et licet magnam Serviae partem recuperasset, non tamen Georgio despoto Omnia restituit: sed multa amicis, quod sua virtute repulisset hostes, donavit. Praeterea cum Despotus medius inter Hungaros ac Turcos, nunc hos nunc illos fefellisset, in religione quoque neque Romanae ecclesiae auscultaret, neque Mahometis legem sequeretur, erat Huniadi fides Georgii suspecta." D. Konig, "Nachrichten uber Đurađ Branković in Johannes Cuspinians Werk, De caesaribus atque imperatoribus Romani", *Prilozi za književnost, jezik, Istoriju i folklor*, 68–69(1-4)/2002-2003, Beograd, 2003, стр. 160, 161. Мавро Орбин пише да је деспот био киван на Хуњадија „зато што је задржао за себе његова утврђења у Србији" и што је „део даривао својим капетанима, а део задржао за себе". М. Орбин, *н.д.*, стр. 115, 118.

навикао, отеравши га у избеглиштво по страним земљама, можемо само да претпоставимо.

На савет својих искусних саветника султан, који је у међувремену стигао на западно бојиште, спалио је и Софију пре него што се одлучио на одступање.[47] Кардинал Чезарини у писму млетачком сенату изричито наводи да је Мурат „побегао пред крсташком војском“. Софија је заузета свакако пре 4. децембра, јер је кардиналово писмо датирано на тај датум. Тражио је да се убрза опремање крсташке флоте и да се бродови што хитније пошаљу у мореузе како би се спречио прелазак Турака из Азије у Европу. Чезарини, познајући добро амбиције млетачког племства, обећао им је Галипоље уколико хришћанске снаге протерају Турке из Европе. Одушевљење на западу је било велико, по Италији су се већ причале фантастичне приче о заузећу Једрена, заробљавању султановог сина, и многим другим стварима које се никада нису догодиле. Упркос томе изградња и опремање флоте је споро напредовала услед натезања између Венеције и папе. Крајем 1443. године Млечани су, подстакнути повољним извештајима из крсташког табора, почели да разматрају територијална проширења на штету Османлија. Није прошло превише времена, а већ су многи видели крах Османског царства и почели да праве калкулације о могућим добицима.[48] Након победе код Ниша деспоту Ђурђу се придружило 8.000 српских коњаника и пешака, као и поменутих 600 или 700 коњаника војводе Петра Ковачевића.[49] То је знатно повећало број савезничких ратника.

Шокирани хришћанским напредовањем турски заповедници су у децембру предузели очајнички потез, затварајући древну Трајанову капију и учинивши пролаз ка Једрену немогућим.[50] Крсташка војска одлучна у намери да се домогне престонице Османског царства, била је приморана да скрене на исток котлином између планине Балкана и Средње горе, стигавши 12. децембра на трг Златицу. Кланце јужно од поменутог места, који су били једини пут ка Тракијској низији, по великој хладноћи и суровим временским приликама, заузели су и бранили Касим, Исак, Турахан и друге највеће турске војсковође. Бранковићеве зле слутње су се обистиниле, а Ба-

[47] C. Imber, *н.д.*, стр. 49.

[48] N. Iorga, *н.д.*, стр. 108, 109; H. Inalcik, *The Ottoman Turks and the Crusades*, стр. 270, 271; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, стр. 280, 281.

[49] То се види из кардиналовог писма млетачкој господи: “Postquam intravimnus Rassiam, venerunt ad dominum despotum ex Rassianis ultro octo milia equestrium et pedestrium; venit eciam ad eundem ex Bossina quidam vayvoda vocatus dominus Petrus Cohacz cum equitibus VIC vel VIIC.“ N. Iorga, *н.д*, стр. 109.

[50] Д. Оболенски, *Византијски комонвелт*, Београд, 1996, стр. 13.

лабанове речи нису биле пуко застрашивање противника. Сачувани су описи турске одбране пролаза, при чему су обарана стабла како би препречили пут и при великој хладноћи просипали воду како би се заледила и успорила напредовање тешко оклопљених крсташа. Дука скицира сцену где огромно мноштво стрела лети са брањених узвишења на хришћане у њиховом подножју. Ф. Калимах нас обавештава да су деспот и Хуњади обилазили своје борце бодрећи их да не посустану. Због велике хладноће, недостатка хране, суровог рељефа и одлучног отпора непријатеља, који је онемогућавао крсташко снабдевање, краљ се одлучио на повлачење упркос деспотовим молбама да се то не чини. Било због тешких услова или старатешких умећа османских заповедника, хришћански напад је одбијен. „Воєва деспотъ и кралъ Владиславъ и Ꙗнкулъ до Златици“ – забележио је српски летописац.[51]

Чим је крсташка војска почела са повлачењем, њеним трагом је кренуо румелијски беглербег Касим. Међутим, 24. децембра 1443. године хришћанске снаге су успеле да се одупру његовој армији код Мелштице, недалеко од Софије. Турски напад на изгладнелу и промрзлу крсташку војску је доживео неуспех захваљујући тактици *wagenburg*. У бици код Мелштице је био присутан и султан. Борба је била жестока, а сам угарски војсковођа се спасао само захваљујући чињеници да је био потпуно оклопљен.[52] Даље повлачење хришћанске војске је било могуће само захваљујући поменутој тактици коју је Хуњади усвојио ратујући против чешких најамника, чији су сународници били и овде ангажовани. Деспот је пребацивао војсковођи што није послушао његове савете још када су били код Софије, јер је тада знао „да ће бити овако“ и тражио да краљу обезбеде одступницу„како га не би задесило неко зло“.[53] Негативна осећања између двојице искусних предводника похода су се продубила, а деспот је инсистирао и даље да се краљ штити по сваку цену.

На планини Куновици, у подножју Сврљишких планина, између Пирота и Ниша, крсташи су 2. јануара 1444. године тешко пора-

[51] *Родослови и летописи*, стр. 234; Doukas, *н.д.*, стр. 182, 183; Х. Иналџик и К. Имбер догађаје борбе око Златице виде као битку у којој су хришћани поражени и натерани на повлачење. Без обзира да ли је битка окончана поразом савезника, или нерешеним исходом, чињеница је да је заустављање крсташа у кланцима Средње горе било пресудно по даљи ток похода. Види у: H. Inalcik, *Исто*; C. Imber, *н.д.*, стр. 16, 17.

[52] У делу Јаноша Туроција налази се интересантан петнаестовековни ликовни приказ Јанка Хуњадија. Војсковођа је од главе до пете оклопљен пуним оклопом. Реч је о тзв. „готичком“ типу оклопа, који је био нарочито цењен половином истог века. Види: J. Thuróczi, *н.д*, стр. 254; C.Imber, *н.д,* стр. 62.

[53] C. Imber, *н.д,* стр. 62.

зили османске ратнике, заробивши при том султановог зета Махмуд-пашу. По српским летописцима, заслуге за ову победу припадају деспоту и Хуњадију.[54] Изгледа да је на турској страни било издаје. Заповедник крајинских ратника, Турахан-бег је у османским изворима оптужен за сарадњу са деспотом, који га је наводно поткупио. По истим изворима турски заповедник је убедио своје људе да је борба бесмислена, због чега га је султан касније утамничио у злогласном затвору Токај, одакле је пуштен тек након битке код Варне.[55] И К. Михајловић спомиње заслуге деспота Ђурђа у поменутој битки, додуше наводећи само његове заповедничке способности. По њему је Бранковић, штитећи одступницу краљу Владиславу, чуо да се приближавају јаке турске снаге. Обавестивши краља о опасности, окренуо се и супротставио им се. Пре него што се Владислав одазвао позиву за помоћ, битка је већ била добијена.[56] Ашик-паша Заде тврди да је деспот направио заседу и тако разбио Касимове ратнике. То потврђују и *Свети ратови,* по којима су османски ратници, прогонећи хришћанску војску која се повлачила у расулу, улетели право у добро организовану заседу коју су поставили противнички пешадинци. И овде је за пораз оптужен Турахан-бег, али не због издаје, већ због непромишљености и неспособности да, као заповедник потере, предвиди могућност заседе. Имајући у виду стање у хришћанском табору и константне и смеле нападе османских ратника, овако одлучна победа хришћанске војске је заиста могла бити постигнута само постављањем вешто испланиране заседе. У прилог таквом сценарију иде такође конфигурацију терена у том делу долине Нишаве, која не оставља простора за сукоб коњице на отвореном пољу, као и несумњиво искуство српског владара, значајно за одабир места где ће се супротставити непријатељу. Тако су две највеће победе хришћанског оружја у току „Дуге војне“, код Ниша и под Куновицом, остварене на територији Србије. Након боја, Ђурађ се заузео за султановог зета Махмут-пашу, који је уједно био брат великог везира Халил-паше, очекујући сасвим исправно да ће добити велики откуп за њега, као и да би он могао бити битан фактор у преговорима или размени заробљеника, пре свега заробљених српских принчева.[57]

---

[54] *Родослови и летописи,* стр. 234.

[55] Г. Елезовић, *н.д.,* стр. 21, 22.

[56] К. Михаиловић, *Јаничареве успомене или турска хроника*, Београд, 1966, стр. 115, 116.

[57] К. Михаиловић,*н.д,* стр. 116; C.Imber,*н.д* ,str. 65, 66 ; Г.Елезовић, *н.д.*, стр. 22; Михел Бехајм пише да је деспот одмах желео да освети ослепљавање својих синова тако што ће осакатити султановог зета. C. Imber, *н.д.*, стр. 169.

Хришћанска војска је даље наставила неометано повлачење кроз Србију. Српски писац Константин Михаиловић, некадашњи јањичар, написао је да је армија потом приспела на Добрагић поље.[58] Овде је свакако реч о Добрич пољу надомак Прокупља, у долини Топлице, истом оном месту са кога је Дечански повео своју војску на Бугаре 1330. године. Хуњади је 4. јануара логоровао у Прокупљу.[59] Током повлачења ка Србији дошло је до нових несугласица међу хришћанским велможама, услед различитих ставова о томе да ли треба или не презимити на територији Србије. Ђурађ је толико желео да војска презими на његовим поседима, да је, како наводи Длугош, нудио 100.000 дуката крсташима и намирнице за целу зиму.[60] Овај новац је свакако требало да буде искоришћен за набављање намирница, будући да се извори слажу око тога да је крсташка војска била изгладнела до граница изнемоглости. Длугош пише да су избледели и мршави, више личили на војску духова.[61] Новац је био неопходан и за продужавање уговора са најамничким одредима, али и за унајмљивање нових, будући да је војска била јако исцрпљена. Знајући колико је тешко организовати поход и поново скупити војску, деспот је намеравао да задржи постојеће трупе и да настави са ратовањем чим се отопи снег. Наставак борби са почетних позиција у Србији је сигурно обезбеђивао већи успех него поновно полажење из далеке Угарске. Непријатељ је успео да одбрани кланце, али су се Османлије показале рањивијим него икада раније. Такође, деспот је свакако био упознат са побунама албанских великаша Аријанита Комнина и Ђурђа Кастриота-Скендербега, који су, чувши за успехе крсташке војске, започели анитурску борбу. Међутим, осталим вођама коалиције се журило у Угарску, где су за почетак фебруара 1444. били заказани преговори са Јаном Јискром и Фридрихом III, који су угрожавали краљеве интересе и позиције у Угарској.[62] Према *Светим ратовима султана Мурата* деспот је био јако незадовољан Хуњадијевом својеглавошћу. Сва прошлогодишња упозорења су се обистинила, што је свакако иритирало српског дина-

[58] К. Михаиловић, *н.д.*, стр. 115.

[59] Из Прокупља је Хуњади тог дана писао грађанима Брашова. E. C. Antoche, *La croisade de 1443*, стр. 24.

[60] J. Dlugossii, *н.д.*, стр. 689.

[61] *Исто*.

[62] H. Inalcik, *The Ottoman Turks and the Crusades*, стр. 268–272. Сагледавајући историју крсташких ратова, можемо да констатујемо да су најуспешнији били они које нису водиле крунисане главе. Цареви и краљеви су једноставно морали да мисле о многим државним питањима, што их је спречавало да дужи временски период буду фокусирану на борбу са „неверницима“. И као што је Ричард Лавље срце отпловио у своју Краљевину због напада Филипа II Августа, тако се и Владислав вратио у Будим због опасности од Јана Јискре.

ста, као и чињеница да је крајем прошле године због истих упозорења оптужен да је кукавица и издајник. Незадовољан исходом похода, као и Хуњадијевим понашањем, деспот је предложио краљу Владиславу да поред рата, треба размотрити и могућност мира са султаном, нарочито ако нова крсташка војска не буде окупљена пре него што трава почне да расте, када Турци увек почињу са нападима.[63] И према К. Михаиловићу преговори о миру између две стране су почели пре повратка у Угарску.[64] Међутим, касније операције српске војске нас уверавају да је деспот и даље био за рат са Турцима.

Између 6. и 13. јануара 1444. године, краљ Владислав је издао једну повељу код Крушевца, а већ 25. јануара крсташка војска је била у Београду. Тамо су остали неколико дана, доводећи и турске заробљенике који су остављени у граду на чување.[65] У Ђурђевцу, граду на левој обали Дрине, недалеко од Сребренице, 4. фебруара стигла је вест да је деспот „прешао Саву на путу за Угарску“.[66] И К. Михаиловић пише да „заузевши читаву своју земљу, деспот Ђурађ се одмарао онде с краљем и са читавом војском четири недеље, имајући свега и свачега у изобиљу“.[67] Да је деспот повратио неке своје крајеве видимо и из упутства званичне Венеције, увек добро обавештене, свом посланику у Будиму, где му се марта 1444. године налаже да обавезно честита деспоту што је повратио добар део своје државе“.[68] Сам деспот Ђурађ се јула 1444. године, састављајући повељу којом Јанка Хуњадија награђује за дотадашњу помоћ, осврће на заједничке успехе у борби против Турака, када су „највећи део Краљевине Рашке повратили и обновили“.[69] Стога се отвара питање да ли је деспот заиста и повратио неке територије Србије током трајања похода? У раду су већ изложена освајања Теочака и Сребренице, која су се догодила пре почетка похода. Такође поменута су ратна дејства у долини Велике Мораве и Нишаве, као и заузимање многих градова, од којих су најважнији били Крушевац и Ниш. Важан податак, на који морамо посебну обратити пажњу, свакако је раздвајање хришћанске војске, пре велике битке у околини Ниша, новембра 1443. године. Као што је већ поменуто, Хуњади је, са главнином војске пре-

[63] C. Imber, *н.д.*, стр. 67, 68.

[64] К. Михаиловић, *н.д.*, стр. 115, 116.

[65] П. Рокаи, *н.д.*, стр. 145–150.

[66] “…signor despoti passo Sava per andar in Ungaria…“ М. Динић, *За историју рударства у средњевековној Србији и Босни*, II део, Београд, 1955, стр. 55.

[67] К. Михаиловић, *н.д.*, 116.

[68] “...quando nupor sensimus ipsum illustrem dominum recuperasse bonam partem sui status…“ Види у Ч. Мијатовић, *Деспот Ђурађ*, стр. 371.

[69] “…ipsum regnum Rasciae pro maiori parte eisdem videlicet Domino Despoto et Lazaro restaurasset et recuperasset...“ G. Fejer, *Genus incunabula et virtus Joanis Corvini de Hunyad Regni Hungarie Gubernatoris*, *argumentis criticis illustrata*, Budae, 1844, стр. 73.

шао Мораву и кренуо у сусрет непријатељу.[70] Краљ Владислав и деспот су, са мањим делом војске, остали на левој обали поменуте реке. Тешко је поверовати да би двојица владара били остављени са малим бројем војника на територији на којој им прети опасност од непријатеља. Нема разлога за сумњу да је простор између Дрине и Велике Мораве, одн. залеђина деспотових и краљевих положаја, била безбедна. Другим речима, под контролом савезника. Сигурно је да су крсташи заузели и Крушевац, у коме су боравили почетком јануара 1444. године, и то се свакако догодило пре него што су се ратне операције пренеле у Бугарску, крајем 1443. године.[71] Такође су држали под својом контролом и поменути Бован, за кога се каже да је разрушен, али није јасно да ли је разрушен у току овог похода, или неког претходног? Познато је да је град уништен у борбама 1427. године, као и да је током XV века постао седиште кадилука, што значи да је био обновљен и имао неку посаду, али није јасно када. Уколико се то десило пре новембра 1443, имајући у виду стратешки значај овог места, нема сумње да је Хуњадијево писмо Николи Илочком написано у близини града чије су се рушевине и даље димиле.[72] Што се тиче територија на југу, неопходно је довести боравак крсташа код Прокупља, 4. јануара 1444. године, у везу са ослобођењем Новог Брда, које се свакако догодило бар недељу дана пре него што се за то сазнало у Дубровнику.[73] Важно је напоменути да се побуна у Новом Брду, која је избила јануара 1444. године, није превише доводила у везу са деспотом. Очигледно је да се устанак, или ослобођење најважнијег српског средњовековног привредног центра догодио у време када се деспот Ђурађ, заједно са преосталим крсташким снагама, налазио у околини Прокупља. Одатле је, највероватније средњовековним путем који је, преко Прокупља и Куршумлије, водио на Косово, свакако помогао (или подстакао) устанак у Новом Брду, како би повратио овај изузетно важан град. Изузимајући Ново брдо, тешко је одредити где се ослобођена територија додиривала са областима под контролом османских заповедника на југу, односно са територијама војводе Стефана Вукчића, султановог вазала и савезника, на југозападу. Изван ослобођене територије несумњиво су се налазили и српска престоница

[70] I. Katona, *н.д.*, стр. 306, 307.

[71] Г. Елезовић,Турски споменици, књ. I, св. 1, 1348–1520, Београд, 1940, стр. 1134. Piotr Wróbel, *н.д.*, стр. 95, 96; П. Рокаи, *н.д.*, стр. 145–150.

[72] "...ad oppositum Balvani castri rupti... " N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'hИстoire des croisades au XVe siècle*, vol. 3, Paris, 1902, стр. 142; С. Мишић, „Бован", *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља-према писаним изворима,* Београд, 2010, стр. 50.

[73] Дубровачки Сенат је 7. јануара 1444. добио писмо од новобрдског кнеза, а седам дана касније стигла је поруџбина за ратни материјал, који би преко мора требало доставити Новом Брду. М. Динић, *н.д.*, стр. 61, 62.

Смедерево, као и важна тврђава Голубац, који су остали у турским рукама све до Ђурђевог измирења са султаном. Стога је линија Теочак – Београд – долина Велике Мораве – Бован – долина Нишаве – Ново Брдо – Сребреница оквир унутар кога би требало тражити територију Деспотовине под контролом Срба (и/или крсташа) у току трајања Дуге војне (видети карту бр. 1).

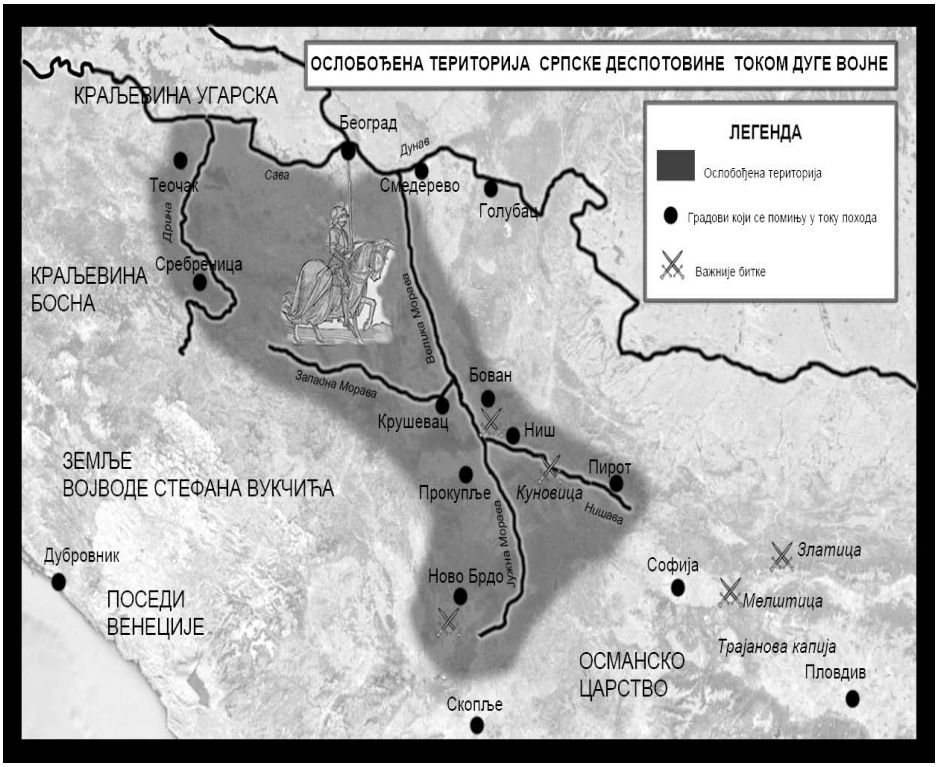

Карта бр. 1: *Ослобођена територија српске Деспотовине током „Дуге војне“* (аутор М. Максимовић)

У фебруару су крсташи, предвођени краљем, у тријумфалној поворци ушли у Будим. Владислав је ишао босоног, упутивши се прво у катедралу да захвали Свевишњем на победи. Његови ратници су носили заробљене турске заставе и други ратни плен.[74] Еуфорија

[74] Јанош Туроци, угарски хроничар који је делао крајем XV века, пише да су ратни трофеји, посвећени Св. Девици Марији, окачени у цркви посвећеној Богородици у Будиму. Каже да су се тамо могли видети и у време када је он писао своје дело. J. Thuróczi, *Chronica Hungarorum*, Augsburg, 1488, стр. 249.

и славље захватили су Европу, како племиће, тако и прост свет, јер никада раније ниједна хришћанска војска није продрла толико дубоко у османску територију. То је стварало утисак огромног успеха. Одушевљени папа је краљу Владиславу послао освештану и благословену капу и мач, подижући углед предводника Христових ратника и надајући се да ће, уз Божију помоћ, истрајати у започетом светом и праведном рату.[75] У Будим су ускоро почела да пристижу страна посланства, честитајући краљу на успеху и нудећи помоћ у наставку војевања.[76] Ту су се нашли и Дубровчани, који су успели да 22. фебруара 1444. добију потврду повластица које су раније уживали. Од шеснаест сведока потписаних на повељи, угарских духовних и световних магната, деспотов печат је највећи, одмах са леве стране у односу на краљев, што је јасан показатељ добрих односа и Ђурђевог утицаја на њега.[77] За то време, у ишчекивању наставка похода против Турака, српски ратници који су остали на ослобођеној територији Деспотовине сами су се одупирали новим османским нападима.[78] Међутим, већ током фебруара Османлије су успеле да врате Ново брдо у своје руке. Према српским летописима Даут-бег Ситнички 11. фебруара 1444. године „пороби и исече Ново Бръдо“. Српска војска претрпела је и два пораза на отвореном пољу. Даут-бег на Ситници „изсече воиско(у) сръбско(у)“, а исте зиме „погъибе новобръдска воиска на Рибарѣхъ“.[79] Не знамо шта је од територија северно од Новог Брда остало под контролом деспотових људи, будући да о даљем току османских операција извори ћуте. Међутим, из једног посредног сведочанства, да је босански краљ Томаш маја 1444. године освојио од Турака град Сребреник, видимо да је околина Сребренице поново дошла у руке султанових заповедника током пролећних месеци исте године.[80] Османски дефтери показују да је Крушевац у

[75] J. Thuróczi, *н.д*, стр. 249; M. Chasin*, н.д.*, стр. 289.

[76] J. Dlugossii, *н.д.*, стр. 690.

[77] Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље,* I, стр. 472–474; М. Спремић, *Деспот Ђурађ,* стр. 285.

[78] Познати немачки минстрел Михел Бехајм (Michel Beheim) у својој песми о краљу Владиславу, писаној по успоменама племића Ханса Могеста, учесника похода, каже да је након престанка војевања краљ отишао у Будим, „а Рашани су остали у Србији“. C. Imber, *н.д.*, стр. 171.

[79] *Родослови и летописи,* стр. 234.

[80] Заиста је тешко поверовати да је војвода Петар Ковачевић, обновивши српску власт у Сребреници, игнорисао присуство турске посаде у оближњем малом, али стратешки изузетно важном граду Сребренику, који је надзирао прилаз овом значајном привредном центру. Такође је мало вероватно да је посада, свакако невелика, издржала годину дана окружена непријатељима, и пала тек под налетима Томашевих ратника. Стога сматрамо да је Сребреник скоро сигурно био у српским рукама током трајања „Дуге војне“. Упореди: М. Динић, *За историју рударства у средње-*

току 1444. године поново дошао под султанову власт, али не знамо да ли се то догодило током пролећних борби, или након преговора о обнови Деспотовине.[81] У сваком случају, успеси турских ратника током пролећа 1444. године су умногоме поништили тековине раније описаних савезничких победа.

Како је већ поменуто, крајем марта исте године упутство млетачком посланику у Будиму је проширено клаузулом да се мора испоручити званичан поздрав деспоту, честитајући му што је повратио „добар део своје државе“. Обећавајући подршку у наставку похода, истицали су да „неверници“ морају бити протерани из хришћанских крајева. Такође су обавестили краља и деспота о напредовању хришћанске флоте и изградњи нових бродова.[82] Међутим, када је средином априла коначно сазван сабор на коме је требало да се расправља о наставку похода, показало се да је велики број присутних племића био против скоријег наставка похода, одн. за његово одлагање. Опозиција ратној струји била је јака и инсистирала на сређивању унутрашњих прилика у Угарској и Пољској. Насупрот њима, поборници рата предвођени краљем и кардиналом, веровали су у успех новог похода, сматрајући да ће Владислав на тај начин ојачати своје позиције у Угарској. Ипак, одлучено је да је од рата са Турцима тренутно важније сређивање односа са Јаном Јискром и Фридрихом III.[83] Одлагање похода, планираног за пролеће 1444. године, које се догодило убрзо након неколико пораза српске војске у новом налету османских снага, пресудно је утицало на однос деспота Ђурђа према идеји начина обнове Деспотовине. До априла 1444. године залагао се за рат, а након поменутих догађаја, идеја васкрса српске државе путем мира са султаном није имала никакву алтернативу. Политички курс мира са султаном довео је до дуго очекиване обнове Деспотовине (августа исте године), и деспот га није напуштао све до смрти цара Мурата II 1451. године.

У дугој историји крсташких ратова, Дуга војна је једини „свети рат“, који је објавио папа против „непријатеља хришћанства“, у коме су учествовали Срби, и једини крсташки рат који је предводио српски владар. Важно је напоменути и да је то био једини крсташки

вековној Србији и Босни, II део, Београд, 1955, стр. 76; Ј. Мргић, *Северна Босна*, стр. 124; С. Ћирковић, *Историја средњевековне босанске државе*, стр. 279;

[81] Упореди: J. Dlugossii, *н.д.,* стр. 703*;* О. Зиројевић – И. Ерен, *н.д.*, стр. 377–403. Врло је могуће је Длугош у свом делу измешао податке о градовима који су освојени током „Дуге војне“ са градовима које је султан заиста вратио деспоту августа 1444. године.

[82] Ч. Мијатовић, *Деспот Ђурађ*, стр. 371; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, стр. 284.

[83] H. Inalcik, *The Ottoman Turks and the Crusades*, стр. 272; J. Held, *Hunyadi*, стр. 99, 100.

поход у коме се, као један од његових предводника, нашао владар из православног света. Деспот Ђурађ Бранковић је у оваквом походу видео прилику за обнову српске Деспотовине. Међутим, треба имати у виду и да је идеја о крсташком рату којим би се, под покровитељством папе, Турци протерали из Европе, била присутна код српских владара још од цара Стефана Душана. У Дугој војни Срби су имали запажено учешће. Уколико прихватимо процене историчара да је крсташка војска бројала око 25.000 ратника, а прихватимо информације из кардиналовог писма са бојишта о 8.000 српских коњаника и пешака који су знатно увећали број ратника под деспотовом командом, намеће се закључак да су Срби чинили бар трећину ратника хришћанске колалиције. Посебно је значајно нагласити улогу деспота Ђурђа у поменутом походу – био је један од главних заговорника похода, један од главних финансијера, најискуснијих стратега, уважени члан Ратног савета чије се мишљење увек тражило у пресудним моментима и, како то извори истичу, „путовођа“. Током похода више пута се вербално сукобио са Јанком Хуњадијем, главним стратегом – први пут у децембру 1443, по питању наставка борби у условима јаке зиме и оскудици хране, и други пут – јануара 1444, по питању повратка војске у Угарску. Како је оба пута био у праву, а још био и оптужен за кукавичлук, није могао да буде задовољан својим сарадницима, пре свега Хуњадијем, који је константно одбијао да саслуша његове савете. Тешке речи, које су пале током „Дуге војне“ између двојице главних предводника антитурске борбе, неколико година касније ескалирале су у отворен сукоб. Током ратних дејстава ослобођена је знатна територија Деспотовине. Као што је речено, линија Теочак – Београд – долина Велике Мораве – Бован – долина Нишаве – Ново Брдо – Сребреница представља оквир унутар кога би требало тражити територију Деспотовине под контролом Срба (и/или крсташа) у ово време. Повлачење крсташке војске учинило је ове успехе само привременим. Нова османска освајања српских територија и угарско одлагање почетка новог похода су натерали деспота да се окрене преговорима о миру са султаном.[84] Током ратних операција простор долине Велике Мо-

[84] Анализирајући следећи крсташки поход против Османлија, који је завршен хришћанским поразом код Варне, у новембру 1444. године, поједини западни историчари истичу да је деспотово залагање за мировну политику током 1444. године и одбијање да се прикључи новој антитурској коалицији довело до пропасти исте. G. Ágoston., Az 1444. évi török követjárás, *Történelmi Szemle,* 28.2 /1986, Budapest, стр. 274–276; M. Chasin, *н.д.*, стр. 301–303; K. M. Setton, *н.д.*, стр. 88–90. Ту, несумњиво истиниту тврдњу морамо допунити и проширити, како би добили констатацију која садржи све коцкице мозаика – нова османска освајања српских територија и угарско одлагање наставка похода натерали су деспота Ђурђа да се

раве, Нишаве и околина Новог Брда претрпео је велика разарања. Значајно је споменути и да су две највеће хришћанске победе, код Ниша и Куновице, због којих се код савременика и стекао утисак тријумфа над Османлијама, остварене на бојним пољима на тлу Деспотовине. Такође, први помен примитивних пушака на територији Србије, према писаним изворима, везан је за „Дугу војну“ и тактику wagenburg. У сваком случају, битно је нагласити да је овај смели поход био најдубљи продор хришћанских војски на територију Османског царства све до Великог (Бечког) рата 1689. и Руско-турског рата 1878. године. Иако се овај поход у западној историографији најчешће оцењује као неуспешан, из перспективе Срба веома је значајан, будући да су управо бројне победе крсташког оружја утрле пут обнови српске државе у лето 1444. године.

Milomir Maksimović, MA

SERBS AND “LONG CAMPAIGN” 1443/1444

(Summary)

In the long history of the crusades, the Long Campaign was the only “holy war” against the “enemies of Christianity” in which Serbs took part, and it was the only crusade which was led by a Serbian ruler. Also, it was the only crusade which had had, as one of its leaders, an Orthodox Christian monarch. Despot George (Đurađ) Branković saw an opportunity for the restoration of the Serbian despotate in this campaign. However, it should be noted, that the idea of a crusade, under the Pope’s patronage, in which the Ottomans would be expelled from Europe, was present in the minds of the Serbian rulers, since the time of the tsar Stefan Dušan. In the Long War, Serbs had a significant role, especially despot George. He was one of the main propagators of the war and one of its main financiers (His estimated wealth of 170 000 ducats, which he deposited in Dubrovnik, show that he was among the wealthiest monarchs of his time). He was also most experienced strategists, a highly-esteemed member of the War Council, whose opinion was always welcomed in critical situations. Historical sources call him ''pathfinder''- considering his engagement in wars of Bayazit's sons, he had excellent knowledge of paths between Belgrade and Consantinople,. During the campaign despot had a couple of conflicts with John Hun-

приклони мировној политици, а то је даље водило ка слабљењу хришћанског антитурског савеза и довело до катастрофе код Варне.

yadi, the campaign's main strategist. The first conflict was in 1443, concerning the continuation of war operations during the cold winter, and the second one was in January of 1444, concerning the retreat of the army into Hungary. If we accept modern historical estimates, that the crusader army numbered around 25 000 warriors, and considering the claim from cardinal's letter, that 8000 Serbian cavalry and infantrymen under the despot's command were part of that army, along with despot's troops that marched from Hungary, as true, then the conclusion is that the Serbs (and others under despot's command) made up the third of the Christian coalition's entire force. During the war operations a significant part of the Serbian Despotate had been liberated (territory placed between various cities and castles: Teočak–Belgrade–Bovan–Niš–Pirot–Novo Brdo– Srebrenica). The retreat of the crusade army caused these achievements to be only temporary. Hungarian delay of new war operations and renewed Ottoman conquest of Serbian cities had forced despot George into an attempt to restore his Despotate peacefully, through negotiations with the sultan, which, in turn, had huge consequences for the next crusader campaign, that ended with the defeat of Christian forces at Varna. It is worth mentioning that two greatest victories of Christian forces, the one at Niš and the one at Kunovica, because of which the contemporaries gained an impression of triumph over the Ottomans, were achieved on the battlefields of Serbian Despotate. The bold campaign of 1443–1444 was the deepest breakthrough of the Christian armies into the territory of Ottoman empire, up until the Great Turkish war of 1689 and Russian-Turkish war of 1878. Even though this campaign is generally considered as unsuccessful by the western historians, from the Serbian perspective, it was very important in context of the restoration of the Serbian state in summer of 1444.

УДК 355:929 Монден Х. ; 327:355(497.11:44) ;
"1853/1855"

Урош Татић, истраживач – сарадник
Историјски институт, Београд
E-mail: urostatic@yahoo.com

ИПОЛИТ МОНДЕН У СРБИЈИ. ПРВИ БОРАВАК (1853–1855)[1]

АПСТРАКТ: Током два краћа периода, (1853–1855) и (1861–1865), на позив владе Кнежевине инжињеријски официр Иполит Флорентен Монден (Hippolyte Florentin Mondain) је боравио у Србији. Овај чланак посвећен је његовом боравку и делатности током првог од наведених периода.

Кључне речи: *Иполит Монден, кнез Михаило, Илија Гарашанин, Француска, Србија.*

Услед негативних последица изазваних започињањем Кримског рата и могућности да због истог оружаног сукоба остане без потпуне заштите Петрограда, Србија је своју спољнополитичку оријентацију усмерила и према Француској. Реална опасност од Аустрије и делом од Турске, што је ова већ доказала Омер-пашином војном на Црну Гору (1853), нагнала је кнеза Александра Карађорђевића на конкретну војно-политичку акцију.

Стога је, у фебруару 1853. године, кнез Александар преко француског генералног конзула упутио званичан захтев министру спољних послова Друену де Лиису (Edouard Drouyn de Lhuys) да се један инжињеријски официр стави на располагање српској влади. Заокупљена побољшањем система јавних путева, влада је желела да сазна од стручног лица како би се исти, у интересу одбране територије, могао прилагодити стратешком положају Србије. Ради отклањања сум-

[1] Рад представља резултат истраживања на пројекту који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије: „Европа и Срби (1804–1918): подстицаји и искушења европске модерне“. Евиденциони број 177031.

њи које би код других сила могао да пробуди његов боравак у Београду, официр би имао звање аташеа француског конзулата. Према томе, придошли официр имао би заправо саветодавну функцију, што је кључна разлика у односу на званичну функцију коју ће обављати током свог другог боравка у Кнежевини. Управо због ове разлике Монденову биографију везану за простор Србије поделили смо у два дела. У овом делу говорићемо само о његовом првом боравку, док ћемо други анализирати неком следећом приликом.[2]

Друен де Лиис је замолио свог колегу, министра рата маршала Сен-Арноа (Armand Jacques Leroy de Saint-Arnaud) да одреди официра способног да испуни овај задатак: „Био бих срећан да знам да ћемо уз вашу сарадњу моћи да пружимо српском кнезу тај доказ о интересу који има влада Његовог царског величанства".[3] Молба Правитељства била је упућена званичном Паризу у време спора Француске и Русије око покровитељства над светим местима у Палестини који ће довести до избијања Кримског рата. Француска је била веома заинтересована да пошаље у Кнежевину официра чијим ће посредовањем у случају оружаног сукоба моћи да утиче на одлуке њене владе.

У молби кнеза Александра званичном Паризу, као ни у писму које је тим поводом Друен де Лиис упутио маршалу Сен-Арноу конкретног имена нема, те је одлуку о избору француско министарство рата тек требало да донесе. Након што се сазнало за поверљиву депешу, Комисија за фортификације(Comité de Fortifications) је закључила да предстојећа мисија не представља уобичајену инжињеријску службу. Зато се сматрало да би будући задатак требало поверити искључиво добровољцу, а наређење би уследило тек након изабраниковог пристанка. Мисија је била такве природе да би собом могла донети одликовање или чак напредовање. Услед тога је у избор ушло чак девет капетана за које се сматрало да би предстојећу дужност испунили на задовољавајући начин.[4]

---

[2] Због недостатка архивске грађе и литературе домаће провенијенције посвећене Мондену рад је настао скоро искључиво на основу истраживања у Архиву француског министарства одбране (Château de Vincennes, Service historique de la Défense).). Код нас су се овом темом бавила следећа дела: Љ. Поповић, М. Милићевић, *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862–1918,* Београд 1998; Д. Вуксановић-Анић, *Стварање модерне српске војске. Француски утицај на њено формирање,* Београд 1993; Ж. Ђорђевић, *Српска народна војска. Студија о уређењу народне војске Србије 1861–1864,* Београд 1984; Ж. Ђорђевић, *Чукур-чесма. Студија о одласку Турака из Србије,* Београд 1983.

[3] Château de Vincennes, Service historique de la Défense, 4 Y^{f} Pensions Militaires 1857–1875, No du dossier 11822/4 (Монденов досије), Друен де Лиис маршалу Сен-Арноу, Париз 17. фебруара 1853.

[4] Исто, секретар Комисије за фортификацију, инжињеријски пуковник Шардоно генералу Монжену, Париз 22. фебруара 1853.

Од наведеног броја старешина, избор је, уз његов пристанак, пао на Иполита Флорентена Мондена, а разлог за ово био је тројак. Прва Монденова одлика била је свакако стручност на пољу фортификација, док је друга имала лични карактер. Наиме, капетан Монден је био пратилац Илије Гарашанина приликом његовог првог боравка у Паризу од маја до јула 1852. године, при чему је на српског државника оставио добар утисак.[5] Врло је вероватно да су и други елементи Монденове биографије, његов двогодишњи боравак у Алжиру (1838–1840), и искуство стечено на „Оријенту" утицали на његов избор.

Иполит Монден је рођен у вароши Манту (Mantes, Département de Seine et Oise) на северу Француске 24. априла 1811. године.[6] Као инжињеријски потпоручник, по завршетку основних четворогодишњих студија на Политехничкој школи (L'Ecole Polytechnique) у Паризу, ступио је 1. октобра 1833. у Артиљеријску и инжињеријску школу у Мецу (L'Ecole d'application de l'artillerie et du génie de Metz) где су официри ова два рода војске одлазили на усавршавање. У чину поручника II класе (од 1. октобра 1835) службовао је у Арасу (Arras) и Мецу, а у чину поручника I класе (од 10. фебруара 1837) у Мецу и већ поменутом Алжиру. У Алжиру је 15. јануара 1839. године произведен у чин капетана II класе. По повратку у Француску, обављао је дужност у Камбреу (Cambrai) и Мелену (Melun), а затим је јуна 1845. послат у Париз где је у току седам наредних година био инспектор студија на Политехничкој школи. Капетан I класе постао је 11. фебруара 1846, а 24. октобра 1848. витез Легије части. Као и већина официра био је одан тадашњем председнику Друге републике Лују-Наполеону (Louis-Napoléon Bonaparte) и учествовао у државном удару од 2, 3.и 4. децембра 1851. године који су подржале трупе на челу с генералом Сен-Арноом.[7]

Персонално одељење Инжињеријске службе је 12. марта 1853. године предложило да се капетан I класе Инжињеријског штаба при Политехничкој школи Иполит Монден стави на располагање министру иностраних послова ради испуњења мисије у Србији. Одлуку о избору Мондена донео је главни командант војске града Париза и командант Прве дивизије маршал Бернар Пјер Мањан (Bernard Pierre Magnan).[8] Капетан је стављен на располагање влади у

[5] Ст. Ловчевић, *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу,* I–II, Београд 1931, I, 26–34; Д. Вуксановић-Анић, *нав. дело,* 35–37.

[6] Сви датуми у тексту, осим ако то није посебно назначено, дати су према новом календару.

[7] Château de Vincennes, Service historique de la Défense, 4 Y^{f} Pensions Militaires 1857-1875, No du dossier 11822 /4 (Монденов досије).

[8]Исто, маршал главни командант војске града Париза и командант Прве дивизије у Паризу бригадном генералу команданту Царске политехничке школе, Париз 12. марта 1853.

Београду ради спровођења потребних радова за одбрану земље. У писму Друену де Лиису од 9. априла, шеф Бироа за главну кореспонденцију и војне операције Министарства рата формулисао је обавезе Србије према Мондену: 1) давање годишње плате од 10.000 франака; 2) исплата суме од 1000 франака за долазак и исте суме за повратак. Осим тога, у случају да капетан путује у унутрашњост земље ради испуњења мисије, српска влада треба да му обезбеди или да се постара за његове трошкове. Уговор би био обнављан сваке године под истим условима или по вољи уговорних страна. Капетан Монден ће у Француској задржати бруто плату без додатака који одговарају његовом чину као и сва права на напредовање. Шеф Бироа тражио је од Кнежевине испуњење услова који су постављани приликом одлазака француских официра у мисије у Тунис и Цариград.[9]

Влада Кнежевине је са нестрпљењем очекивала Мондена кога је министар спољних послова, вероватно због замршене општеполитичке ситуације, задржао у Паризу до краја маја. У писму маршалу Сен-Арноу, Друен де Лиис је још једном истакао да је за успех Монденове мисије неопходно да он остане релативно анониман што би се спровело додељивањем звања аташеа конзулата.[10] Монден је, дакле, дошао у Србију као тајни саветник Правитељства.

Проучавајући границе и могућности за њихову одбрану, Монден је током свог двогодишњег боравка Србију добро упознао. О свом боравку он је оставио сведочанство у *Спису о Кнежевини Србији* (*Mémoire sur la Principauté de Serbie*) који је 5. фебруара 1856. године поднео као извештај председнику Комисије за фортификације, дивизијском генералу Виала Шарону (Viala Charon). Поред *Списа,* Монден је саставио две *белешке*: прву као прилог ноти Комисије за фортификације од 3. јануара 1855. (*Note du Capitaine du génie Mondain en mission en Serbie, annexée à la note du Comité du 3. janvier 1855)* и другу од 6. фебруара 1856. године која се односи на његову посету Аустријском војно-географском институту (*Note du Capitaine du génie Mondain, du 6. février 1856 relative à sa visite à l'Institut géographique militaire J. K. d'Autriche)*.[11]

Комисија за фортификације гледала је на Србију као поприште вишевековног аустро-турског рата и сматрала да се она са географског и војног гледишта може проучавати само у целовитости с Босном. У том смислу дата су упутства Мондену који је имао задатак и

[9] Исто, нота шефа Бироа за главну кореспонденцију и војне операције Инжињеријској служби, Париз 12. априла 1853.

[10] Исто, Друен де Лиис маршалу Сен-Арноу, Париз 25. маја 1853.

[11] Исто, 7 N 1573, Attachés militaires, Mission en Serbie ; Mission Mondain 1853–1856, 1861–1864 ; Mission d'Ormesson 1877; Mission de Montuel 1881 ; Mission de Cholet 1886.

да пружи француској влади детаљна обавештења о ситуацији у Кнежевини. Он је свој *Спис* поделио на три поглавља: прво је посвећено опису земље; друго, војним разматрањима у складу с упутствима назначеним у напомени Комисије за фортификације; а у трећем је дат кратак преглед друштвено - политичких прилика у Србији и поједини статистички подаци. Овлашћен од стране српске владе да проучи могућност изградње мреже путева на читавој територији којом би у исто време биле задовољене потребе трговине и будуће индустрије и интереси одбране, капетан је, како унутар тако и изван граница Кнежевине, обишао 2856 km. Своја запажања забележио је у првом поглављу, изразивши жаљење што није имао ни времена ни неопходних средстава да, путујући даље у правцу Запада, прошири сазнања и на потпунији начин одговори захтевима Комисије за фортификације. Стигавши до Сарајева, Монден је испитао само мали део Босне. Обилажење ове провинције стварало је капетану велике тешкоће због незнања и подозривости становништва од којег, упркос знању српског језика, није могао да добије ни најосновнија обавештења. Приликом рада на терену, Монден се служио географском картом европске Турске коју је 1829. године објавио аустријски Генералштаб. Он се трудио да укаже на главне графичке исправке које су биле неопходне овој карти, а које је касније имао намеру да унесе. У томе му је помогло петомесечно истраживање територије и граница Србије, подробно описано у његовом *Спису.*

Како је Монден забележио, војне снаге Кнежевине имале су три врсте трупа: редовне, нередовне и резерву. Редовне трупе на обуци биле су малобројне а чиниле су их: два батаљона пешадије од по 1000 људи, један коњички ескадрон од 100 људи и једна артиљеријска батерија од 8 топова од 6 фунти.[12] Осим батерије коју је вукла стока, постојали су 22 лафета за топове шестофунташе и хаубице од 160 mm (16 cm) које нису биле погодне за вучу. Лафетарница Тополивнице у Крагујевцу радила је на изради још тридесетак лафетних цеви различитог калибра.

Сви Срби са навршених осамнаест година били су обавезни да служе војни рок који је трајао четири али је уствари ограничен на само две године – сваки војник проводио је наизменично три месеца у гарнизону а затим три месеца код куће. Униформа, скоро драп боје, је била иста као она коју је носила руска пешадија, обука и правила преу-

[12] Подаци које износи Монден умногоме се разликују од званичних. Према *Закону о устројенију гарнизонског воинства* из 1845. године стални кадар (гарнизонско воинство) је бројао 2529 људи. Пешадија је бројала 2010 људи подељених у два батаљона, коњички ескадрон 208 људи и 110 коња, а артиљеријска батерија 250 људи и 6 топова (*ЗЗУ,* бр. 3, Београд 1847, 1–3).

зете су такође из руске војске. Монден је сматрао да је образовање српских официра школованих у Русији било веома ограничено.[13]

Сваки батаљон делио се на четири чете, а свака чета на два вода. Батаљоном је командовао мајор коме је у вођењу књига помагао један потпоручник, док је свака чета (рота) од 250 војника имала по једног капетана, поручника и потпоручника. Официрски кадар артиљерије чинили су: потпуковник – командант, капетан прве класе, капетан друге класе, два поручника и два потпоручника. Војници пешадије потпомагали су артиљерцима. Коњицом су командовали капетан, поручник и два потпоручника.[14] Поред стотину коња које су јахали војници наоружани сабљом и копљем, коњица је располагала са још шездесет коња.

У Београду и Крагујевцу налазиле су се добро одржаване касарне за смештај гарнизона редовних трупа као и магацини за одећу, војну и коњичку опрему. Овим трупама управљао је Главни штаб у Београду чији кадар су чинили: пуковник - начелник штаба, штабни капетан-ађутант, штабни капетан – казначеј (благајник), поручник - ађутант, четири подофицира, штабни свештеник, главни пиротехничар (ђебанер) у чину потпуковника, лекар, хирург, потпоручник инспектор арсенала, потпоручник задужен за набавку намирница и огрева – провијант-комесар и потпоручник – начелник Војне болнице у Београду.[15]

Нередовне трупе биле су састављене од пандура и граничара чији је једини задатак био да чувају границе.[16] Пандури представљају жандармерију која на територији читаве Кнежевине делује у

[13] Упркос оваквом Монденовом извештају морамо нагласити да је добар део српских официра био родом из Аустрије и школован у аустријској војсци, те се преношење војних правила из Хабзбуршке монархије свакако не може заобићи.

[14] Према *Закону о устројенију гарнизонског воинства* официрски кадар артиљерије чинили су: један командир батерије који је могао имати чин обер или штабс-официра, један штабс-капетан, два поручника, један потпоручник. Коњичким ескадроном командовао је капетан или штабс-капетан, а имао је два поручника и два потпоручника (Исто, 2–3).

[15] Главни војни штаб у оквиру Попечитељства унутрашњих дела састојао се из четири одељења: 1) фронтовог (оперативног); 2) казначејско-економическог; 3) судског; 4) лекарског. Штаб су чинили: начелник штаба постављен из редова старијих и способнијих штабс-официра; два официра-ађутанта од којих ће један бити деловодитељ фронтовске струке а други ађутант начелника и помоћник казначеја; један официр – казначеј (благајник); један официр – аудитор, један штабс-доктор; један штабски вештеник; један официр - надзиратељ ђебана (барутана) и Арсенала који ће се старати о муницији и оружју, један официр-магационер, задужен за пријем и складиштење материјала и опреме; један официр-провијант-комесар, задужен да издаје храну за војску и о томе води евиденцију и четири писара у чину подофицира (Исто, 16–17).

[16] Овај Монденов навод можемо сматрати као недовољно прецизан пошто су јединице пандура као и граничара биле под јурисдикцијом попечитеља унутрашњих дела, те их сходно томе можемо третирати као стални кадар Кнежевине.

спрези са локалним властима. Они не носе једнообразну униформу већ народну ношњу чији се делови мало разликују један од другог. Наоружање се састоји се од две кубуре и јатагана за појасом као и албанске пушке („арнаутка") коју најчешће носе преко рамена.[17] Граничари, чији је задатак искључиво био да обављају стражарску службу, су били распоређени на караулама дуж граница и били су наоружани као и пандури. Пандури и граничари били су организовани у одреде под командом буљубаша који су се разликовали од својих подређених само по сјајнијем оружју и чистијој одећи. Припадници ова два рода нередовних трупа, међу којима је било Албанаца, Грка, Цинцара, Босанаца, Бугара и Црногораца, су добијали од српске владе плату од које су се издржавали.

Најбројнија снага српске војске била је резерва.[18] Становници сваког среза, способни да носе оружје које су поседовали сви без изузетка, окупљали су се по наређењу среског начелника. На челу трупа били су начелници округа који су, према војном устројству Кнежевине и у односу на године службе, имали чин мајора, потпуковника или пуковника. Монден је проценио да би сваки округ могао да окупи приближно 6000 људи, што значи да је Србија у року од неколико дана могла да има под оружјем више од 100.000 војника.[19] Бар десетину од тог броја чинили би бивши војници стајаће војске. Сматрао је да би са овим импозантним бројем војника Кнежевина могла за кратко време да образује трупе способне да успешно воде рат у брдовитој и шумовитој земљи као што је Србија.

Поред описа земље и војне организације, капетан је у свом *Спису* говорио о природним препрекама које би полужиле Србији за одбрану у случају војног напада. Такође, Монден је посветио пажњу државноправном положају Кнежевине, њеним границама, административној подели, природним богатствима, становништву, унутрашњој и спољној трговини, новцу, вери и приходима.

У пролеће 1854. године зближиле су се Порта и Аустрија. Уз учешће западних сила постигнут је споразум о могућој интервенцији Аустрије у Влашкој и Молдавији, а у јавности је почела да се шири вест о аустријској окупацији Србије. Као одговор на ове притиске, српска влада је појачала наоружавање војске и становништва. Француска није желела окупацију Кнежевине, али се бојала да би она могла да омета Аустрију у пружању помоћи Турској и западним силама у рату против Русије. Конзул у Београду, Пјер де Сегир-Диперон (Pierre de Ségur-Du-

[17] О овоме опширније Б. Богдановић, *Пушке. Два века пушака на територији Југославије,* Београд 1990, 18–19.

[18] Заправо се ради о народној војсци.

[19] Сматрамо да је овај број далеко од реалног.

peyron), је предлагао француској влади да опозове Мондена и тополивца Шарла Лубриа (Charles Loubry), пошто је сматрао да њихов рад иде само на штету савезника.[20] Друен де Лиис није био сигуран у погледу намера српске владе према Турској. Министар се бојао да би Монденове услуге могле бити искоришћене у супротности с француским интересима на Истоку и наложио конзулу да га обавести да не продужава свој боравак у Кнежевини. Као разлог је навео да је Мондену одобрено одсуство од годину дана и да је потребно да се због војних дужности врати у Француску. Ипак, он је замолио министра рата маршала грофа Вајана (Jean Baptiste Philibert Vaillant) да му допусти да сам донесе одлуку о Монденовом повратку. „На тај начин бисмо задржали за себе средство утицаја на одлуке српске владе, доводећи продужетак боравка господина Мондена у Србији у зависност од намера које она буде показала“.[21]

[20] Мајор француске војске Шарл Лубри (1798–1854) је радио у тополивницама у Стразбуру и Дуеу као контролор ливења. Једно време је у Паризу био члан комисије за ватрено оружје. По налогу Попечитељства унутрашњих дела, начелник Главног војног штаба Константин Магазиновић је 1852. отпутовао у Француску да пронађе стручњака за Крагујевачку тополивницу. Уз помоћ Илије Гарашанина, који је у то време боравио у Паризу, Магазиновић је успео да издејствује да Лубри дође у Србију на годину дана. Он је са породицом стигао у Београд у јануару 1853, након чега је Попечитељство унутрашњих дела са њим закључило уговор. Лубри је отпутовао у Крагујевац где је примио дужност директора Тополивнице у изградњи. На одлагање почетка ливења топова, које је он предвидео за средину лета 1853, могло је утицати његово лоше здравствено стање, или, по другим изворима, намерно је одуговлачио почетак производње јер је такво упутство добио од француске владе. Наиме, званични Париз је страховао да Србија не стане на страну Русије у Кримском рату. Први топ је излио 15. октобра 1853. и тај датум сматра се као званичан почетак рада Тополивнице. Ливењу је присуствовао и кнез Александар са званичницима уставобранитељске власти. План да сваког месеца обави по једно ливење није се остварио. Последње ливење под његовим надзором обављено је највероватније у јулу или августу 1854. Између њега и Карла Орелија, швајцарског мајстора постављеног за руководиоца радионице за израду Лафета, избио је сукоб који је могао да доведе у питање даљи развој Тополивнице. Донесена је одлука да Лафетница уђе у састав Тополивнице, са Лубријем као управником, а Орели је постављен за шефа Лабораторијума. Према уговору, Лубри је требало да остане у Крагујевцу до средине децембра 1853, али је после молбе Правитељства француска влада дала сагласност да продужи боравак још годину дана. И поред благонаклоности Кнеза и највиших власти, инсистирао је да се врати у Француску, вероватно због лошег здравственог стања. Његов допринос стварању и раду Тополивнице био је пресудан. Његовом заслугом основана је при Тополивници Војно - занатлијска школа. Његов други значајан подухват био је оснивање Радничке болесничке касе јуна 1854. Умро је убрзо по повратку у Париз. (MAE, Turquie-Belgrade, vol. 7, No 10, Сегир Друен де Лиису, Београд 29. априла 1854 и No 17, Београд 26. маја 1854; Александар Стаматовић, *Војни производни погони. Прва савремена индустрија у Србији (1804–1878),* Пинус Записи 6, Београд 1997, 123; *Српски биографски речник,* Нови Сад 2011, 637–638).

[21] Service historique de la Défense, 4 Y^{f} Pensions Militaires 1857–1875, No 11822/4, Друен де Лиис маршалу Вајану, Париз 10. јуна 1854.

После интервенције српског специјалног изасланика у Паризу, Јована Мариновића, капетан је остао у Кнежевини до средине августа 1855. године. Пред крај Кримског рата умањено је интересовање Француске за војне могућности Србије и Монден се вратио у отаџбину. На читаву српску јавност, а посебно на Гарашанина чији је постао близак пријатељ, капетан је оставио утисак човека способног и погодног за сарадњу. Тако је завршена Монденова прва мисија у Кнежевини током које је имао прилику да добро упозна и земљу и људе.[22] *Спис* који је иза себе оставио свакако је за ово најбоља потврда.

О Монденовом другом боравку у Србији који је након петогодишње паузе (1856–1861), сада на још већем положају – министра војног и грађевина, говорићемо у неком од наредних бројева.

Uroš Tatić
Research assistant
INSTITUTE OF HISTORY, BELGRADE

HYPOLLITE MONDEN IN SERBIA. FIRST STAY (1853–1855)

(Summary)

Article describes Monden's first stay in Serbian principality (1853-1855) and general conditions of country and its armed forces, described in document named Cnuc from 1856. French Captain was hired to investigate Serbia's defensive possibilities for defence in case of Serbia being involved in Crimean war. Paris had interest to send its Captain to Serbia whose intermediaton could influence decision making process of Serbian government during this war. Just before his arrival to Serbia Monden was inspector of studies in Paris Politechnical School.

[22]Д. Вуксановић-Анић, *нав. дело,* 37.

УДК 355.4(560)"1912" ;
355.48(560)"1912/1913"

Др Фироз А. К. Јасами
Универзитет Манчестер
E-mail: feroze@yasamee.fsnet.co.uk

ОТОМАНСКИ РАТНИ ПЛАНОВИ И ПРВИ ОКТОБАР–ДЕЦЕМБАР 1912*

АПСТРАКТ: На основу отоманских извора и савремене литературе, у раду је представљен развој отоманских војних припрема за рат против балканских држава. Приказане су варијанте евентуалних ратних планова као и околности које су довеле до слома у јесен 1912. године.

Кључне речи: *Планирање, војна реформа, Балкан, Македонија, Ахмед Изет Паша.*

I

Крајем септембра 1912. године влада Отоманског царства добила је несумњив наговештај да ће је напасти њена четири мања балканска суседа: Бугарска, Србија, Црна Гора и Грчка. У војном погледу, Царство се нашло у изузетно рањивом положају јер су му снаге биле делимично разасуте захваљујући годину дана дугом рату са Италијом, побунама у Албанији и Јемену, као и чињеници да је било ослабљено захваљујући недавној одлуци о демобилизацији једне целе генерације редовних војника заједно са резервистима који су били позвани у рат са Италијом. Мобилизација за рат против балканских земаља проглашена је 1. октобра. Црна Гора је објавила рат 8. октобра а десет дана касније, властитом мобилизацијом и снагама које су биле далеко од комплетних, Отоманско царство се такође

* Рад је објављен у: Eugenia Kermeli and Oktay Özel (eds.), The Ottoman Empire: Myths, Realities and 'Black Holes'. Contributions in Honour of Colin Imber', Istanbul 2006, стр. 347–66.

нашло у рату са Бугарском, Србијом и Грчком. Оно што је уследило представљало је ужас за отоманске оружане снаге. За мало мање од месец дана, главне отоманске снаге су до ногу потучене, а само је задњи појас одбране код Чаталџе спречио Бугаре да уђу у главни град империје. Само тврђаве у Једрену и Скадру су се држале са снагама у Јужној Албанији, па је 3. децембра влада Отоманског царства закључила примирје са Бугарском, Србијом и Црном Гором, али не и са Грчком.[1] Пет векова отоманске владавине на Балканском полуострву доведено је до наглог краја иако не, како се често предвиђало, кроз неумитне процесе унутрашњег пропадања или по диктату европских великих сила, него путем стандардне војне кампање. Неуспех Отоманског царства је пре свега био неуспех његове војске.

Брзина и обим отоманског слома изазвали су изненађење у земљи и иностранству; изгледа да је само мали број отоманских генерала то и предвидео. Отоманска војска имала је историјску репутацију, а борбени квалитети обичних турских војника били су опште цењени. Додуше, војска није водила велике битке од 1878. године, а у наредне три деценије била је озбиљно занемарена и дозвољено је да се уназади до нивоа слабо обучених унутрашњих снага безбедности. Међутим, од уставне револуције 1908. године улагани су велики напори да се војска модернизује и да се поврате њени уобичајени борбени капацитети. Официрски кадар је прочишћен и подмлађен; редовно служење војног рока је реформисано и проширено на до тада ослобођене групе; уведена је нова организација; проширене су војне школе и објекти за обуку; у све родове су уведени немачки инструктори; набављена је нова количина нове муниције и опреме, углавном из Немачке. Створио се општи утисак солидног напретка. У априлу 1911. године немачки Генералштаб оценио је отоманску војску као „већ спремну за одбрамбене ратове, а у догледно време, такође и за нападачке ратове“.[2] Наравно, страх од незаустављивог поновног оживљавања отоманске војске био је један од фактора који су нагнали балканске земље да изведу свој превентивни напад у октобру 1912.[3]

---

[1] Више о Балканским ратовима и њиховим узроцима: Richard C. Hall, *The Balkan Wars 1912–1913. Prelude to the First World War*, (London, 2000); Ernst Christian Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars 1912–1913*, (New York, 1938); Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi II:ii Balkan Savaşları*, (Ankara, 1943); Andrey Toshev, *Balkanskite Voyni*, 2 vols., (Sofia, 1929–1931); Andrew Rossos, *Russia and the Balkans: Inter-Balkan rivalries and Russian foreign policy 1908–1914*, (Toronto, 1981).

[2] Kriegsarchiv-München, Generalstab 252, 'Jahresbericht 1911 über das Heerwesen der Türkei, Japans und Chinas', April 1911.

[3] Novica B. Rakočević, *Ratni planovi Srbije protiv Turske od Vožda Karađorđa do Kralja Petra*, (Belgrade, n. d.), стр. 169–70.

Савремена објашњења пропасти војске на Балкану деле се на две групе. Поражени отомански генерали су били у једној групи која тврди да их је војска изневерила: хаотична мобилизација довела је до жестоког слабљења већине јединица; већина резервиста била је необучена и више него бескорисна; снабдевање је било изузетно оскудно, пре свега снабдевање храном; морал је био испод нуле, а војска склона паници.[4] Насупрот њима, више младих старешина несумњиво баца кривицу на виши командни кадар војске. Они признају постојање мањка војника и лошу организацију позадинског обезбеђења, али инсистирају на томе да је постојао читав низ грубих стратешких и тактичких грешака које су и онако тешку ситуацију претвориле у катастрофу. Слици лоше обученог, полуизгладнелог и деморалисаног обичног војника они супротстављају слику нестручног, дилетантског и успаниченог штабног официра.[5]

II

Очигледно је да не постоји једно објашњење за пораз војске, а данашња проучавања иду ка томе да се истражи једно од сложених важних питања: улога предратног стратешког планирања. Као што ће се видети, многи кључни проблеми са којима су се суочили отомански планери произашли су из структуре снага њихове сопствене војске. Као и у другим европским армијама, та структура је почивала на војној обавези и на систему резервног састава који је требало да повећа војну силу у ратно време. Војска се састојала од три раздвојена дела: активна војска (*Nizam*), која је служила као стајаћа војска у миру и која је имала своју сопствену активну резерву (*İhtiyat*); територијални резервни састав (*Redif*); резервне снаге добровољаца (*Müstahfiz*). Војни обвезници су служили у активној војсци три године непрестано, а затим су пребацивани у активну резерву у трајању од шест година, у територијалну резерву у трајању од девет година или у резервне снаге добровољаца на две године.[6] Према новој организацији која је уведена 1910. године,

[4] За специфичне податке погледати Abdullah Paşa, *1328 Balkan Harbinde Şark Ordusu Kumandanı Abdullah Paşa'nın Hatıratı*, (İstanbul, 1336); Mahmud Muhtar Paşa, *Üçüncü Kolordunun ve İkinci Şark Ordusunun Muharebeleri*, (İstanbul, 1334); Mirliva Pertev, *Balkan Harbinde Büyük Karargah-ı Umumi*, (İstanbul, 1927); Birinci Ferik Zeki, *1912 Balkan Harbine aid Hatıratım*, (İstanbul, 1337); Mahmud Beliğ, *Balkan Harbinde Müretteb Dördüncü Kolordunun Harekatı*, (İstanbul, 1928).

[5] Посебно погледати Bursalı Mehmed Nihad, *1328-9 Balkan Harbi. Trakya Seferi*, 3 vols., (İstanbul, 1340–1928); Müşir Fevzi Paşa, *Garbi Rumeli'nin Suret-i Ziyaı ve Balkan Harbinde Garb Cebhesi*, (İstanbul, n.d.); A. [Asım], *Balkan Harbinde Neden Münhezim Olduk?* (İstanbul, 1329); *Askeri Mağlubiyetlerimizin Esbabı*, (İstanbul, 1329); Hafız Hakkı Paşa, *Bozgun*, (İstanbul, n.d.).

[6] Регрути између 18 и 20 година из Царских балканских провинција служили су још две године као резервне добровољне снаге.

активна војска се састојала од 43 дивизије организоване у 14 корпуса и 6 одвојених (самосталних) дивизија. Територијална резерва је обухватала 54 дивизије које су могле бити претворене у корпусе у време рата. Резервне снаге добровољаца биле су чисто локалне одбрамбене снаге чија је највећа јединица била батаљон. На папиру то је представљало мирнодопску снагу од 275.000 људи, а потенцијална ратна снага, кад се мобилише комплетна резерва, била је 1,7–1,8 милиона.[7]

Ова структура је имала три главне слабости. На првом месту, нова организација још није била комплетна. Постојао је значајан мањак официра, подофицира, техничких јединица, копненог транспорта, артиљерије и митраљеза. Буџетска ограничења држала су активну војску испод предвиђеног нивоа мирнодопске силе, а у већини пешадијских пукова трећи батаљон је представљао само формални кадар. Такође се постављало питање да ли је резерва довољна да доведе војску до пуне борбене снаге, поготово кад се давала надокнада и за 'непојављивање' на мобилизацији, а савремена војска је захтевала проширење позадинске службе.[8] Друго, придодата слабост је била обука. Од 1908. године обука регрута у активној војсци је интензивирана и осавремењена, али је највећи број резервиста познавао само нижу обуку која се изводила под султаном Абдулхамидом. Велики број је слабо или нимало обучаван захваљујући великодушном систему изузетака који је омогућавао мушкарцима да избегну служење редовног војног рока и да директно буду распоређени у резервне саставе.[9] По најоптимистичнијим проценама, армија је могла да има довољно обучену резерву тек 1917. године; формирање потпуно обучене територијалне резерве трајало би још и дуже. До тада, војска би била састављена од хетерогених елемената врло различитог квалитета.[10] Планирање рата је морало да узме у обзир ове недостатке. Прихваћено је да ће се при мобилиза-

[7] Nihad, *op. cit.*, i, стр. 15–6; Reşat Hallı, *Balkan Harbi (1912–1913)*, i, (Ankara, 1970), стр. 92–112; Faruk Ayın, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan sonra Askeralma Kanunları (1839–1914)*, (Ankara, 1994), стр. 28–49.

[8] Nihad, *op. cit.*, i, стр. 16–20.

[9] Годишњи позив нових регрута био је сложен посао. Регрути који су могли доказати да некога издржавају, аутоматски су ослобађани обавезне службе у активној војсци и распоређивани су у територијалну резерву, под условом – који генерално није био под присилом – да током времена проведу одређени број дана на обуци у својим локалним територијалним јединицама. Сви они који нису били ослобођени службе дељени су тајно у две групе од којих се само од прве захтевало да служи трогодишњи редовни војни рок. Друга група такозваних 'другопозиваца' служила је у активној војсци не више од шест месеци пре него што би прешли у територијалну резерву. Чак и тада је било могуће да се из прве групе пређе у другу плаћањем одређене накнаде.

[10] Hallı, *op. cıt.*, стр. 122.

ција активних јединица њихов број попунити из редова обучених територијалаца, да ће територијалне јединице узети обучене добровољце и да ће се већина копненог транспорта узети (конфисковати) од становништва. Признато је да постоје проблеми; друго је питање да ли је то послато на праву адресу.

Трећа слабост била је географска распоређеност резервног састава. У мирнодопско време, већина јединица активне војске била је лоцирана на Балкану, на граници са Русијом и у региону *Плодног полумесеца* пошто су то биле области за које је процењено да су најосетљивије на напад споља или на унутрашњу субверзију. Међутим, највећи део активне као и територијалне резерве довлачен је из западне и централне Анадолије где су се налазили главни извори регрута у Царству. Последица свега тога је била спора мобилизација и распоређивање војске у рату, у сваком случају спорија него код многих потенцијалних непријатеља. Царство би било осетљиво на изненадни напад или на рат који би почео у врло кратком року.[11] У принципу, проблем споре мобилизације и распоређивања снага могао се решавати путем побољшања транспортне инфраструктуре и изградње утврђених положаја који би успорили или одвратили освајача. У пракси би ове мере захтевале огромне суме новца и за њихову примену би било потребно време. Те 1908. године транспортна инфраструктура у Царству обухватала је оскудну железничку мрежу, углавном уског колосека и у страном власништву, и исто тако оскудну мрежу главних путева од туцаника, као и неколицину важних лука. Слично томе, утврђења су била већином застарела и у лошем стању. До 1912. године железничка мрежа је делимично повећана у Тракији и западној Анадолији и објављени су планови за изградњу 10.000 километара колских-путева, али су предложена побољшања лука остала незавршена.[12] Напредовање на утврђењима је било исто тако споро. У Тракији је делимично модернизована тврђава у Једрену, али предлози за паралелно утврђивање Киркилиса нису у пракси реализовани. У Македонији, предлози за грађење утврђења у Куманову, Скопљу и Штипу су одложени на сличан начин, а приоритет је дат модернизацији албанских тврђава Скадар и Јанина – по мишљењу неких чудан избор јер су ове две тврђаве могле послужити у рату против Бугарске или Србије само под песимистичком претпоставком да ће отоманске снаге бити потиснуте назад у Албанију. Уз то, неки радови су предузети у Кара-

[11] F. A. K. Yasamee, 'Some Military Problems faced by the Ottoman Empire at the Beginning of the 20th Century', *Kök Araştırmalar: Osmanlı Özel Sayısı*, (Ankara, 2000).

[12] Nihad, *op. cit.*, i, стр. 72–3, 77–8, 79–80; [Asım], *Askeri Mağlubiyetlerimizin Esbabı*, стр. 40–1.

бурнуу, а односили су се на морске прилазе Солуну.[13] Иако корисна, ова различита побољшања у транспорту и утврђењима нису била довољна да трансформишу стратешку слику: у том тренутку, главни проблем је била спора мобилизација и концентрација војске, а то је оно чиме су планери из Генералштаба морали да се позабаве.

III

Познато је да је 1912. године отомански Генералштаб имао 5 актуелних планова операција, а сви су направљени 1909-10. године током активног мандата генерал-мајора Ахмед Изета Паше на месту начелника Генералштаба. Сваки план је предвиђао случај непријатељстава против различитих непријатеља или комбинације непријатеља: Број 1, против Бугарске; Број 2, против алијансе између Бугарске и Грчке; Број 3, против Грчке; Број 4, против алијансе Бугарске, Србије и Црне Горе; Број 5, против алијансе Бугарске, Србије, Црне Горе и Грчке. Сваки план је подржан пројектом мобилизације у којем је специфично предвиђено које јединице ће бити мобилисане у ком случају, где и до када ће бити распоређене.[14] Изгледа да су само три плана преживела, један у скраћеној верзији: Број 1, против Бугарске; Број 4, против алијансе Бугарске, Србије и Црне Горе; Број 5, против алијансе Бугарске, Србије, Црне Горе и Грчке. Сва три плана су делила заједнички приступ. Идентификовала су стратешке проблеме и изборе и давала препоруке за почетну концентрацију снага као и за вођење операција до првих главних битака. Планови су показивали јасан утицај немачке стратешке мисли, нарочито у њиховој претпоставци да је основни циљ операција уништење главне силе непријатеља, а не заузимање и држање територије ради ње саме, као и да се завршна победа мора постићи офанзивно. Међутим, ово не значи да су немачки саветници отоманске војске имали удела у припреми ових планова или било каква детаљна сазнања о садржају планова, иако су они без сваке сумње знали за неке ствари које су се односиле на планирање. Чини се да прича како је најстарији немачки саветник, генерал Фон дер Голц (Von der Goltz), лично састављао план за одбрану отоманског Балкана нема никакво утемељење.[15]

---

[13] Ahmed İzzet, *op. cit.*, стр. 46–7; Nihad , *op: cit.*, I, стр. 78–9; Fevzi, *op. cit.*, стр. 19–21; Pertev, *op. cit.*, стр. 115-8; NL Goltz 34, 'Gutachten betreffend Anlage von Grenzverstärkungen zum Schutze des Aufmarsches der Ottomanischen Streitkräfte auf der rumelischen Seite', 13 November 1910; note by Col. Posseldt and Lt-Col. Muth, n. d.

[14] Hallı, *op. cit.*, стр. 185–92; Nihad, *op. cit.*, i, стр. 31–49, 104; Ahmed İzzet, *op. cit.*, стр. 124–5.

[15] О 'Goltz plan'-у о коме се говоркало погледати Bernd F. Schulte, *Vor dem Kriegsausbruch 1914. Deutschland, die Türkei und der Balkan*, (Düsseldorf, 1980), стр. 25, стр. 125–7.

Планови су такође делили заједнички приступ проблемима вођења рата на Балкану. Они су признавали да би рат против одређене балканске државе или држава могао увући и друге и да би, поред снага које би биле ангажоване за борбу против непосредног непријатеља, морале бити мобилисане остале снаге као фактор упозорења и одвраћања оних који нису ушли у рат. У пракси је то значило да су ова три плана предвиђала мобилизацију снага сличне величине, укључујући све јединице активне војске, територијалне и добровољачке јединице у балканским провинцијама Царства, све активне и територијалне јединице у западној и централној Анадолији и три дивизије у Сирији. Остале јединице у Сирији, Ираку, Арабији и Триполитанији не би биле мобилисане.

Друга заједничка претпоставка била је да ће главни војни противник Царства бити Бугарска чија је војска од 370.000 људи била већа од војски Србије, Црне Горе и Грчке заједно. Било који рат у којем би учествовала Бугарска морао би се водити на два бојишта, у Тракији и у Македонији, а много тога би зависило од одлуке Бугарске како да расподели своје снаге на два фронта. Претпоставка је била да би Бугарска највероватније распоредила своје главне снаге у Тракији пошто би победа на том бојишту омогућила Бугарима да запрете отоманском главном граду и да сами диктирају услове мира. Међутим, истовремено је потврђено да би заузимање Македоније био основни политички циљ Бугарске, па би они могли доћи у искушење да тамо покрену главни напад, посебно ако рачунају на интервенцију европских великих сила да би се непријатељства привела крају у раној фази, што би створило услове да почетни успех бугарске офанзиве доведе до територијалног свршеног чина. Бугари би такође користили предности унутрашњих комуникација и били би у могућности да померају своје снаге са фронта на фронт релативно лако; Турци то не би могли јер је њихова једина копнена веза између Тракије и Македоније био узани појас дуж егејске обале који је непријатељска акција лако могла пресећи. Због тога би Турци морали водити две кампање, на два фронта и са две армије које би углавном дејствовале независно једна од друге: источна армија у Тракији, а западна армија у Македонији и Албанији.

Трећа заједничка претпоставка била је да би балканске државе са својим компактним територијама и становништвом биле у могућности да мобилишу и распореде своје армије много брже него Отоманско царство које би се, чак и у балканској кампањи, морало снажно ослањати на активне и територијалне јединице које би биле доведене из Азије. Од Бугара се посебно очекивало да своју мобилизацију и распоређивање снага заврше за највише 15 дана; осталим балканским земљама би требало више времена, иако сигурно не више него самом

Отоманском царству којем би, у зависности од конкретног случаја, требало до 45 дана.[16] Из тога произилази да је постојао велики ризик за отоманске снаге да буду бројчано надјачане на самом почетку кампање, а као последица да буду приморане да изводе дефанзивна дејства или да чак изведу стратешко повлачење избегавајући директну борбу док не буду адекватно ојачане. Коначно, планови су претпостављали да би Отоманско царство можда могло мобилисати снаге веће од било које балканске државе појединачно или веће од свих њихових армија заједно: у томе би лежала најбоља гаранција крајње победе.

Планови нису заступали никакву појединачну стратегију. Они су се више бавили читавим спектром случајева, од најбољих до најгорих, у зависности од стања мобилизације и распоређивања снага отоманске војске по избијању непријатељстава. У најбољем случају, са потпуно распоређеним отоманским снагама, стратегија би била да се предузму офанзивна дејства на најмање једном од два бојишта. У најгорем случају, са отоманским снагама бројчано слабијим на једном или можда оба бојишта, применила би се тростепена стратегија: почетно повлачење да би се добило време за појачање након чега би следиле једна или више одбрамбених битака, углавном према задњем крају, што би сломило непријатељеву офанзиву, и на крају против-офанзива која би довршила уништавање непријатељских снага и повела рат ка победоносном крају на непријатељској земљи. Ова друга стратегија носила је познате ризике. Намерно напуштање отоманских територија и становништва могло би да доведе до деморалисања, незадовољства и дезертерства међу резервистима који су из дотичних подручја јер би њихова прва брига била да заштите своје породице и домове. То би такође могло да доведе и до масовног напуштања ових територија од стране муслиманског становништва, што би довело до проблема избеглиштва, а то би озбиљно ометало војне операције. Домаћа јавност би могла лоше реаговати на вести да су неке територије напуштене без борбе што би угрозило стабилност владе. Изнад свега, могло би се десити да европске силе интервенишу да би се непријатељства брзо завршила и на тај начин лише Царство могућности за продужену кампању, што би непријатеље оставило у *de facto* поседовању великих делова отоманске територије. Претходни случајеви нису били охрабрујући: и Западна Румелија 1885. и Крит 1897. су случајеви у којима су те силе одобриле *faits accomplis* на отоманску штету. Планери су морали да се суоче са чињеницом да би се политика и логика могле сударити.[17]

---

[16] [Asım], *Askeri Mağlubiyetlerimizin Esbabı*, стр. 38.

[17] Ahmed İzzet, *op. cit.*, стр. 126–7; Pertev, *op. cit.*, p. 42; Nihad, *op. cit.*, i, стр. 81–2; Fevzi, *op. cit.*, стр. 32–3, 114.

IV

План 1, против Бугарске, направљен је 1909. године, а прерађен годину дана касније да би се у обзир узела нова структура војске.[18] Претпоставка је била да би Бугари могли вероватно извести главни напад у Тракији, распоређујући тамо две трећине или три четвртине своје војске; али план није узео у разматрање могућност да Бугари то ураде у Македонији и није скренуо пажњу на то да отоманске снаге на сваком бојишту морају бити довољно снажне да се ухвате у коштац са сваком ситуацијом. Уобичајени метод Генералштаба при израчунавању борбене снаге био је пребројавање пешадијских батаљона.[19] Тај број је код Бугарске био укупно 288 и због тога је план предвиђао додељивање 308 отоманских батаљона у Тракији и 251 у Македонији док би 60 батаљона покривало границе Србије, Црне Горе и Грчке, али они нису били урачунати у борбену снагу. Због тога би у принципу отоманске снаге имале могућност да буду надмоћне на оба фронта, али тек како време буде пролазило зато што би више од половине отоманских снага, које су требале бити распоређене у Тракији, било доведено из западне, централне и источне Анадолије, а око трећине снага које су требале бити распоређене у Македонији, било би доведено из западне Анадолије и Сирије. Због тога је било вероватније да би отоманске снаге биле у почетку бројчано надјачане на бојиштима које би Бугарска одабрала за свој главни напад, па би због тога биле присиљене да изводе одбрамбена дејства. Отоманске снаге на другим бојиштима би предузимале офанзивна дејства.

Бугари би у Тракији вероватно напредовали у два конвергентна правца: према истоку преко долине реке Марице и према западу од слива реке Тунџе. Напредовање преко Марице би ометале тврђаве у Једрену, а даље према југу би их ометала сама река Марица. Напредовање од реке Тунџе не би наилазило на такво ометање и пружило би Бугарима прилику да запрете путевима дотура и комуникацијама у турској позадини. Због тога се могло претпоставити да ће Бугари извести свој главни напад са Тунџе, а помоћну офанзиву од реке Марице. Отоманске снаге би се распоредиле у складу са тим. 'Маричку линију' би држале две дивизије у Једрену, две дивизије у Димотику и једна дивизија у Родопским планинама код Крџалија.

[18] The text of Plan 1 is given in Nihad, *op. cit.*, i, стр. 81–93; cf., Hallı, *op. cit.*, стр. 192–207; Abdullah, *op. cit.*, стр. 23–31.

[19] А понекад, такође, артиљеријске батерије и коњички сквадрони. Разлог за ангажовање ових малих јединица као основе за поређење јачине снага је био у чињеници да су оне биле приближно исте величине у свим релевантним војскама. Веће јединице нису: Бугарска пешадијска дивизија, на пример, састојала се од 24 батаљона, док се Турска дивизија састојала од само 9–10.

Главне отоманске снаге које су се састојале од шест корпуса распоредиле би се источно од Једрена, на линији Јениџе-Хаској, и обезбедиле свој десни бок постављањем јаког одреда у Киркилису и слабијег одреда у Визу. Уколико би Бугари предузели главни напад у Македонији, а изводили одбрамбена дејства у Тракији, отоманске снаге у Тракији би предузеле офанзиву пролазећи са обе стране Једрена са тежиштем на југу. Циљ би био да се Бугари потисну ка северу, даље од железнице кроз Маричку долину, и да се спречи свака могућност појачања из Македоније. У много вероватнијем случају у којем би Бугарска извела главни напад у Тракији, отоманске снаге на линији Јениџе-Хаској би покушале да добију додатно време за појачање повлачењем и водиле би одбрамбену битку, било у долини Телан у близини Алпулуа или према позадини Лилебургаза, „према Каристирану". Након одговарајућег појачања из Анадолије, прешли би у противнапад. Снаге на линији реке Марице се не би повлачиле већ би пружале отпор трудећи се да привуку максимум непријатељских снага према себи.

У Македонији би Бугари могли нападати на три правца: на северу од Ћустендила према Куманову; у центру преко долине реке Брегалнице према Штипу; на југу преко Струмичке долине према Солуну. Централни правац се чинио највероватнијим: северни правац је био кружни и са осетљивим боком према Албанији, док је јужни правац био планински и непогодан за распоређивање великих снага. Било како било, план је упозоравао на то да, ако би Бугари одлучили да нападну пуном снагом, вероватно би користили сва три правца, а уз то би четвртим правцем биле послате додатне помоћне снаге од долине Месте према Сересу и Егеју. Отоманске снаге би се најбоље распоредиле у центру: распоређивање на северу око Куманова би изложило њихове путеве дотура и комуникације бугарском нападу даље према југу, док би распоређивање на југу према Струмичкој долини и планини Беласици значило предају велике територије и одвијало би се на неповољном терену, што би омело евентуални контранапад.

У складу са тим, план је предвиђао да се главне отоманске снаге које би биле састављене од 22 дивизије организоване у шест корпуса почну окупљати западно од Вардара између Копрула и Демиркапије, са бочним одредима једне дивизије у Куманову и две у долини Месте око Сереса и Неврокопа. Након што би се прикупила два корпуса главних снага, а једна дивизија била послата у Струмичку долину, напредовали би преко Вардара до линије Штип-Радовиш и ту наставили да се распоређују. После тога би све зависило од интензитета и правца балканског напада, као и од напредовања концентрације ото-

манских снага. Уколико би отоманске снаге завршиле распоређивање својих снага пре избијања непријатељстава, предузели би офанзиву према линији Ћустендил-Дупница, а затим даље према Софији. Уколико отоманске снаге не би завршиле распоређивање својих снага и уколико би Бугари усмерили свој главни напад према југу, преко долине реке Струмице, три отоманске дивизије у долини Струмице и долини Месте би се повукле према Солуну, користећи све предности терена да би изводиле одбрамбене акције и одложене акције, док би се део централних отоманских снага у Вардарској долини кретао ка југу, долазећи до бока и позадине непријатеља у близини Дојрана. Уколико би Бугари извели главни напад у центру или на северу, отоманске снаге које би се ту налазиле комбиновале би своје операције и „користиле унутрашње линије".

Последњи случај који би био размотрен била је могућност да Бугари можда нападну у Македонији са две трећине или више од две трећине своје војске пре него што отоманске снаге заврше распоређивање својих снага. Уколико не би било никаквих шанси да се Бугари поразе источно од Вардара, отоманске снаге би морале да се повуку избегавајући било какав одлучујући контакт пре него што се адекватно ојачају. Избор би лежао између повлачења на југ према солунској луци или на запад према Албанији. План је давао предност повлачењу на запад, делом због тога што су комуникације према југу биле неодговарајуће, а делом због тога што би Албанија била извор за појачања. Материјал за снабдевање и снаге које би из Азије стизале у Солун могле би се кретати железницом према западу до Битоља што би, ако би било успешно, отворило пут за контраофанзиву.

Постоје докази да су неки аспекти овог плана накнадно разматрани. У објављеним мемоарима, Ахмед Изет Паша наводи да је након новог испитивања терена и распореда закључио да повлачење у долину Телан у Тракији не би оставило довољно времена за појачање и да би било боље водити одбрамбене битке иза Лулебургаза. Чак и повлачење у горњи део долине Ерген у Чорлу није било искључено. У даљем одступању од оригиналног плана, он је такође указао на то да би он повукао одреде код Димотике и Крџали на положаје одабране за одбрану иза Лилебургаза.[20] Ни у његовим мемоарима ни у оригиналном плану место овог положаја није јасно дефинисано, али се може закључити из других извора да је Генералштаб имао на уму две могућности: линију до долине Караач, непосредно иза Лилебургаза, и линију долине Боазкој, неких 30 километара даље према истоку.[21]

[20] Ahmed İzzet, *op. cit.*, стр. 120–2.
[21] [Asım], *Askeri Mağlubiyetlerimizin Esbabı*, стр. 41–2.

V

План 4, против алијансе „малих словенских влада“, Бугарске, Србије и Црне Горе направљен је 1910.[22] Он је проценио да Бугарска има снагу од 288 пешадијских батаљона, Србија 140 а Црна Гора 60, што је укупно износило 488. Да би им се супротставили, предложено је да се распореди укупно 619 отоманских батаљона, од тога 308 у Тракији а 311 у Македонији и Албанији. Јединице које су требале бити распоређене на сваком бојишту биле су мање или више исте као у *Плану 1*; главна разлика је урачунавање шездесетак батаљона које је *План 1* држао у резерви против Србије и Црне Горе. Још 30 батаљона у јужној Македонији би се држало у резерви као мера предострожности за случај интервенције Грчке и они нису били укључени у прорачун борбене снаге.

План је предвиђао три опције: у првој, Бугарска би распоредила једну трећину својих снага у Тракији, а две трећине у Македонији; у другој, две трећине бугарских снага би биле распоређене у Тракији, а једна трећина у Македонији; и у трећој, све своје снаге би распоредили у Тракији, а операције у Македонији би препустили својим савезницима. Прва опција је можда имала политичке предности за Бугаре, а друга би омогућила драгоцена појачања за њихове савезнике; али гледано строго војнички, трећа опција је пружала најбоље шансе за победу и због тога је била највероватнија.

Што се тиче Тракије, прве две опције су већ покривене у *Плану 1*, а отоманске снаге у том делу би реаговале у складу са планом: уколико би се суочиле са не више од једне трећине бугарске војске, оне би предузеле офанзиву, али уколико би се суочиле са две трећине водиле би одбрамбену борбу иза Лулебургаза. Међутим, у трећој опцији би се отоманске снаге морале повући много даље и понудити битку “на одбрамбеном положају чији су бокови подржани”. Није био предвиђен никакав специфичан положај, али пратећа напомена је препоручивала испитивање линија Чорлу-Странџа, Силиврија-Белград и Чаталџа. Прва од ових линија налазила се 120 километара иза границе, друга је била 20 до 40 километара даље назад док је трећа била неких 250 километара иза границе и свега 40 километара од главног града Отоманског царства. Због тога би већи део Тракије био евакуисан: Једрене би морало да се припреми за дугу опсаду а полуострво Галипоље би морало бити обезбеђено утврђењем Болајир.

Одбрамбена битка код Чорлуа, Силиврије или Чаталџе била би вођена на уском фронту што би омело контраофанзиву која би уследила. Због тога је у плану предлагано да се лука Текирдаг утврди и припреми као место за почетак офанзивног дејства, одакле би се мо-

[22] Текст *Плана 4* у Nihad, *op. cit.*, i, стр. 100–4; cf., Hallı, *op. cit.*, стр. 209–13.

гли извести напади на бокове и позадину бугарских снага, као и да треба размотрити искрцавање снага на друга места на обалама Црног и Мраморног мора. Због тога би почетно распоређивање отоманских снага било флексибилно. План није експлицитан, али се може закључити да би се оне јединице које су нормално смештене у Тракији распоредиле напред, као у *Плану 1*. Ако би било очигледно да ће Бугари напасти врло надмоћним снагама, ове јединице би биле повучене на изабране положаје за одбрану где би им се придружио њима додељени део јединица из Анадолије, док би други део био распоређен у Текирдаг или би био припремљен за искрцавање на обалу на неком другом месту. План такође алудира на могућност појачања из Сирије, али не говори јасно да ли ће им бити додељене три дивизије, углавном у Македонији, или ће бити мобилисане неке друге сиријске јединице.

Препоруке у плану које се односе на бојиште у Македонији биле су јасније. Главнина снага која би се састојала од 171 батаљона концентрисала би се према бугарској граници, мањи део снага од по 51 батаљона био би постављен према Србији и Црној Гори, док би 30 батаљона било остављено у позадини као општа стратешка резерва. У случају да Бугарска не пошаље никакве снаге у Македонију, главнина снага би се окренула против Срба и предузела офанзиву. Уколико Бугари не би послали четвртину, трећину или више од својих укупних снага у Македонију, отоманске снаге би покушале да одвојено поразе Србе и Бугаре или, ако не успеју, повукле би се на одбрамбене положаје било око Прилепа и Демиркапије или око Битоља и Прилепа одакле би извеле противнападе. У најгорем случају, повукле би се у албанске планине и „продужиле са пружањем отпора све док отоманска војска у Тракији не би постигла победу“.

С једне стране, чини се да план није био последња реч Генералштаба зато што постоје чињенице о непрестаном оклевању око положаја који би требало изабрати у Тракији. Положаји у Чорлу, Силиври и Чаталџи налазили су се сасвим према истоку, али пажња је такође посвећивана западнијој опцији – горњем делу Ергенске долине између Сараја и Мурадлија, десетак километара пре Чорлуа. Ова ‘линија Ерген’ имала је јасне предности због тога што су оба њена бока била природно јака, а могла се и лако подржавати и снабдевати пошто је била на не више од једнодневног марша од лука у Текирдагу и Ерејлу и Силиврији и целом својом дужином паралелна са железничком пругом Цариград-Једрене.[23] То је била линија која је била изабрана за војне маневре у октобру 1910. која је симулира-

[23] [Asım], *Askeri Mağlubiyetlerimizin Esbabı*, стр. 41–3.

ла изненадну бугарску инвазију у Тракију.[24] Немачки генерал Фон дер Голц, који је управљао маневрима, после тога је приметио да је „практични резултат маневара био уверење да ... турска војска не треба да помера свој састав назад даље од линије Странџа-Черкезкој-Чорлу“.[25] Изгледа да је Голц стекао утисак да је линија Ерген дефинитивно изабрана као положај за одбрану. Мемоари Ахмед Изет Паше су мање прецизни: они указују на то да ће се одбрамбена битка водити „код Чорлуа“, али не разјашњава да ли се то односи на линију Ерген или на положај Чорлу-Странџа.[26]

VI

План 5 против алијансе Бугарске, Србије, Црне Горе и Грчке је очигледно направљен крајем 1910, вероватно следећи те јесење маневре, али је сачуван само у форми резимеа који је израдио начелник штаба 1. оперативног одељења, потпуковник Ћемил на почетку отоманске мобилизације против балканских држава у октобру 1912. Резиме је у неким стварима чудан и треба га упоредити са одговарајућим пројектом мобилизације за 1912.-13. годину који се такође води под бројем 5, узимајући у обзир и план који је оставио Ахмед Изет Паша.[27] У резимеу се процењује да су бугарске снаге имале 288 батаљона, снаге Србије 140, Црне Горе 56 и Грчке 72. И резиме и пројекат мобилизације су предлагали распоређивање 373 отоманска батаљона у Тракији и 285 у Македонији. То је значило да су снаге које је План 5 предлагао за ангажовање против четири непријатеља на македонском бојишту биле мало мање него оне које је *План 4* предлагао за ангажовање против три непријатеља. Објашњење је било јасно: претпостављало се да ће ратно стање у Грчкој затворити Егеј за транспорт јединица, тако да су три сиријске дивизије које су биле додељене Македонији *Планом 4* преусмерене за Тракију. Урачунавање јединица које је *План 4* држао у резерви против Грчке нису биле довољне да надоместе овај мањак. То је знатно повећало ризик да ће се отоманске снаге на македонском бојишту наћи у ситуацији да буду дефинитивно бројчано надјачане. С друге стране, отоманске снаге у Тракији би бројчано надмашиле комплетну бугарску војску, чак и кад би јој се ту прикључио део српске војске.

---

[24] Pertev Demirhan, *Generalfeldmarschall Colmar Freiherr von der Goltz. Das Leben eines großen Soldaten,* (Göttingen, 1960), стр. 147–9.

[25] BA-MA Freiburg, NL Goltz 5, Goltz to military cabinet, 10 December 1910.

[26] Ahmed İzzet, *op. cit.*, стр.123–4.

[27] Текст резимеа у Pertev, *op. cit.*, стр. 11–4; cf., Hallı, *op. cit.*, стр. 215–8. Details of mobilisation project 5 in Nihad, *op. cit.*, i, стр. 38–44; Pertev, *op. cit.*, стр. 4–7; Mahmud Beliğ, *op. cit.*, стр. 64–9; Hallı, *op. cit.*, стр. 227–30.

План 4 је предлагао флексибилно распоређивање у Тракији: напред или назад, зависно од снаге непријатеља. Насупрот томе, резиме и пројекат мобилизације 5 следили су План 1 предвиђајући распоређивање напред на линији Јенице-Хаској са бочним одредима у Крџалију, Димотику, Киркилису, Једрену и Визеу. Ово окретање ка распоређивању напред изгледа чудно јер би интервенција Грчке у Македонији учинила још вероватнијим постављање комплетне бугарске војске у Тракији, а можда и довођење дела српске војске с њима. Као што ће се показати, постоје основе да се посумња да је оригинални план можда промењен у овом смислу. С друге стране, резиме је следио *План 4* који је предлагао да би, уколико би Бугари постигли почетну бројчану надмоћ, отоманске снаге требале ићи ка одлучујућим биткама према позадини, на положај источно од Лулебургаза. Даље, препоручивањем утврђивања Болајира и Текирдага и искрцавања на обалама Црног и Мраморног мора такође се имплицира да би се ова битка могла одвијати на крајњем истоку чак до Чаталџе.

Начин на који резиме разматра операције у Македонији и Албанији је збуњујући. С друге стране, он јасно идентификује Грчку као зарађену страну и додељује 51 батаљон за границу Грчке, а изгледа да јединице распоређене за борбу против Грчке рачуна као "општу стратешку резерву" која би могла појачати операције против Бугарске и Србије. За тај пропуст не постоји логично објашњење. Иначе, предлози у резимеу су одјек оних из *Плана 4*: ако Бугари не би послали никакве снаге у Македонију, све отоманске снаге осим оних које су одређене за Црну Гору окренуле би се против Срба; ако би Бугари послали значајне снаге у Македонију, отоманске снаге би или предузеле контранапад у близини границе покушавајући да одвојено поразе Србе и Бугаре, или би предузеле стратешко повлачење до Прилепа и Демиркапије, до Битоља и Прилепа или у албанске планине.

Подаци из оригиналног плана које је оставио Ахмед Изет Паша суштински се разликују од оних у резимеу. На првом месту, они показују да је он предлагао да се не шаљу јединице из Азије у Македонију зато што би грчка морнарица затворила Егеј и зато што би непријатељ био слободан да пошаље велике снаге у Тракију. У принципу, то би смањило отоманске снаге у Македонији и Албанији на 264 батаљона, док би се њихов број у Тракији повећао на 393. Друго, он је назначио да би он, као у *Плану 4*, покушао да добије на времену распоређивањем снага у Тракији прилично ка назад, између Сараја и Чорлуа где би се оне укључиле у борбу. На крају, нагласио је да су његове наде у успех ране офанзиве у Македонији и Албанији

врло мале: снаге за осматрање би биле постављене на границе са резервним снагама у Битољу, али, осим ако би се пружила прилика да се издвојено уништи једна од непријатељских инвазионих армија, било би потребно повући снаге у планине Албаније и Пиндски планински венац, где би бокове отоманске војске обезбеђивале тврђаве Скадар и Јањина, а био би учињен покушај да се вежу непријатељске снаге операцијама малог обима све док снаге у Тракији не обезбеде одлучујућу победу.[28]

Тврдње Ахмед Изет Паше су уверљиве и потврђене у неким другим сведочењима.[29] Ако је то тачно, оне имплицирају да је оригинални план модификован у неким тачкама након фебруара 1911. године кад је пренесен у Јемен. Једна од могућности јесте да је Генералштаб смањио процењено време потребно за распоређивање отоманских снага. Кључни су били Бугари, од којих се очекивало да размештање својих снага заврше пре него њихови савезници, а то је петнаести дан од почетка мобилизације. Оригинални прорачуни Ахмед Изет Паше нису познати, али је он очигледно предвидео да ће распоређивање отоманских снага бити спорије: одатле његови предлози да се снаге распореде знатно према позадини у Тракији и да се тамо пошаљу све азијске јединице. Међутим, до октобра 1912. године актуелна верзија пројекта 5 процењивала је да би се све отоманске снаге одређене за Македонију и Албанију као и две трећине оних одређених за Тракију могле распоредити у року од петнаест дана од почетка мобилизације.[30] У светлу ове процене, можда се може сматрати сигурнијим да се врати на распоређивање према напред у Тракији и да се дозволи слање три азијске дивизије у Македонију. Следећа могућност би била давање веће тежине политичком ризику стратегије распоређивања снага према назад: као што је наведено, то је укључивало незадовољство и војних и цивилних структура, стварање проблема избеглица и непожељну дипломатску интервенцију европских великих сила. Ово води ка трећој, много мучнијој могућности: то значи да су планови за распоређивање прецизно ревидирани како би се искључила стратегија заснована на распоређивању према назад и повлачењу у дубину. Другим речима, Генералштаб је или доведен у искушење или је био под притиском да тако скроји ствари. Не постоје докази да су се било које дру-

[28] Ahmed İzzet, *op. cit.*, стр. 124–5; Pertev, *op.cit.*, стр. 8.

[29] Погледајте изјаву Халила Седеша, начелника штаба 1.армије у време кад се правио нацрт плана, у İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, (İstanbul, 1940–53), xiii, стр. 2022–4.

[30] Шеме распоређивања снага у Македонији и Албанији дате су у Fevzi, *op. cit.*, table 2; those for forces in Thrace in Nihad, *op. cit.*, i, стр. 182–201.

ге претпоставке планирања промениле. Према пуковнику Махмуду Белигу, начелнику штаба 4. корпуса, ратне игре и догађања у штабу у пролеће 1912. потврдила су став да ће се Бугари брзо распоредити и поставити своје главне снаге у Тракију са тежиштем концентрисаним у базену Тунџе.[31] Међутим, постоје докази да појединци унутар Генералштаба нису били задовољни правцем у којем се планирање кретало: мајор Асим, заменик начелника одељења за операције, тврдио је да су месецима пре избијања Балканског рата он и неки други били против распоређивања према напред у Тракији и одвлачења снага у Македонију и, барем у његовом властитом случају, тврдња је поткрепљена меморандумом који је он послао на почетку мобилизације у октобру 1912.[32] Расположиви докази не иду даље, тако да све горе поменуто остаје на нивоу спекулације.

VII

Након пораза 1912. године ови планови су изложени жестокој критици. Покренута су четири кључна питања. На првом месту, речено је да су планови покушали да покрију превише непредвиђених ситуација што је за последицу имало претерано развлачење отоманских снага. Критичари су расправљали о томе да ли су Бугари морали да поставе своје главне снаге у Тракију, не само због близине отоманског главног града, него и због нечега што разумна калкулација показује, а то је да би и Бугари претпоставили да ће и Турци поставити своје главне снаге на ово бојиште. Из тога следи да је највећа могућа снага требало да буде концентрисана у Тракији, укључујући све јединице из Анадолије; Македонију и Албанију су требале да бране само локалне снаге. Критичари су такође сматрали да су отоманске снаге на сваком бојишту биле непотребно раштркане. Изгледа да није било много смисла у распоређивању снага у Димотику, док је снага Једрена лежала у његовим утврђењима, а не у величини његовог гарнизона: требало је распоредити више снага источно од Једрена и на тај начин покрити главне правце инвазије према главном граду. У Македонији су планови 4 и 5 погрешно покушали да покрију све могуће правце инвазије, распоређујући отоманске снаге дуж граница у грубо процењеном броју у односу на претпостављену снагу непријатеља излажући их на тај начин ризику од потпуног пораза; било је боље централно концентрисати снаге а уколико је потребно, изводити постепено повлачење према Битољу.[33]

[31] Mahmud Beliğ, *op. cit.*, стр. 32–7.

[32] [Asim], *Askeri Mağlubiyetlerimizin Esbabı*, стр. 44–7; Pertev, *op. cit.*, стр. 23–5; cf., Asım Gündüz, *Hatıralarım*, (İstanbul, 1973), стр. 25–6.

[33] [Asim], *Askeri Mağlubiyetlerimizin Esbabı*, стр. 26–50; Nihad, *op. cit.*, i, стр. 96–100, 106–7.

Следећа ствар која је била изложена критици била су оклевања у плановима између почетне офанзиве и почетне дефанзиве и стратешког повлачења. То је довело до тога да се у плановима и пратећим пројектима за мобилизацију предложи распоређивање на начин који би на крају задовољио сваку варијанту. По мишљењу критичара, није задовољио ни једну варијанту већ је само појачао тенденцију развлачења отоманских снага. Критичари су такође довели у питање имплицирану претпоставку да се рационалан избор између офанзиве и дефанзиве могао направити на основу информација расположивих пре првих главних сукоба, тврдећи да у реалности, као што је кампања 1912. године и потврдила, снага и правац напада непријатеља постају очигледни тек кад почну озбиљне операције, а до тог времена би могло бити прекасно за извлачење отоманских снага из почетног размештања према напред. У најмању руку, повлачење у овим околностима може довести до ризика од губитка муниције и залиха смештених у зони почетног распоређивања. Сигурнији начин би био да се претпостави најгора варијанта, па да се снаге од почетка распореде према назад: било какав губитак времена у том случају не би морао бити одлучујући.[34]

Трећа критика се односила на то да су планови и пратећи пројекти за мобилизацију полазили од претпоставке да је отоманска војска и већа и способнија за брзо распоређивање него што је то био случај. Цифре о борбеној моћи су сумњиве. Оне нису у довољној мери узеле у обзир дуготрајан мањак обученог људства, посебно у активној резерви која те 1912. године није могла да задовољи више од 60% ратних потреба активне војске. Те цифре такође нису довољно узеле у обзир број људи који се неће одазвати на позив, без обзира на разлог, као ни потребу модернизоване армије за проширењем позадинских услуга. Никаква одредба није донесена за замену губитака који би настали као последица борбених дејстава или дезертерства – дезертерство је хронична особина свих отоманских кампања од кад се памти. Један критичар је сугерисао да је цифре требало смањити за 40%.[35] На сличан начин, планери су знатно прецењивали капацитете царске железничке мреже и лука као и расположивост бродова и копненог транспорта. Распореди мобилизације и распоређивања снага били су ствар чистог нагађања. Ништа није проверавано у пракси, на пример у пробним мобилизацијама.[36] Планирати на тај начин значило је изазивати хаос приликом мобилизације, што се и догодило 1912.

[34] Hafız Hakkı, *op. cit.*, стр. 151–3; Nihad, *op. cit.*, i, стр. 106–7.

[35] Nihad, *op. cit.*, i, стр. 16–20; Hallı, *op. cit.*, стр. 122.

[36] Nihad, *op. cit.*, i, стр. 49–50.

Испод ова три питања крије се и четврто, а то је да су сугестије о инхибицијама, које повлачење и напуштање територија може изазвати, довеле планере до тога да зазиру од војне логике која је диктирала стратегију засновану на прихватању почетне инфериорности, из чега је као последица произашла потреба да се добије време за концентрисање отоманских снага. Планови јесу признавали вероватну реалност, али су покушали да то не ставе на најозбиљнији могући ниво, у нади да ће се околности можда некако показати бољим него што стварно јесу. Одатле развученост снага, оклевање између офанзиве и дефанзиве, а можда и оптимистичке претпоставке у вези са пројектима за мобилизацију. Као што је један критичар проницљиво проценио, у стварности су балканске државе биле те чија војничка стратегија је требало да буде нарушена политичким императивима: њихове територијалне амбиције и њихова међусобна завист би их натерала да раштркају и раздвоје своје снаге пошто би свака желела да за себе приграби што је могуће више територија. За отоманску војску није постојао ни један разлог да следи њихов пример; напротив, требала је да искористи прилику да концентрише властите снаге, да покуша да однесе одлучујућу победу у Тракији и да прихвати неминовност повлачења у Македонији и Албанији.[37]

IX

Крајња провера сваког ратног плана јесте сам рат. 1. октобра 1912. ратни министар, генерал-потпуковник Назим Паша, дао је инструкције војсци да се мобилише против балканских држава у складу са Пројектом 5, који је предвиђао формацију од 480,000 људи у Источној армији и 335,000 људи у Западној армији у Македонији и Албанији. Међутим, због разлога који никад нису до краја објашњени, одлучио је да напусти одговарајући *План 5* и уместо тога дао упутство свим снагама да предузму офанзиву по избијању непријатељстава. Вршилац дужности начелника Генералштаба, генерал-мајор Хади Паша, и командант Источне армије, генерал-потпуковник Абдулах Паша, узалуд су покушали да подрже дух планова Ахмед Изет Паше и да сугеришу да би било сигурније да се снаге у Тракији распореде дубље ка позадини, на горњем Ергену и да ту воде дефанзивне битке. Они су игнорисани. Пројекат 5 се показао као пропаст: није било ни приближно довољно војника, њихово распоређивање је масовно одлагано, а почетак сукоба са Бугарском, Србијом и Грчком 18. октобра затекао је Западну армију са свега полови-

[37] [Asım], *Askeri Mağlubiyetlerimizin Esbabı*, стр. 26–50.

ном планираних снага, а Источну армију са једва четвртином. 21. октобра Абдулах Паша је невољно наредио Источној армији да предузме офанзиву. Офанзива је пропала у року од 24 сата а уследило је хаотично повлачење на линију Караач, где је дошло до нових препирки око идеје коју је Абдулах преферирао о даљем повлачењу до Ергена. У сред ових препирки појавила се бугарска војска на Караачу, и у петодневној бици која је уследила код Лилебургаза (29. октобар – 2. новембар) Источна армија је претрпела одлучујући пораз и повукла се у Чаталџу. У међувремену је Западна армија слично неславно прошла у офанзиви против Срба код Куманова (23–24. октобар) и повукла се према јужној Албанији, борећи се на том путу у низу одложених акција. Цела Македонија је изгубљена до средине новембра. Успешна одбрана Чаталџе од Бугарске 17. и 18. новембра отворила је пут за разговоре и 3. децембра закључено је примирје са Бугарском, Србијом и Црном Гором, мада не и са Грчком.

Може се видети да је систем планирања омануо у односу на три питања. На првом месту, пропустио је да разреши упорну тензију између војничке логике која је диктирала стратегију почетног повлачења и дефанзиве и политичке логике која се плашила последица макар и само привременог напуштања државне територије. Можда су ови политички страхови били разумни, али исправан закључак није значио нарушавање војне стратегије, већ прихватање да се поседи Отоманског царства на Балкану не могу бранити само војном силом као и трагање за алтернативним путевима безбедности преко дипломатије и савеза. У овом случају, планови су оклевали између офанзиве и дефанзиве покушавајући да распореде снаге тако да су обе могућности покривене и одлагања доношења кључних одлука све док непријатељства заиста нису почела. Друго, могуће и као резултат ове тензије, пројекат за мобилизацију Број 5 имао је потпуно нереалан однос према могућностима за брзу мобилизацију и распоређивање, па је војска од самог почетка била постављена на погрешан положај. Треће, Назим Паша је повећао проблеме са војском одустајући од припремљеног плана операција и ризикујући све предузимањем импровизоване офанзиве. Строго говорећи, не треба кривити план: он је обезбеђивао алтернативне правце акције који су могли довести до бољег резултата. Ипак, чињеница да се могло тако олако одустати од припремљеног плана знатно је допринела даљим грешкама у систему планирања.

Објаснити те грешке је теже. Унутрашње активности Генералштаба и њихови односи са другим телима у и изван оружаних снага остају нејасни. Сматрало се да је Ахмед Изет Пашино продужено одсуство у Јемену оставило Генералштаб без кормила и

учинило га осетљивим на притиске; Хади Паша је постављен на место вршиоца дужности начелника Генералштаба тек у марту 1912. За начелника одељења за мобилизацију, потпуковника Халила, причало се да све ради сам и да одбија да се консултује или да тражи савет.[38] Чак постоје приче да је начелник одељења за операције, потпуковник Ћемил, одлучио да се предузме рана офанзива након што је прочитао Шлифенове (Schlieffen) *Cannae Studies*.[39] Тачност и важност ових тврдњи остају нејасни. Могу се навести још два опажања. Прво се тиче штабних официра који су заузимали највише командне положаје и који су били одговорни за планирање рата. Један немачки војни саветник се стално жалио да је тим официрима, иако добро верзираним у теорији ратовања, недостајало практично искуство и практично разумевање сопствене војске, а све то је било последица система који је све до недавно допуштао да они који заврше штабна усавршавања целу своју каријеру проведу обављајући штабне послове, без икаквих међупериода службе у трупи.[40] Друго опажање каже да је отоманска војска у великој мери остала везана за наслеђени дух импровизације и да није до краја усвојила појам планирања. Назимова одлука донесена у последњем тренутку да одбаци припремљен план операција је један од примера за то. Други пропуст је да се ажурирају планови операција паралелно са пројектима за мобилизацију који су прегледани и прерађивани једном годишње; до 1912. године таквих противречности је дефинитивно било.[41] Исто тако је фрапантна чињеница да је објава за мобилизацију у октобру 1912. године наишла на читаву бујицу захтева за разјашњењима и објашњењима Пројекта 5, чији је важан део послат командама корпуса и дивизија поприлично унапред; очигледно је да су многи пропустили да га проуче.[42]

Превела: *Дана Зеленовић*

---

[38] Fahrettin Altay, *10 Yıl Savaş ve Sonrası 1912–1922*, (İstanbul, 1970), стр. 58–9.

[39] [Asım], *Askeri Mağlubiyetlerimizin Esbabı*, стр. 60–1.

[40] See, e.g., Freiherr von der Goltz, *Der jungen Türkei Niederlage und die Mögllchkeit ihrar Wiedererhebung*, (Berlin, 1913), стр. 29–36; cf., Kriegsarchiv Wien, KM, 1913 Präs. 47 1/64, report by Pomiankowski, Res. Nr.128, 13 May 1913, enclosing report by Back, April 1913.

[41] До октобра 1912, на пример, Пројекат 4 давао је само 289 батаљона Македонији и Албанији насупрот укупном броју од 311 у плану 4. Нема трагова о одговарајућим цифрама за Тракију, али је и тамо број вероватно порастао са 308 на 339. Погледати Fevzi, *op. cit.*, table 2.

[42] Nihad, *op. cit.*, i, стр. 153.

Prof. F. A. K. Yasamee
UNIVERSITY MANCHESTER

OTTOMAN WAR PLANNING AND THE BALKAN CAMPAIGN OF OCTOBER-DECEMBER 1912

(Summary)

Sudden and, for most of contemporary observers, unexpected defeat of Ottoman imperial army in First Balkan War of 1912-1913 in previous decades was interpreted differently. Within many explanations which tried to blame overall situation in Ottoman army related to demoralized and untrained conscripts or unrealistic and alienated members of officers corpse equally important place is has aspect of military reforms in related to war planning and preparations. Following German models Ottoman General Staff has created several variants of war plan for eventual conflict against its Balkan neighbors. Complexity of this issue was even strengthen by the fact that despite many improvements military reforms were far from concluded and completed because of lack of trained officers, technical and transport units or modern guns and machineguns. Other issue was the fact that modern training system did not encompass reserve units as well. Also, majority of units were deployed in the Balkans, while majority of reservist were supposed to come from central and eastern Anatolia.

In addition, reluctance of Ottoman military leadership to follow military logic and accept initial inferiority after which eventual counter-offensive would follow led to series of mistakes which culminated in decision to initiate offensive action on all fronts despite the inferiority and uncompleted mobilization. Outcome was disastrous and led to loss of almost all Ottoman possessions in Europe.

УДК 314.15-024.61(497.113)"1920/1941" ;
911.37:314.15(497.113)"1920/1941"

Др Милан Мицић
Секретаријат за културу и јавно информисање АП Војводине, Нови Сад
E-mail: milan.micic@vojvodina.gov.rs

ИДЕНТИФИКАЦИЈА НОВИХ НАСЕЉА У ПРОЦЕСУ КОЛОНИЗАЦИЈЕ БАНАТА (1920–1941)

АПСТРАКТ: Рад разматра идентификацију нових насеља у Банату као војничко – ратарских насеобина насталих између два светска рата у процесу аграрне реформе и колонизације. Југословенска држава досељеном становништву, којег су махом чинили српски ратни ветерани – добровољци из динарских крајева Краљевине, наменила је „национални задатак“ чувања нове банатске границе и измене етничких односа на простору Баната. Услед борбе за земљиште ослобођено процесом аграрне реформе из велепоседничких имовинских оквира долазило је до ривалства досељеничког и затеченог банатског становништва, како мађинског тако и српског. Као последица насељавања и судара завичајно различитих насељеничких група унутар нових насеља поставило се такође питање изградње њиховог новог локалног идентитета. Услед поменутих узрока требало је јавно идентификовати нова насеља. Идентификација нових насеља у Банату вршена је путем њихових имена, градње православних храмова у њима у српско – византијском стилу и добијањем управне самосталности појединих нових насеља.

Кључне речи: *колонисти, добровољци, Банат, насеља, идентификација.*

Увод

Истовремено са дугим процесом разграничења Краљевине СХС и Краљевине Румуније на простору Баната (1918–1923 год.)[1] текао је процес аграрне реформе и колонизације.[2] На простору западног Баната 8997 (19.958 кв. км) у оквирима нове југословенске државе, према попису становништва из 1921. године живело је 214.213 Срба и Хрвата (32, 29%) 126.530 Немаца (23,20%) 98.471 Мађара (18, 06%) 72.377 Румуна (13, 27%).[3] Срби у западном, југословенском, делу Баната имали су релативну већину, а тешко и дуго разграничење са савезницом из Првог светског рата Румунијом, тражило је да новостворена југословенска држава путем колонизације измени етничку слику Баната у своју корист и заштити границу ка Румунији.

Основно колонизационо ткиво југословенска држава потражила је међу српским ратним ветеранима – добровољцима из светског рата, бившим аустроугарским држављанима из динарских крајева Краљевине СХС, који су се чином добровољства у рату показали одани новооснованој држави. У процесу колонизације Баната између два светска рата као секундарни колонизациони чинилац учествовали су српски сељаци – беземљаши из банатских села око Великог Бечкерека и Велике Кикинде чија је надеоба земљиштем и измештање из њихових пренасељених села пацификовала аграрно незадовољство у тим насељима,[4] као и српски оптанти из Мађарске

[1] О томе видети: А. Митровић, *Разграничење Југославије са Румунијом и Мађарском 1919–1920,* Нови Сад 1975; Г. Попи, *Румуни у југословенском Банату између два светска рата,* Нови Сад 1976.

[2] О томе видети: Н. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Банату 1918–1941*, Нови Сад 1972; Н. Гаћеша, *Земљишни власнички односи у Војводини уочи Другог светског рата*, Нови Сад 2007; Н. Гаћеша, *Радови из аграрне реформе и демографије*, Нови Сад 1995; М. Ерић, *Аграрна реформа у Југославији 1918–1941*, Сарајево 1958; Б. Лекић, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1918–1941*, Београд 2002; Ј. Деметровић. *Аграрна реформа и Демократска странка*, Загреб 1920; Ј. Деметровић, *Аграрна реформа у Југославији*, Београд 1933; Т. Искруљев, *Војводина и њена колонизација*, Нови Сад 1925; М. Јакшић, *Аграрна реформа и преображај нашег друштва*, Велики Бечкерек 1924; В. Јојкић, *Национализација Бачке и Баната*, Нови Сад 1931; Ј. Лалошевић, *Аграрна реформа у Војводини*, Сомбор 1920; Ј. Лалошевић, *Нацрт закона о експропирацији великих поседа и новом уређењу аграрних односа*, Сомбор 1923; Ј. Лалошевић, *О аграрној реформи у Војводини*, Сомбор 1923; О. Франгеш, *Аграрна реформа и наша одбрана*, Београд 1928; Ј. Томић, *Како делимо земљу*, Нови Сад 1919; С. Шећеров, *Из наше аграрне политике*, Београд 1930.

[3] *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921, Краљевина Југославија,* Сарајево 1932, стр. 346–354.

[4] „Наша села, иначе богата, услед пренасељености, постала су бедна огњишта. Ако би се вршила колонизација домаћег српског елемента на имању грофа Чеконића и Алтруистичке банке, дакле на потезу Џомбољ – Ечка не само да би подигли на-

и Румуније мотивисани на пресељење у Краљевину СХС потребом добијања земљишта и жеље да живе у матичној држави.[5] Синтеза ове три досељеничке групе требала је да путем надеобе земљишта и формирања банатских колонија прекомпонује историјски простор Баната у складу са државним и националним циљевима Краљевине СХС. До 1941. године Краљевина Југославије на подручју Баната створила је 35 колонија у којима је пред Други светски рат живело око 30.000 људи, али етнички односи у Банату као целини нису били промењени изузев у његовим појединим деловима.[6]

ционални дух сада већ комунистичко – бољшевички расположене сиротиње, већ би изменили карту Горњег Баната у нашу корист.“ сматрао је С. Стајић, елемирски свештеник који је организовао насељавање и оснивање новог насеља 7. км. удаљеног од Великог Бечкерека које је по њему добило име Стајићево С. Стајић, „ Колонизација Ечке“, *Летопис Матице српске* књ.306, св. 1, Нови Сад 1925, стр. 64.

Ј. Богданов, велики жупан и владин комесар Торонталско-тамишке жупаније, оценио је 1920. године стање на простору Баната, поготово у околини Великог Бечкерека на следећи начин:

„Тако се исти буне против овог покрета и честити наши добровољци са Солунског фронта... Изасланици добровољаца изјавише ми да уколико надлежна власт не направи реда направиће га они сами својеручно. Бојати се да ће добровољци из Добруџе, који су овде и у околини у великом броју (знатно већем но они са Солунског фронта) приступити комунистичкој организацији, јер се добруџанима не дају оне повластице којима се награђују солунци... Комунистички покрет постоји у центруму Баната и то у сеоским општинама у којима нема фабричких радника, па се комунисти регрутују из редова српских раденика као нпр. у општинама Меленци, Елемир, Кумане, Башаид, Ковачица, Опово, Баваниште, Старчево. Д. Албуљ, *Грађа за историју радничког покрета и КПЈ 1918–1929,* Сремски Карловци 1966, стр. 13.

„Има срезова из којих се становништво мора раселити ако хоће да буде задовољено аграрном реформом. Такав је срез новобечејски. Велика села Меленци, Кумани, Врањево, Карлово, па из кикиндског Мокрин, Башахид могу се задовољити само ако се изврши колонизација ових Банаћана. Пуну годину дана требало је убеђивати чиновнике и Министра да је потребна колонизација Банаћана у Банату... Али ни до данас од ових нису добили земљу 125 породица... Највећи је грех што у Министарству леже 3.000 молби за колонизацију“. С. Шећеров*, Слога бр. 5,* год. 1923.

[5] „ Међу разлозима за оптирање Срба у Мађарској, у периоду 1920–1931, посебно су се истицала два: национални и социјални. На питање ,који је од ова два разлога претежнији за њихову одлуку да оптирају за југословенско држављанство, уочава се да је у периоду од 1920. до 1922, када су Срби у Мађарској масовно подносили молбе за опцију југословенског држављанства и вршили припреме за пресељење у Југославију, несумњиво био претежнији национални разлог, док је у периоду њиховог масовног исељења 1923–1924, претежнији био социјални, јер је већина тада исељених оптаната била беземљашка или са недовољно земље у сопственом поседу“. Г. Маловић, *Сеоба у Матицу,* Нови Сад 2010, стр. 590.

[6] Године 1939. у 28 нових насеља Баната живело је 28.525 становника, од чега у седам колонија Средњег Баната североисточно од Петровграда 17.006 становника или 59,5% насељеног становништва (Александрово, Банатско Карађорђево, Војвода Степа, Војвода Бојовић, Чарнојевићево, Банатски Душановац, Банатско Вишњићево).

Однос колониста и затеченог банатског становништва

Аграрна реформа у Банату на рачун крупног земљопоседа обезбеђивала је колонистима неопходни земљишни посед и истовремено развлашћивала је велепоседнике различитог етничког порекла, али прохабсбуршког осећања, који су чинили економску, друштвену и културну елиту аустроугарске државе у Банату.[7] Појава великих колонистичких група од 1921. године, мотивисана између осталог и појавом глади у динарским крајевима Краљевине СХС,[8] представљала је знаковност свих оних историјских промена које је на историјском тлу Баната донео исход Првог светског рата. Затечено аграрно банатско становништво, како мањинско тако и српско, реаговало је са незадовољством на појаву колонистичких група, махом састављених од српских ратних ветерана – добровољаца. Суштинско питање било је питање располагања банатском земљом која је аграрном реформом извучена из велепоседничких имовинских оквира и стављена на слободно располагање. Тако је Српска земљорадничка задруга у Ченеју 1. јула 1921. године послала је следећи извештај Савезу српских земљорадничких задруга:

„Имамо велики посед барона Чавошија са 1.412 катастарска јутра (кј) Од тога је издато под закуп 1.312 кј. Наша сиротиња је добила 814 јутара, а остало су добили добровољци из друге жупаније и Лике, а 100 кј је остало поседнику. Због добровољаца и поседника наш народ је прикраћен земљом“.[9]

У седам колонија Јужног Баната насталих око немачког насеља Мариолане 1939. године живело је 6.036 становника или 21, 1% од укупног броја насељеника (Милетићево, Александров Гај, Банатски Соколац, Крива Бара, Велика Греда, Хајдучица, Стари Лец) М. Мицић, *Развитак нових насеља у Банату (1920–1941), (*необјављена докторска дисертација *),* Београд 2011, стр. 764–765.

[7] Аграрни субјектима аграрне реформе у Банату издељено је 207.856 кј земљишта (47,13%), а велепоседницима (206 поседа) остављено је 233.105 кј (52,87%) земљишта од 440.961 кј колико је било обухваћено аграрном реформом. Одузету земљу добило је 51.904 аграрна интресента. Од банатских велепоседника чији су велепоседи били предмет аграрне реформе 37 су били Мађари, 11 Јевреји, 10 Немци, 8 Срби, 2 Хрвати и 1 Румун. Власнички удео Мађара обухватао је ¾ површине поседа обухваћених аграрном реформом. Н. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Банату 1918–1941,* стр. 30, 376, 377.

[8] Видети: Т.Аврамовић, *Привреда Војводине 1918–1929. с обзиром на стање пре рата,* Нови Сад 1965; С. Божић, *Срби у Хрватској 1918–1929*, Београд 2008; С. Божић, „Почетак политичке активности Милана Прибићевића у Краљевини СХС (1918–1923)“, *Токови историје бр. 4,* Београд 2007.

[9] М. Срданов, „Неколико података о провођењу аграрне реформе у селима Војводине, Славоније и Хрватске после Првог светског рата“, *Задружни архив бр. 7,* Нови Сад 1959, стр. 149.

Председник општине Банатско Аранђелово К. Нецков (кнез) такође ,на седници Општинског одбора 3. јуна 1921. године констатовао је да је „пашњак општине издељен добровољцима и засејан“ и затражио „гаранције од жупанијског аграрног уреда да ће пашњак после жетве остати општини, а да ће се добровољци премести“.[10] Простор најизраженијег сукоба колониста и Срба староседелаца био је простор око Банатског Аранђелова на велепоседу Л. Бађањија, око Српске и Немачке Црње, на велепоседу А. Чеконића и око Великог Гаја на велепоседу Е. Данијела.[11]

Немачка, мађарска и румунска заједница у Банату биле су изузете из процеса аграрне реформе; становници мањинских и насеља губили су право закупа велепоседничке земље која је надељена колонистима на почетку процеса колонизације. Тако су Немци из Руског села, Хајфелда и Масторта, из околине Велике Кикинде, до 1921. год. држали у закупу 2.000 кј земљишта грофице А. Сечењи.[12] Мађари из Банатског Аранђелова 25. фебруара 1922. године изјавили су великом жупану М. Влашкалину „да су задовољни влашћу, али им је тешко што не добијају земље од аграрне реформе, јер су већином сиромашни“.[13] На скупу Немаца одржаном 26. фебруара 1922. године у Жомбољу К. Ерлинг рекао је “да се земља да Немцима, као што се дели Србима и Хрватима“, а извесни Глисман из Накофалве рекао је да „у Накофалви има 700 јутара земље, да се она да Немцима , а не добровољцима пошто је исти не могу обрађивати“.[14] У око 40 насеља у Банату насељених румунским становништвом по завршетку Првог светског рата око 1.600 породица било је без земље, а око 1.750 домаћинстава имало је до 5 кј земље. Само у алибунарском срезу у 8 места насељених Румунима 889 породица било је без земље, а 779 домаћинстава имало је мање од 5 кј земљишта.[15] У случајевима насељавања колониста у близини румунских насеља колонисти су надељивани земљом румунских политичких и црквених општина.[16] Сво време трајања колонизационог процеса (1920–1941) трајале

[10] Историјски архив Кикинда (ИАК), ф.65, Општина Банатско Аранђелово, (Записник општинског одбора 28. мај 1922. год.).

[11] ИАК, ф.65, Записници са седница општинског одбора општине Банатско Аранђелово 1920–1941“, Демонстрације добровољаца пред Министарством аграрне реформе“ *Политика,* 6.октобар 1928. године „Протест мештана Српске Црње, *Политика* , 14. октобар 1928. године, Н. Гаћеша, *н.д,* стр. 314.

[12] Н. Гаћеша, *н.д,* стр. 118.

[13] ИАК, ф.65 (Записник општинске управе Банатско Аранђелово 25.фебруар 1922. год).

[14] Архив Војводине (АВ*), ф. 77* Тамишко-торонталска жупанија (1918–1927) (Извештај среског начелника среза Жомбољ 4. март 1922. год.).

[15] Г. Попи, *н.д.* стр. 28.

[16] Колонисти у колонији код Банатског Новог Села надељени су земљиштем локалне политичке румунске православно–црквене општине. Колонисти у Влади-

су напетости између новостворених колонија и румунских насеља пре свега на подручју румунских општина Уздина и Селеуша, и повремено Банатског Новог Села.[17] Пристигли колонисти у процесу колонизације насељавани су у мањинским политичким општинама. Тако је на почетку процеса колонизације до 1923. године почело формирање 22 колоније на простору Баната и то у 4 колоније у српским политичким општинама и 18 у мањинским политичким општинама (6 немачких, 5 румунских, 3 мађарске, 3 немачко – мађарске, и 1 немачко – словачка политичка општина).[18] Знаковност свих промена које су се догодиле после Првог светског рата на простору Баната у условима спровођења аграрне реформе на начин на који је она изведена и промене државног оквира којим су до 1918. год, владајући народи, немачки и мађарски, постали мањински постали су колонисти, нарочито српски ратни ветерани- добровољци. Зато се У чланку „Гробница Чарнојевића“ М. Црњанског у Политици од 18. децембра 1923. године католички свештеник у Руском Селу, код Кикинде, Палфи пожалио аутору текста:

„Изгубио сам отаџбину; ја сам Мађар, господине! Све су криви добровољци, да они нису дошли све би било по старом“.[19]

Колонистичке заједнице приспеле у Банат на самом почетку колонизације осећале су се нежељеним и усамљеним у колонизационом простору. Поље конфликта између колониста и друштвеног окружења у које су се насељавали појавно је било поље културолошке различитости, али суштински то је била борба за земљу банатских велепоседа захваћених аграрном реформом. Сами велепоседници као природни непријатељи аграрне реформе и колониста покушали су да негирају колонизационе напоре и циљеве југословенске државе и уз помоћ дела политичких странака, стручне јавности и дела штампе представе колонистичке групе као заједнице дошљака неспособних да се прилагоде начину живота и привређивања у равничарским условима.[20] Тако је М. Црњански, 25. октобра

мировцу надељени су земљиштем румунске општине Владимировац, колонисти у Путникову румунске општине Уздин, а у Селеушу румунске општине Селеуш. Н. Гаћеша, *н.д,* стр. 296–298.

[17] М. Мицић, н.д, стр. 622–629.

[18] М. Мицић, н.д, стр. 94.

[19] М. Црњански, „Гробница Чарнојевића“, *Политика,* 18.децембар 1923. год., стр. 4.

[20] „Брђане насељавамо у плодну равницу где их у гомилама коси туберколоза, Неуки живаљ смештамо у најнапредније пределе „J. Лалошевић, *О аграрној реформи у Војводини,* Сомбор 1923, стр. 10.

„Канали и пумпе многобројних водних задруга су опустошени и треба да прође само једна или две године па да Војводина постане поново једна бескрајна баруштина каква је била и пре сто година“. „Пропаст Војводине“, *Политика,* 22. фебруар 1922. год., стр. 3.

1923. године објавио чланак у листу *Политика* којим је дао опис колониста неприлагођених колонизационом простору у околини Мариолане у Јужном Банату у којем је стајало:

„Ишли смо даље, ближе Вршцу. Два сата јуримо преко поља зараслих у коров. Шумица, багрење, дуге црвене штале. На голој земљи у блату бедне дрвене дашчаре. Пластови сена прободени мотком. При уласку у спахилук, сад назван Милетићево, гробља са много крстача. Деца Личана умрла при насељавању. 1.800 људи, 400 деце станује по шталама. Не могу да сазидају куће и по цео дан пију. Тера се политика у подераном оделу, увек на окупу. Половина је у Лици, има их на раду у фабрикама. Један учитељ који сеје кромпир, финанси и неке жене што лупају рубље на бунару. Један Рус – књиговођа и надзорник. Сви се туже да немају жита за зиму. Читав збор, гунгула око нас. Надзорник и сам добровољац очајно грди. Брдски је то свет – чудан и лењ. Треба ту коња, волова, а нарочито реда. Ни жандарми нису могли да их натерају да почисте јаркове“.

Мало даље је насеље Велики Рит. Ту су добровољци Босанци из околине Бихаћа. Изгледа да су љубави демократске и радикалске Личани и Босанци. Кућа у којој је пре становала спахиница подељена је на 4 породице и изгледа јако бедно. Иначе, људи ту станују по шталама ,жене рађају под једним кровом. У осталим шталама одељена само грањем стоји стока“.[21]

Хронично сиромаштво колониста, недостатак пољопривредних радила, музне и вучне стоке, семена, а често и хране, болести и масовна умирања највише деце деце до две године, добијање земљишта у закуп а не у власништво, честе промене земљишних парцела, несигурност колонистичког статуса, чинили су колонистичке заједнице такође конфликтним у односу на локалне, аграрне и полицијске власти што је била појава присутна до краја колонизационог процеса.[22] Тако се у извештајима жандармеријске станице у Но-

---

„Све моје господарске зграде запосели су добровољци, сточне стаје и друге просторије за вођење домаћинства упропастили и демолирали“ жалила се Општинском аграрном уреду у Вршцу 24. новембра 1926. године власница поседа Г. Бисинген говорећи о досељавању колониста на њен посед у Влајковцу у периоду 1921–1923. године, Историјски архив Зрењанин (ИАЗ) ф.105 Комисија за ликвидацију аграрне реформе Вршац (1933–1936) к-. Влајковац

[21] М. Црњански, „Обећана земља“ *Политика,* Београд 25. октобар 1923. год, стр. 3.

[22] Јула 1926. године колонисти насељени у Александрову напали су „општинску кућу у Новој Црњи, јер их је бележник почео гонити са земље јер нису имали да плате порезу“. Шта је црно у Црњи“, *Народни лист,* Велики Бечкерек 25. јул 1926.

Добровољци насељени у општини Честерег услед политичких размимоилажења били су 1923. године у сталном сукобу са чиновницима из општинске управе. „Малтретирање добровољаца у Честерегу“, *Народни лист,* Велики Бечкерек 3. јун 1923. год.

вој Црњи, у извештајима за период 1922–1927 наводи погоршање безбедоносне ситуације, а као узрочници помињу се колонистичке групе доспеле у већој мери на посед А. Чеконића у јесен 1922. год.[23]

„Национални задатак“ као узрок идентификације

Новодосељено становништво, чију су основну масу чинили досељени српски ратни ветерани – добровољци на простору колонизације, трагало је за својим идентитетом пољуљаним сеобом у њима непознат простор. У колонијама, које су населиле завичајно различите насељеничке групе, колонисти су тражили тачку идентификације и самопрепознавања у односу на локално становништво, како српско, тако и мањинско. Њих као браниоце нове државе детектовала је Краљевина СХС (Југославија), а они сами уз помоћ државе, и у жељи да идентификује себе и простор својих колонија, имали су изражену самоспознају да су људи нове државе који штите њене интересе на тлу Баната. Живот у тешким условима, хронично сиромаштво и понос на своје добровољно учешће у рату, као и осећање историјске мисије на тлу Баната, њихов положај чинили су контраверзним. Још на самом почетку колонизационог процеса 1923. го-

Деведесет становника села Селеуш (умунске националности) жалило се 1931. године на смену општинског бележника Ј. Поспиша тврдећи да је „вредан, а да је смењен због непријатељства према колонистима АВ, ф.126/2 Управно одељење Дунавске бановине (1929–1941), р.б. 45 4157931.

Сремски начелник среза Јаша Томић 18. новембра 1934. године пожалио се бану Дунавске бановине на самовољу Школског одбора и насељеника у овој колонији: „Питам се докле неће важити закони и наређења старијих за ове људе који су направили државу у држави? Кад су овакви према Краљевској банској управи можете замислити какви су према мени!?“ АВ, ф.126/4 Просветно одељење Дунавске бановине (1929–1941) р.б. 39 727/934.

[23] Записник жандармеријске станице у Новој Црњи 4.августа 1922. године констатовао је да „кривичних дела има врло мало“ односно да је безбедоносна ситуација у рејону којег покрива станица повољна.

У јесен исте 1922. године (27. новембар) у записнику жандармеријске станице стајало је:

„Јавна безбедност у рејону ове станице није повољна зато што се дешава много крађе дрва којима овај број жандарма не може стати на пут“.

Карактер и извршиоце мањих кривичних дела у рејону жандармеријске станице Нова Црња описивао је извештај од 19. фебруара 1923. године:

„Број службених часова сви имају више услед чешћих иступа насељеника. И реон ове станице и станице Честерег насељен је добровољцима и колонистима којима је потребан јачи надзор, али су ови ипак бољи од насељеника у Честерегу. Ови насељеници не чине већа противузаконита дела већ обичне иступе са којима власти често имају посла. Услед тога што је реон станице насељен добровољцима и колонистима треба повећати број жандарма“; ИАЗ, ф.71, Жандармеријска станица Нова Црња 1919–1941, Записник протоколарних извештаја 1922–1927.

дине насељени српски ратни ветерани то осећање јасно су износили приликом конфликата са аграрним властима.

„Када је шеф аграрног уреда из Великог Бечкерека дошао да инспицира колонију на Бозито пустари у пратњи четири жандарма Сава Шашић га је поздравио речима:

'Када сам био добровољац на Солунском фронту долазио ми је у походе сам Краљ и питао ме рукујући се за здравље, а ти се бојиш да на твоју величину неко не изврши атентат. Не бојимо се ми жандара, у две-три секунде би њихове лисице везали на твоје руке, али сувише ценимо чистоту својих руку'". написао је новинар великобечкеречког гласила *Народни лист* 1923 описујући посету Бозито мајуру, на бившем велепоседу А. Чеконића, у околини Нове Црње у чланку „Тамо, амо по колонијама".[24]

У обраћању властима за помоћ њиховим сиромашним колонијама насељени добровољци истицали су своју улогу бранилаца југословенске државе на простору Баната и чувара њених граница. Та обраћања имала су функцију не само побољшања тешких услова живота у банатским колонијама, већ су имала и циљ да хомогенизују нова насеља састављена од завичајно разнородних и међусобно сукобљених насељеничких заједница, али и да подстакну осећање више вредности у самим колонистима у односу на њима најчешће непријатељско окружење. Тако је Б. Маријан, председник аграрне заједнице из Александровог Гаја, код Мариолане,[25] у писму савезу аграрних заједница за Банат 20. марта 1925. истицао да колонистима у овој колонији треба финансијски помоћи да „на самој граници Краљевине Румуније не би подизали чатрље већ пристојне домове за становање".[26] У допису општине из Банатског Карађорђева Обласном одбору Београдске области 4. новембра 1928. год. тражећи помоћ за градњу храма у колонији добровољци из овог насеља надали су се да „на пољима туђинских гавана треба што пре да засија споменик српском великомученику кнезу Лазару".[27] „Нас хероје и синове ове државе општински бележник Емил Нађ назива бунтовницима"[28] жалили су се добровољци насељени у Банатском Аранђелову 12. децембра 1930. год. истичући сукоб са локалним властима, али и сопствено осећање о својој улози у стварању југословенске државе и својој мисији на њеним границама. „Ми смо једна национална

[24] „Тамо-амо по колонијама" *Народни лист,* Велики Бечкерек, 15. јул 1923.

[25] Мариолана данашње Пландиште.

[26] АВ, ф.119 Савез аграрних заједница за Банат (1923–1952) кутија 51.

[27] АВ, ф.113, Београдска област р.б. 1420/929.

[28] АВ, ф.126/3, Пољопривредно одељење Дунавске бановине (1929–1941), р.б.17 776/ 930.

колонија на северним границама наше државе“,[29] понављали су добровољци из исте колоније 1933. год.

„Са свију страна смо окружени богатим немачким и румунским становништвом који нас као један национални елемент нерадо гледају. Ми смо сиромашни али смо свесни свог задатка, јер смо када је то било потребно похитали из далеких земаља, преко океана“. писали су 13. марта 1930. Просветном одељењу Дунавске бановине добровољци из колоније Банатско Вишњићево истичући самосазнање о свом националном задатку у Банату.[30] Шест година касније, 1936, добровољац из Банатског Вишњићева и председник Соколског друштва М. Ђекић истакао је да је „опкољена са свију страна мањинама ова колонија на време схватила националну политику и свој задатак“.[31]

„Наша добровољачка колонија носи дично име славног војводе и овде на граници биће одбрандбена кула и стража Југославије” написао је Просветном одељењу Дунавске бановине 4. марта 1935. добровољац С. Жакула из Војводе Степе тражећи финансијску помоћ за градњу храма у новом насељу.[32] П. Шљука из исте колоније 21. маја 1936. год. истакао је да је „колонија Војвода Степа на североисточним међама наше државе окружена националним мањинама будни стражар наше нације и наше нам миле домовине“.[33] У време сукоба добровољаца из колоније Банатски Соколац и велепоседника Ђ. Коњовића, који је насељенике покушавао да одстрани са надељене им земље, добровољци су 27. марта 1928. год. упутили писмо Министарству за аграрну реформу у којем су посебно истакли: „Ми смо се населили овде по наређењу власти и по одредби Крфске декларације, од власти добили кућишта и пашњак, где смо подигли преко 50 кућа, па које наредио да се овакав народ прогони?“[34]

Да су се насељени добровољци у Банату осећали као „краљеви људи“, а да их је таквим сматрало и околно становништво и власти сведочи анонимна пријава из Банатског Карађорђева од 29. децембра 1934. године упућена бану Дунавске бановине против општинског бележника С. Кикића у којој је он наводно општинском пандуру, иначе добровољцу М. Саватовићу, после убиства краља Александра Карађорђевића, рекао: „Краљ је погинуо, сада нема ко да вас штити“.[35]

---

[29] АВ, ф.119, к-46.
[30] АВ, ф.126/4, р.б. 11 321/931
[31] АВ, ф.126/4, р.б. 26 610/937
[32] АВ, ф.126/4 р.б. 28 889/936
[33] АВ, *Исто.*
[34] Н. Гаћеша, *н.д,* стр. 306.
[35] „Од када је Његово величанство погинуло он прави весеља, отвара радио када свира мађарска химна. Када га је општински пандур Мишко Саватовић опоменуо да то не чини он је одговорио: „Краљ је погинуо, сада нема ко да вас штити“.

Унутрашњи конфликт у новим насељима као разлог за њихову идентификацију

У процесу компоновања завичајне структуре банатских колонија 1920–1941, учествовале су завичајно разнородне колонистичке групе. Свега 10, и то мањих насеља, од укупно 35 нових насеља формирано је од једне завичајне колонистичке заједнице, а највећа колонистичка насеља попут Александрова, Банатског Карађорђева, Војводе Степе, Војводе Бојовића, Руског Села (од 1938. год. Чарнојевићева) Милетићева, Александровог Гаја, Ковина састојала су се од две или више завичајних колонистичких заједница. Тако је колонија Војвода Степа 642 породице) на велепоседу А. Чеконића била састављена од колониста из 224 села из шест већих завичајних група (Херцеговина, Црна Гора, Лика, Босна, Банат, Батања у Мађарској).[36] Велика банатска колонија Банатско Карађорђево (1026 породица) такође на велепоседу А. Чеконића састојала се од колониста из 232 насеља из Лике, Босне, Херцеговине, Црне Горе и Баната.[37] У колонији Руско Село на велепоседу А. Сечењи, код Велике Кикинде, населило се 345 породица из 102 села из Баната, Лике, Херцеговине, Црне Горе и Босне.[38] Чак и у малој колонији Хајдучица у Јужном Банату на поседу О. Јовановић 1933. 28 добровољачких породица у колонији потицало је из 22 насеља.[39]

---

1. фебруара 1935. године оптужени бележник С. Кикић у допису среском начелнику среза Јаша Томић правдао се на ову анонимну пријаву:

„Радио – апарат сам ставио у двориште да бих спречио ширење лажних вести... У стану сам се састајао са др. Андријом Херцегом и Јованом Бараћем, председником општине“. АВ, ф.126/2, р.б. 840/935.

[36] Колонију Војвода Степа населили су колонисти из Попова поља, околине Љубиња и Билеће, са простора Будве и Никшића, из околине Кључа, Босанске Крупе и Вишеграда, из свих крајева Лике, из околине Книна, Слуња и Глине, из банатских села Меланаца, Кумана, Карлова, из српских села у Румунији, из варошице Батања у Мађарској. М. Мицић, *Прве деценије трајања,* стр. 151–170.

[37] Колонију Банатско Карађорђево населили су колонисти из свих делова Лике, из околине Кључа и Босанске Круше, из околине Стоца, са простора Будве, из банатског села Башаида и Српског Итебеја, из српских села у румунији Ченеја и Српског Сент Мартона. М. Мицић, *Искушење- живети у колонији,* стр. 23–24.

[38] Колонију Руско Село (од 1928. год. Чарнојевићево) населили су колонисти из Велике Кикинде и банатског села Карлова, из околине Чапљине и Стоца, из околине Удбине и Коренице,из околине Будве, Котора и Цетиња,са простора Босанског Грахова и Вишеграда и из околине Сиња. М. Мицић, Једна колонија у Банату – формирање рускоселске колоније (1920–1941), *Руско Село – прилози за монографију насеља,*Кикинда 2012, стр. 201–207.

[39] ИАЗ, ф.99, Комисија за ликвидацију аграрне реформе Петровград (1920–1944), к -Хајдучица.

Завичајна разноликост досељеника утицала је на њихово груписање приликом насељавања у различитим деловима новостворених насеља. Припадници исте завичајне групе градили су куће у одређеним деловима насеља желећи да се затворе, групишу ослањајући се једни на друге у процесу прилагођавања простору насељавања. Тако су у колонији Војвода Степа настао „херцеговачки“, „лички“, „бокешки“, „лалински“ део села и „батањски крај“, а после градње бунара у том делу насеља и тзв. „батањски бунар.[40] У колонији Банатско Карађорђево 66% насељеника потицало је из Лике, али остале досељеничке групе биле су груписане на завичајној основи. Тако је у насељу постојао „босански“ и „лалински“ крај насељен колонистима из ових делова Краљевине, а северно од железничке пруге Велики Бечкерек-Жомбољ живели су колонисти из Црне Горе и Херцеговине.[41] Слично је било и у осталим колонијама у којима су живеле завичајно разнородне насељеничке заједнице.[42]

Завичајно различите насељеничке групе на простору нових банатских насеља представљале су затворене заједнице а ка другим завичајно различитим досељеничким групама имале су однос ривалства па и сучељавања пре свега око позиционирање групе и појединаца у тек основаним банатским колонијама. Насељеничке заједнице нерадо су се међусобно мешале; тако је у колонији Руско Село у којој је насељено пет великих завичајних група у периоду 1922–1940. год. склопљен укупно 151 брак од чега је свега 35 било између лица различитог завичајног порекла или 23,1% од укупног броја склопљених бракова, а у посматраном периоду кумство из других насељеничких група забележено је само у 37 случајева или 10,1% од укупног броја сведока на венчањима. У периоду 1922–1930. год. склопљено је свега 9 бракова у колонији Руско Село[43] између лица различитог завичајног порекла што говори у прилог тези о затворености насељеничких заједница и њиховој међусобној дистанци што је отежавало процес међусобног прожимања и спајања досељеника као и формирања новог локалног идентитета. Атомизација

[40] М. Мицић, *Прве деценије трајања,* стр. 24.

[41] М. Мицић, *Искушење – живети у колонији,* стр. 62.

[42] У свим насељима у којима су били насељени оптанти из варошице Батања у Мађарској постојао је „батањски крај“, „батањска улица“ као у Банатском Вишњићеву и Милетићеву или „батањски бунар“ као у Војвода Степи. М. Мицић, *Одисеја батањских Срба,* Зрењанин 2003, стр. 69.

У насељу Александрово лички колонисти су куће изградили на истоку насеља ближе атару, а на западу насеља уз друм и пругу били су колонизирани Банаћани, иако је било простора у насељу где су у појединим улицама колонисти живели измешано у односу на завичајну припадност.М. Цветић, *н.д.* стр. 38.

[43] Архив Месне канцеларије Руско Село, Књига венчаних 1922–1940. год.

ионако ограниченог простора новог насеља манифестовала се у овој колонији и у формирању три аграрне заједнице као економске организације досељеника на завичајној основи (личке, херцеговачке и банатске). Из оваквог типа затворености досељеничких заједница произилазили су и њихови међусобни конфликти који су отежавали формирање новог локалног идентитета. Тако се Р. Херета председник Друге аграрне заједнице (херцеговачке) 31. августа 1924. године жалио Савезу аграрних заједница за Банат на понашање Прве аграрне заједнице (личке).[44] Степен међусобне неинтегрисаности, затворености и нетрпељивости, у овој, али и у другим банатским колонијама најбоље је изразио херцеговачки колониста Р. Бјелица 16. маја 1935. године у свом писму Савезу аграрних заједница за Банат. („Чим се тица одвоји од свог јата и дође у туђе тамо нема никаквог права“).[45]

У највећем новом банатском насељу Александрову, на велепоседу А. Чеконића, постајале су две доминантне насељеничке заједнице – банатска и личка, а које су биле у непрекидном процесу међусобног сучељавања тако да је у првој деценији од формирања колоније било склопљено само два брака између припадника различитих насељеничких група.[46] У овом насељу постојало је чак седам аграрних заједница од чега две личке и пет банатских које су основали досељеници из различитих банатских насеља.[47] У суседној колонији Војвода Степа непрекидно су трајали судари насељеничких група, посебно личке и херцеговачке,[48] тако да је први свештеник у

[44] „Пошто је упућену грађу за куће примила Прва заједница и расподелила је на своје чланове, а не дајући до знања овој заједници да је грађа дошла, већ су је скрили до оног часа док није стигао акт од савеза и док је нису превезли од станице до колоније“. АВ, ф.119, к-78.

[45] „Члан сам Прве аграрне заједнице личанске иако сам Херцеговац ... Заосто сам у њиховој заједници онда када су се Херцеговци одвајали из Прве у Другу ... Видим они већином дугују савезу од 20 до 30 хиљада и опет добивају, а ја који дугујем шест хиљада не могу да добијем; ваљда док они онолико исплате и ја ћу сигурно. Мислим на Личане. Они ће увијек унапред пошто им се досле ишло у сусрет. Господо! Чим се тица одвоји од свог јата и дође у туђе тамо нема никаквог права!“ АВ, ф.119, к-78.

[46] Архив Месне Канцеларије Александрово, Књига венчаних 1925–1941 год.

[47] АВ, ф.119, к-43, к-44.

[48] Између две групе досељеника (личке и херцеговачке) 1930. године дошло је до сукоба око постављања звоника. Начелник среза Јаша Томић М. Бикар упутио је КБУ Дунавске бановине телеграм 13. фебруара 1930. године по којем је спречено „дизање звонаре на одређеном месту“. Команда жандармеријског пука у Новом Саду добила је извештај од 20. фебруара 1930. године у којем се из извештаја жандармеријске станице Српска Црња види да је „насељеничка колонија Војвода Степа 12. овог месеца насилно навалила на звонару која се подизала према решењу министарства те је стубове преместила. У колонији је концентрисан довољан број жандарма да се ред одржи“. АВ, 126/2 , р.б. 37 433/930.

колонији свештеник Р. Бербаков 1938. год. одлазећи из овог насеља колонију окарактерисао као „грдну мешавину карактера и менталитета људи из свих крајева наше отаџбине“. Приликом постављења камена темељца за храм Св. Василија Острошког у овој колонији 12. маја 1936. год. посебно је Летопису црквене општине апострофирано да су се играла „херцеговачка, личка, банатска, босанска и црногорска кола и да је све прошло без икаквих изгреда“.[49] И у другим завичајно различитим колонијама долазило је до међусобних конфликата досељеника. Тако су се оптанти досељени из Батање у Мађарској у колонији Александров Гај, у околини Мариолане, жалили да „чланови Прве аграрне заједнице (добровољци) не дозвољавају нашим члановима да узму у обраду ни једно парче земље, него проузрокују свађу и тучу“.[50] Конфликти на завичајној основи и недовољно прожимање досељеничких заједница били су присутни и у другим банатским колонијама (Војвода Бојовић, Банатски Душановац, Павлиш, Банатско Ново Село, Ковин)[51] што је отежавало хомогенизацију насеља, формирање новог локалног идентитета и извршење циљева постављених колонизационом политиком Краљевине Југославије на простору Баната.

У истој колонији септембра 1932. године дошло је до сукоба око сеоског пашњака у којем су опет главну улогу играли колонисти из херцеговачке и личке колонистичке заједнице. Пред школом, „под отвореним небом“, уз присуство представника Министарства пољопривреде, начелника среза Јаша Томић и бележника општине Немачка Црња, одржан је 11. септембра 1932. године скуп на којем је присуствовало сво насељеничко становништво ове колоније. На збору је донета одлука да у пашњачки одбор не могу ући чланови бившег пашњачког одбора нити иједно лице из управног и надзорног одбора аграрне заједнице (прве – херцеговачке) који су до сада руководили пашњачким одбором и који су урадили све да због неплаћеног пореза се одузима пашњак који је дат на коришћење колонији Војвода Степа. Одлуком од 24. марта 1932. године Пољопривредног одељења Дунавске бановине 193 кј сеоског пашњака враћено је политичкој општини Немачка Црња. На збору у селу 11. септембра 1932. године као представник опозиције првој аграрној заједници говорио је Н. Банић, колониста из Мекињара, код Удбине, који је истакао да „не може се оставити пашњак на коришћење колонистима овако несложним и притом неупућеним у управљање заједничком имовином“. Аграрни саветник из министарства пољопривреде М. Степановић 18. јуна 1932. године констатовао је да се “из свих списа види да постоји неслога у колонији у погледу искоришћавања пашњака. Известан број колониста омета сваку управу у раду у којој они нису заступљени. Јавне дажбине за пашњак су врло велике и у великом заостатку. Пашњак треба доделити општини Немачка Црња на управу, а у корист колоније Војвода Степа, јер је то најсигурнији начин откупа јавних дажбина.“АВ, ф. 126/3, р.б. 1003/933.

[49] Летопис Српске православне црквене општине Војвода Степа, стр. 10.

[50] АВ, ф.119, к -45.

[51] М.Мицић, *Развитак нових насеља у Банату,* стр. 584–590.

Имена нових насеља

Питање идентификације и самоидентификације новооснованих банатских насеља тако се поставило као примарно. Имена нових насеља имала су функцију њихове видљиве идентификације и својеврсног обележавања историјског простора од стране југословенске државе и историјске улоге коју су колонистичке заједнице српских ратних ветерана – добровољаца требале да одиграју на банатском историјском простору, као и функцију хомогенизације завичајно разнородног становништва у колонијама. Имена нових банатских насеља означавала су појавност промена које је донео светски рат на простору Баната. Насељени добровољци имена својих насеља везивали су за династију Карађорђевић, за имена чувених српских војсковођа из Првог светског рата или места где су се борили добровољци, за имена из српске историје или имена организатора колонизације, или за добровољачке колоније заслужних министара.

Већ у раној фази колонизације на Пал мајуру, у близини немачког насеља Честерег, једном од мајура А. Чеконића, на прузи Велики Бечкерек – Жомбољ, 15. октобра 1922. године одржана је Скупштина сељачких већа на којој су учествовали представници најзначајније колонистичке групе на овом велепоседу – личке, насељене на 14 суседних мајура, а где је једна од тачака дневног реда био и „ назив нашег новог села“.[52] На Пал мајуру, после 1922. године формирано је ново насеље које је окупило колонисте са суседних мајура и које је добило назив Банатско Карађорђево. Највећи број досељеника у овој колонији чинили су колонисти из Лике (66%) па је било предлога да се ново насеље назове Теслино или Велебит.[53] Међутим, на овај начин остале досељеничке заједнице(Босна, Црна Гора, Херцеговина, Банат) остајале би ван простора идентификације па је изабрано име које би симболично показивало везаност насељеника за југословенску државу и династију што би хомогенизовало становништво из 232 села које је формирало ову колонију.[54] У суседној колонији, такође на прузи Велики Бечкерек – Жомбољ, основаној од стране колониста из Баната и српских ратних ветерана – добровољаца из Лике, преовладао је став насељеника да се ново насеље назове Александрово на чему су инсистирали добровољци из Лике и део колониста Банаћана коју су политички били радикалски

[52]„Живот наших колониста на имању грофа Чеконића“, *Народни лист,* 15. новембар 1922. год., стр. 4.

[53] Ђ. Момчиловић, *Под једном заставом,* Београд 1968, стр. 36.

[54] М. Мицић, *Искушење – живети у колонији*, Банатско Карађорђево 2008. стр. 23.

оријентисани.[55] Десет километара од Александрова између Нове и Немачке и Српске Црње, такође на поседу А. Чеконића, на Леона мајуру, формирано је ново насеље од колониста из 224 села из Босне, Херцеговине, Црне Горе, Лике, Баната, Далмације и српских оптаната из Румуније и Мађарске. Ново село се од 1922. године звало Леоновац по мајуру на којем је формирано, а међусобно супротстављене насељеничке групе желеле су да топонимом из свог завичаја означе име новог насеља. Године 1926. услед страха да спор око имена села не продуби изражене завичајне партикуларизме донесена је одлука да се ново насеље назове Војвода Степа, јер су 62% колониста надељених земљом у овој колонији (397 породица) чинили српски ратни ветерани – добровољци.[56] Име овог насеља послужило је као пример колонистима који су 1922. године формирали Ново Село у близини Немачке и Српске Црње, уз саму југословенско-румунску границу, па је ова колонија од 1930. године названа Војвода Бојовић.[57] Тако су на велепоседу А. Чеконића у окружењу немачких и мађарских насеља[58] формиране четири велике колоније које су својим називима симболизовале промене које је светски рат донео на тлу Баната.

Уз велепосед А. Чеконића наслањали су се поседи А. Сечењи (Руско Село), Л. Лелбаха (Банатски Деспотовац) и Алтруистичке банке из Будимпеште (Банатски Двор). Насупрот мађарско–немачко-бугарском насељу Банатски Двор да би истакли своју историјску улогу у Банату насељени добровољци из Босне и Херцеговине својој колонији дали су име Банатски Душановац.[59] На мајуру Вида пуста Л. Лелбаха, добровољци из Босне и Лике, насељени у оквиру немачке политичке општине Банатски Деспотовац, а 3 км удаљени од немачког насеља Шупљаје,

---

[55] Највећи део колониста Банаћана желео је колонију да назове Шећерово по др.Славку Шећерову главном заговорнику аграрне реформе и главном повереику за аграрну реформу за Бачку, Банат и Барању од 1919. Присталице Народне радикалне странке колонији су хтели да дају име Пашићево. М. Цветић, *Хроника Александрова 1,* Зрењанин 1998, стр. 40.

[56] Током 1926. године група добровољаца отишла је у Чачак код војвода Степе Степановића и затекла војводу како пеца на Западној Морави. Када су добровољци изнели свој предлог да име њиховог насеља понесе његово име он им је рекао: „Моји јунаци! Боље дајте име селу неког министра, имаћете више користи!“. Од 1926. године колонија Леоновац добила је ново име: Војвода Степа. М.Мицић, *Прве деценије трајања*, стр. 31.

[57] АВ, ф.119, к-56.

[58] Колонија Банатско Карађорђево основана је у оквиру немачке политичке општине Честерег. Колонија Александрово у оквиру мађарске политичке општине Нова Црња (до 1922. године Мађарска Црња) а колоније Војвода Степа и Војвода Бојовић у оквиру политичке општине Немачка Црња.

[59] Р. Медаревић, *Сећања*, Житиште 2002. стр. 106.

на збору одржаном 1923. године својој колонији дали су име Банатско Вишњићево по гуслару Ф. Вишњићу.[60] Колонија Руско Село, у близини Велике Кикинде, настала на поседу А. Сечењи уз мађарско–немачко насеље и у близини шест немачких села, састављена од српских ратних ветерана – добровољаца из Лике, Херцеговине, Црне Горе, Босне и колониста из Велике Кикинде и банатског села Карлова, 1938. године издвојила се у засебну политичку општину Чарнојевићево.[61] Колонија настала искључиво од банатских колониста у немачко – румунској општини Ечка, у близини Великог Бечкерека, добила је име Стајићево по елемирском свештенику Сави Стајићу који је био организатор насељавања беземљаша из српских села из околине Великог Бечкерека (Елемира, Арадца, Ечке, Тараша, Фаркаждина, Орловата, Кумана) пацификујући на тај начин аграрно незадовољство у овим селима и формирајући колонију у близини немачких насеља у околини Великог Бечкерека. У румунској политичкој општини Уздин,[62] српски оптанти из села Бате (51 породица формирали су малу колонију која је била у непрекидном сукобу са матичном политичком општином, а која је после 1930. године добила назив Путниково.[63]

На простору Јужног Баната, у околини немачког насеља Мариолана, источно од пруге Велики Бечкерек – Вршац, на мајурима велепоседа Е. Карачоњија и Е. Данијела од српских ратних ветерана – добровољаца из Лике и Босне и српских оптаната из Мађарске (Батања у Поморишју) формирана су три нова насеља. Насељени добровољци на мајуру Биосег Е. Карачоњија, да би обележили простор своје колоније и нагласили своју улогу на простору Баната своје насеље су су 1930. године назвали Банатски Соколац. Насељени добровољци и оптанти на мајуру Рарош својој колонији дали су од 1922. године име

[60] И. Бијелић, *Партизанско развође*, Нови Сад 1974. стр. 28.

[61] На седници општинског одбора од 26. априла 1938. године добровољци – одборници из колоније Р. Војводић и Д. Мартиновић затражили су формирање посебне српске политичке општине с образложењем да су „Срби увек надгласани и у општини неравноправни“. И. Војводић, *Руско Село у миру и рату,* Нови Сад 1969, стр. 77; Указом Петра Другог Карађорђевића бр. 566. од 7. октобра 1938. године колонија је одвојена од Руског Села у засебну политичку општину Чарнојевићево. Архив Месне канцеларије Руско Село, Књига венчаних 1922–1941. год.

[62] Српски оптанти из Мађарске надељени су са 405 кј земљишта политичке општине Уздин која је до њиховог доласка закупљивана од стране мештана румунске националности. Н. Гаћеша, *н.д,* стр. 342.

[63] „Међусобни односи насељиника и уздинских мештана нису добри ... Не можемо да се одвојимо од општине јер нас је мало и морамо да се боримо с њима, а који нас мрзу... Пре извесног времена јавила се жеља код наших досељеника да даду име колонији из разлога што Уздин ужива јако хрђав глас у околини и крстисмо колонију „Војвода Путниково „али општинско поглаварство неће да одобри да се наша колонија зове Путниково“. (Допис аграрне заједнице Путниково Савезу аграрних заједница за Банат 19. јул 1930. године) АВ, ф.119, к -72.

Милетићево по К. Милетићу, радикалском министру аграрне реформе.[64] Добровољци и оптанти на мајуру Балат Е. Данијела, на простору српске политичке општине Велики Гај створили су своје ново насеље. Пошто су били у константном сукобу са српским староседелачким становништвом и њиховом општином из Великог Гаја да би нагласили своје заслуге за стварање југословенске државе, привржености династији Карађорђевића и своју различитост од становника Великог Гаја своју колонију назвали су Александров Гај.[65]

Питање односа са локалним српским становништвом и проблем идентификације нових насеља јавио се и у политичкој општини Банатско Аранђелово у чијем атару су створене три колоније (колонија на Старом мајуру уз старо насеље, колонија Подлокањ и колонија Мали Сигет). „Пре неколико дана било је 15–20 грађана колоније Подлокањ и изјавили су да колонија треба да понесе име Славка Шећерова. Брајовић Милисав, са колоније Подлокањ, тражи да се колонији да други назив јер је то назив мађарски“, наведено је 22. октобра 1934. године у записнику општинског одбора Банатско Аранђелово. С. Шећеров реаговао је на овај предлог добровољаца из колоније Подлокањ 16. јануара 1934. године и предложио да се колонија назове Принципово што је и прихваћено истог дана на седници општинског одбора, али колонија до 1941. године није формално променила назив Подлокањ.[66] Добровољци насељени у колонијама општине Банатско Аранђелово 16. децембра 1934. године формирали су Одбор за подизање споменика краљу Александру Карађорђевићу,[67] а до 1941. године споменик је подигнут преко пута зграде основне школе у Банатском Аранђелову. Мала добровољачка колонија у немачко-словачком насељу Хајдучици (41 породица) такође је била иниција-

[64] О. Димитровска, *Прелиставамо странице наше прошлости,* Пландиште 2010. стр. 69.

[65] „Са староседеоцима из Великог Гаја живе у врло незгодним приликама. Између њих постоји читав низ питања које траже и захтевају решење, али услед обостране затегнутости и непопуштања не могу да се загладе... Њихови захтеви увек наилазе на неодобравање староседелаца... Једини излаз је раздвојити се и дозволити колонији Александров Гај да образују своју самосталну општину“. Т. Искруљев, „Александров Гај“, *Југословенски дневник,* 15. август 1930. год. стр. 2.

28. априла 1935. године колонисти из Александровог Гаја тражили су да се „наш домазлук Александров Гај издвоји из општине Велики Гај јер је она презадужена па терети досељенике – колонисте“.

11. маја 1935. године општина Велики Гај одговорила је на допис колониста из Александровог Гаја Управном одељењу Дунавске бановине тврдњом да је „колонија Александров Гај добила две школске зграде за које није ништа платила“. АВ, ф.126/2 , р.б. 25 730 /935.

[66] ИАК, ф.65.Записници са седница Општинског одбора општине Банатско Аранђелово 1920–1941. година.

[67] *Добровољачки гласник бр. 1,* Београд 1935. године, стр. 6.

тор подизања споменика краљу Александру Карађорђевићу у овом насељу 1937. године.[68] У оним политичким општинама у којима услед своје малобројности насељени добровољци нису успевали да формулишу свој идентитет путем имена колоније трудили су се да подизањем споменика краљу Александру Карађорђевићу искажу свој статус „краљевих људи“ на простору Баната.

Храмови и општине као појавност идентификације

Градња православних храмова у новим насељима Баната такође је симболизовала све промене које је донео светски рат. Униформност храмова у Аустроугарској представљала је тежњу Хабсбуршке монархије да хармонизује њене конфесионалне различитости. Краљевина СХС (Југославија) подизањем храмова у новим насељима на темељу српско – византијског обрасца градње негирала је сакрално барокно архитектонско наслеђе Аустроугарске и симболично тим чином изразила дубину политичких, друштвених и етничких промена на тлу Баната. У банатским колонијама у периоду 1934–1939. године изграђено је десет храмова,[69] а најпознатије српске архитекте међуратног периода градиле су цркве у новим банатским насељима. Тако је Ђ. Табаковић израдио планове за храм Успења Богородице у колонији Стајићево (1935. година) у византијском стилу, за храм Успења Богородице у колонији Руско Село (1935. година) у моравском стилу, а за храм Св. Василија Острошког у новом насељу Војвода Степа (1939. година) у византијском стилу са звоником који је урађен у традицији подунавске архитектуре.[70] Ђ. Табаковић такође је пројектовао храм Св. Ђорђа у Александрову, али је банатски епископ Георгије Летић 17. маја 1928. године дао примедбу на пројекат „зато што су планови више урађени у романском, а мање у византијском стилу“.[71] Градња храма Св. Ђорђа у Александрову завршена је 1936. године. Архитекта М. Коруновић пројектовао је цркву Св. Илије у колонији Милетићево у Јужном Банату, такође у византијском стилу.[72] Тако су се храмови изграђени у новим банатским насељима у четвртој

[68] *Добровољачки гласник , бр.9,* Београд 1937. стр. 7.

[69] То су били храмови изграђени у колонијама: Војвода Степа, Александрово, Руско Село, Стајићево, Путниково, Милетићево, Александров Гај, Велика Греда, Хајдучица и Дебељача. М. Мицић, „Верски живот у новим насељима и колонијама Баната (1920–1941)“, *Споменица Историјског архива Срема 9,* Сремска Митровица 2010, стр. 37–64.

[70] В. Митровић, *Архитекта Ђорђе Табаковић,* Нови Сад 2005, стр. 137–145.

[71] Архив Српске православне црквене општине Александрово, Књига црквеног одбора 1927–1933. год.

[72] М. Мицић, „Верски живот у новим насељима и колонијама Баната (1920–1941)“, *Споменица архива Срема,* стр. 50.

деценији XX века стилски и визуелно разликовали од храмова у старим банатским насељима; они су били део градње локалног идентитета нових банатских насеља, показатељи идентитетске посебности новог банатског становништва, као и процеса „национализације“ северних крајева Краљевине Југославије.

Начин да се формира идентитет нових банатских насеља њихово становништво видело је и у управном осамостаљивању, односно формирању засебних политичких општина што је у времену 1920–1941. године остварило осам банатских колонија. Колонисти су при том имали подршку власти које су на тај начин хомогенизовале завичајно различите насељеничке заједнице у колонијама и изузимала колоније ван матичних мањинских политичких општина у којима су колонисти најчешће били прегласавани што је појачавало интензитет конфликта између колониста и мањинског становништва. Колонија Банатско Карађорђево, настала у оквиру немачке политиче општине Честерег, већ у почетном процесу колонизације (1925. године) остварила је управну самосталност, као и колонија Александрово (1928) године која је била у оквиру мађарске политиче општине Нова Црња. Обе колоније биле су бројне и Александрово је 1939. године бројало 5.116, а Банатско Карађорђево 4.680. становника.[73] Колонија Банатски Душановац, која се налазила окружена мањинским насељима, такође је 1925. године добила општински статус, а у општини словенска већина добијена је збрајањем колониста и Бугара – католика – староседелаца који се насељеним становништвом нису имали никакве сличности.[74] Колонија Војвода Степа постала је политичка општина 1935. године јер су Срби – колонисти у колонијама Војвода Степа и Војвода Бојовић већ према попису из 1931. године постали већинско становништво у општини Немачка Црња.[75] Колонија Руско Село, настала уз мађарско-немачко насеље, 1938. године постала је политичка општина Чарнојевићево, а колонија Стајићево у околини Петровграда, 1935. године издвојила се у засебну политичку општину у односу на немачко-румунско насеље Ечку.[76] На простору Јужног Баната највећа јужнобанатска колонија Милетићево постала је политичка општина,[77] а формира-

[73] Д. Николић, *н.д,* стр. 401–404.

[74] Године 1936. општина Банатски Душановац имала је 962 становника или 445 Срба (46,2%) 298 Мађара, 144 Бугара, 71 Немца. АВ, ф.126/2 , р.б. 32 432/935

[75] Године 1931. колонија Војвода Степа имала је 2.074 становника, а колонија Војвода Бојовић 971 становника. Немачка Црња према попису из 1931. године имала је 2.063 становника. Д. Николић, *н.д,* стр. 401–404.

[76] АВ, ф.126/2 , р.б.21 028/935.

[77] Године 1939. колонија Милетићево имала је 1.889 становника. Д. Николић, *н.д,* стр. 401–404.

ње колоније Велика Греда омогућило је овом насељу да услед своје бројности се одвоји од матичне општине Хајдучица 1927. године.[78] Колонисти из новог насеља Александров Гај 28. априла 1935. године тражили су издвајање из српске политичке општине Велики Гај,[79] али им власти такав захтев, који би дао легитимитет константном сукобу између Срба – колониста и Срба староседелаца, нису одобриле.

Градња јавних зграда (храмови, школске зграде, општинске зграде, соколски домови) такође је била начин да се поред задовољења потреба колонизованог становништва идентификује ново насеље, како према спољњем окружењу, староседелачким селима и властима, тако и изнутра, ка самим колонистима који су имали проблем идентитета изазван процесом колонизације. У периоду 1920 – 1941. године изграђено је укупно 35 јавних зграда (18 школских зграда, 10 цркава, 4 општинске зграде и 3 Соколска дома) од чега 26 јавних зграда је изграђено у периоду 1934–1939. године,[80] после убиства краља Александра Карађорђевића, доласка на власт нациста у Немачкој, општег погоршања ситуације у Европи и погоршања спољнополитичке позиције Краљевине Југославије. Фебруара 1940. године делегација Савеза ратних добровољаца на челу са председником Л. Ловрићем имала је разговор у Новом Саду са начелником Грађевинског одељења Дунавске бановине Ђ. Гаспаринијем о градњи путева ка колонијама Бачке и Баната где је требало да се изгради 25 км путева ка осам банатских колонија. Путеви су требали да се изграде ка банатским колонијама у граничном појасу ка Румунији.[81] У неким од колонистичких насеља била је предвиђена изградња здравствених станица, суштински малих болница.[82] Великом јавном градњом у новим насељима Баната после 1934. године и намераваном градњом путева ка банатским колонијама југословенска држава је очигледно, наново детектовала своје браниоце, српске ратне ветеране – добровољце, у условима очекиваног ратног сукоба и активирала и динамизирала улогу њихових војничко-ратарских насеобина насталих из рата и за његове потребе. „Краљеви људи“ колонизовани на тлу Баната требали су после непуне две деценије од оснивања њихових насеља да поново, у новом рату, оправдају циљеве и смисао њихове колонизације на банатском историјском простору.

---

[78] Н. Гаћеша, *н.д,* стр. 313.
[79] АВ, ф.126/2 , р.б. 25 730/935.
[80] М. Мицић, *Развитак нових насеља у Банату,* стр. 562–563.
[81] *Добровољачки гласник* бр. 1–2, 1940. год. стр. 8.
[82] М. Мицић, *Прве деценије трајања,* , стр. 42.

Закључак

Заједнице српских ратних ветерана – добровољаца доспеле су на простор Баната после 1920. године, у процесу колонизације, којом је Краљевина СХС покушавала да редефинише историјски простор Баната досељавајући на његово тло себи поуздано становништво проверено у светском рату чином добровољства у српској војсци. Добровољци из динарских крајева Краљевине СХС, уз српске колонисте из Баната и српске оптанте из Мађарске и Румуније, формирали су своје колоније које су биле у функцији заштите нове банатске границе и измене етничких односа на простору Баната у корист српског етничког корпуса. Новостворена банатска насеља и њихово колонистичко становништво представљали су симболе новостворене државе Краљевине СХС на тлу Баната и у односу на друштвено и културно окружење били су у сваком погледу асиметричне и нехармонизоване појаве. Појавност конфликта добровољачких колонистичких заједница у односу на локално становништво, како српско тако и мађинско, и у односу на локалне и аграрне власти била је културолошка различитост досељеника у односу на колонизациони простор. Суштина конфликта била је борба за земљиште стављено на располагање аграрном реформом одузета од велепоседника или мађинских политичких општина (румунских) на које су рефлектовали и колонисти и локално становништво.

У простору конфликта са локалним окружењем и на основу функције које насељеном становништву дала колонизациона политика Краљевине СХС новодосељено становништво покушавало је да консолидује и фиксира свој нови идентитет деконструисан процесом колонизације. Нову идентитетску конструкцију насељеника у колонијама основаним од стране разнородних и међусобно супротстављених завичајних група градила је држава (Краљевина Југославија) подстичући ексклузивизам добровољачких колонија као заједница ратних ветерана, као бранилаца и чувара нове државе на простору Баната. Становници добровољачких насеља имали су самосазнање о својим тек основаним заједницама као просторима колективне изабраности у односу на друштвено, углавном непријатељско окружење, што су и истицали обраћајући се властима за сваку врсту помоћи својим сиромашним и презадуженим насељима.

Да би идентификовали своју „историјску улогу“ на тлу Баната и показали сопствену различитост у односу на друштвено окружење насељени ратни ветерани и колонисти својим насељима давали су имена личности из династије Карађорђевић (Банатско Карађорђево, Александрово, Александров Гај) личности из великих српских вој-

сковођа из Првог светског рата (Војвода Степа, Војвода Бојовић, Путниково) личности из националне историје (Банатски Душановац, Банатско Вишњићево) или су нова насеља добијала имена по организаторима колонизације (Стајићево) или за колонисте заслужним министрима (Милетићево). На просторима где због своје малобројности добровољачке колоније нису могле да се идентификују путем имена насеља насељени ратни ветерани били су носиоци иницијативе за градњу споменика краљу Александру Карађорђевићу (Банатско Аранђелово, Хајдучица). Градња православних храмова у колонистичким насељима у српско-византијском стилу била је посебан вид визуелне нарације којом је негирано барокно, архитектонско наслеђе, Хабсбуршке монархије на простору Баната и којима је подцртавана различитост добровољачких колонистичких заједница у односу на другачије културно и историјско искуство банатског историјског простора. Формирање политичких општина за Краљевину Југославију на простору Баната од нових насеља било је начин не само да се убрза развитак тих насеља и да се хомогенизује завичајно разнородно становништво у њима него да се тим насељима отвори простор појачане идентификације и самоидентификације. Појачана јавна градња у банатским колонијама у периоду 1934–1939. године била је знак да у условима погоршаних међународних односа и најаве блиског ратног сукоба Краљевине Југославија поново открива сопствене чуваре и браниоце на историјском простору Баната.

Dr. Milan Micić
SECRETARIAT FOR CULTURE AND PUBLIC INFORMATION OF VOJVODINA,
NOVI SAD

IDENTIFICATION OF NEW SETTLEMENTS IN COLONIZATION PROCESS OF BANAT (1920–1941)

(*Summary)*

The paper deals with the emergence of colonized communities in Banat in the period between the two world wars, which were in the function of the national and state politics of the Kingdom of Yugoslavia, and the identification of their newly founded settlements. The colonized communities were the symbols of the newly established Yugoslav state in the territory of Banat, and their difference with relation to the encountered social, economic, ethnic and cultural surrounding was a motive for the conflict with it. The essential con-

flict of the colonized communities and the encountered population was the conflict over the land freed from the landowning estate framework in the process of agrarian reform. Also, due to the settling of different domiciliary groups within the new settlements, the question that arose was the creation of their new local identity.

The colonized communities emphasized their "national mission" of the change in ethnic relations and the protection of the new Yugoslav-Romanian border by means of the names of the new settlements that were mostly populated by Serbian war veterans-volunteers and that symbolized the new Yugoslav state. The formation of the political municipalities in the territory of the new settlements intensified their identification, as well as the building of Orthodox temples that were build in the Serbian-Byzantine style, which negated the baroque sacral heritage considered to be the symbol of the Austro-Hungarian monarchy in Banat between the two world wars. The intensified public building in the new Banat settlements in the period of 1934–1936 emphasized the renewed detecting of its defenders by the Yugoslav state in the circumstances of a worsened international situation.

УДК 358.118(497.1)"1918/1941" ;
355.48(497.1)"1941"

Мајор мр Далибор Денда, истраживач – сарадник
Институт за стратегијска истраживања, Београд
E-mail: dalibor.denda@mod.gov.rs

МОТОРИЗАЦИЈА ТЕШКЕ АРТИЉЕРИЈЕ У ВОЈСЦИ КРАЉЕВИНЕ СХС/ЈУГОСЛАВИЈЕ (1918–1941)

АПСТРАКТ: Рад на основу грађе из Војног архива у Београду, објављених извора и литературе даје преглед развоја тешке моторизоване артиљерије у Војсци Краљевине СХС/Југославије и реконструише учинак ових јединица у краткотрајном Априлском рату 1941. године.

Кључне речи: *Тешка артиљерија, војска, моторизација, Југославија, Априлски рат.*

Тешка артиљерија представља врсту артиљерије која има оруђа великог калибра и велике тежине, те се одликује снажним дејством и просечно великим дометом, док јој је брзина гађања мала, а покретљивост ограничена. Намењена је углавном за контрабатирање, рушење сталних и јачих фортификацијских постројења, зграда и мостова, за уништавање живе силе у заклонима и склоништима и неутралисање циљева у дубини распореда непријатеља. Пошто су за извршење тих задатака у појединим случајевима потребне разне брзине и разне кривине путање зрна, у саставу тешке артиљерије улазе све врсте оруђа: топови, хаубице, мерзери, минобацачи. У војној терминологији Краљевине Југославије под тешком артиљеријом подразумевали су се топови, хаубице и мерзери калибара од 100 mm, па на више који су имали велику разорну моћ. Велики калибри тешке артиљерије имали су механичку вучу. Она се употребљавала за ојачава-

ње лаке артиљерије и тучење удаљених циљева.[1] Када је реч о моторизацији артиљерије, прва моторизована батерија уведена је, према француским подацима, у португалској војсци 1903. године. Након тога појављују се и прва тешка артиљеријска оруђа са механичком вучом. Аустријанци су тако 1911. моторизовали батерије мерзера *Škoda* M.11 калибра 305 mm док су Немци учинили исто 1913. године са неким својим батеријама мерзера 420 mm (тзв. „Дебела Берта"). Те батерије коришћене су пре свега за борбу против утврђења на западном фронту. Непосредно пред Први светски рат и Французи су имали један артиљеријски дивизион 120 mm са тракторском вучом. У току Првог светског рата постепено су стваране моторизоване јединице најпре у тешкој артиљерији великих армија (са тракторима, точкашима и мањим делом гусеничарима), а затим и у лакој артиљерији. Тешка моторизована артиљерија тада добија и већу примену, када се налази и у резерви Врховне команде за потребе интервенције на угроженим линијама фронта. Након рата она постаје обавезан и први потпуно механизовани део сваке тада савремене армије.[2]

Савремени процеси механизације тешке артиљерије нису мимоишли ни Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. Југославија је до краја двадесетих располагала са девет моторизованих батерија тешке артиљерије (18 мерзера 305 mm M16), набављених из ратног плена,[3] што је било довољно за опремање три дивизиона тешке артиљерије са по три батерије од по два оруђа.[4] Реч је о новијој верзији шкодиних мерзера M.11 калибра 305 mm аустро-угарске производње.[5] У чи-

[1] Драгољуб Динић, *Познавање наоружања Краљевине Југославије и њених суседа*, Београд, 1936, стр. 88–89.

[2] „Motorizovane jedinice", *Vojna enciklopedija*, V, Beograd, 1962, стр. 760–762.

[3] Од тог броја пет мерзера са по 180 метака на цев налазило се у наоружању војске Краљевине СХС већ крајем 1920. и почетком 1921. године (M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS 1918–1921*, Beograd, 1988, стр. 110–110).

[4] До броја од девет батерија мерзера M16 дошли смо када смо од укупног броја батерија тешке артиљерије ратног састава одузели број оних са савременијим материјалом (M28, M11/30 и M36).

[5] Развој мерзера 305 mm M.11 чији је развој почео 1906. када је аустро-угарска Врховна команда склопила о томе уговор са предузећем Skoda-werke из Плзења. Циљ је био да се развије артиљеријско оруђе способно да разори конкретна утврђења која су градиле Италија и Белгија. Развој оруђа је трајао до 1909. године, док су прва опитовања гађања вршена у тајности у Угарској наредне 1910. године. Оруђе је било способно да својим специјалним зрном тежине 384 kg пробије утврђења дебљине до два метра. У току опитовања уочено је неколико техничких проблема који су отклоњени. Наредне 1911. године, опитовање је поновљено на полигону Феликсдорф и у планинама Тирола. Након тога, министар рата генерал пешадије Мориц фон Ауфенберг дозволио је наруџбину 24 оруђа овог типа. Овај мерзер транспортован је у три дела возилима са механичком вучом коју су чинили трактори од 15 тона Austro-Daimler M.12 са мотором од 100 KS. Поред западног

тавом међуратном периоду механизована тешка артиљерија налазила се у југословенској војсци непосредно под Врховном командом,[6] и придодавана је појединим армијама у ратним условима привремено, по потреби. Највећи проблем при њеној тактичкој употреби лежао је у томе што су за покретљивост тешких топова са механичком вучом при траснспорту били потребни врло солидни путеви и мостови које Краљевина СХС/Југославија готово да није ни имала, а постављање оруђа у борбени положај, захтевало је земљиште са тврдом подлогом.[7] Поменути број тешких механизованих оруђа велике ватрене моћи у југословенској војсци из првих година њеног постојања није ни из близа задовољавао потребе савременог рата, тако да су већ почетком двадесетих година у југословенском генералштабу прављени планови за проширење формације и набавку већег броја нових тешких топова са механичком вучом.

У вези са даљом попуном и проширењем формације тешке моторизоване артиљерије од највећег значаја била су два споразума за велике набавке наоружања са Чехословачком склопљена 1. септембра 1927. и 5. јануара 1929. године.[8] Вредност обе наруџбине ратног материјала, а посебно артиљерије, износила је милијарду чешких круна, а плаћена је кредитом који је Југославији одобрила чешка влада, са роком отплате од четири године. Отплата је требала да започне из буџета за 1928/29. Југославији је материјал испоручен, али је тешка економска криза која је баш у то време погодила југословенску државу условила немогућност правовремених отплата, тако да је до марта 1935, уместо читавог четворогодишњег кре-

фронта (напад на Лијеж, Антверпен и Намир у Белгији) коришћени су и приликом Макензеновог напада на Србију у јесен 1915. године. О томе више видети: Ortner, M. Christian, *The Austro-Hungarian Artillery from 1867 to 1918: Technology, Organization, and Tactics*, Vienna, 2007. Основне карактеристике овог модела биле су цев од челика (унутрашња цев и омотач) L = 3050 mm. Трзање по лафету; веза цеви са лафетом преко колевке еластична. Справе за нишањење биле су тада савремене. Нишанска линија независна. Косина подлоге паралисала се аутоматски. Метак је био раздвојен. Пуњење је вршено аутоматски. Темпирање се вршило кључем. Скретање по правцу вршено је окретањем цеви и лафета на пиву. Дејствовало се са подлоге. Зрна: тешка (панцирна) граната М. 11/9, тежине 384 kg, 38 kg експлозива, домет 11.100 m; лака граната М. 15/9 тежине 287 kg, 28 kg експлозива, домет 12.300 m; граната шрапнел, М.15 тежине 300 kg, домет 12.300 m. Граната је рушила и пробијала челичне и бетонске конструкције. Шрапнелом се одлично дејствовало против живих циљева. Било је то одлично оруђе за убацна и вертикална гађања које се транспортовало по деловима, са механичком вучом. Према: Драгољуб Динић, *Савремена ратна техника*, Београд, 1928, стр. 195–198.

[6] „Motorizovane jedinice", *Vojna enciklopedija*, V, Beograd, 1962, стр. 762.

[7] Д. Динић, *Познавање наоружања Краљевине Југославије и њених суседа*, стр. 110–113.

[8] M.Bjelajac,*Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, Beograd, 1994, стр. 29 и 99.

дита, била отплаћена једва четвртина. Кашњења у плаћању била достигла су 700 милиона круна.[9] Ова кашњења била су главна препрека да се модернизовање југословенске војске из страних извора врши у континуитету.

Ипак, два споменута споразума била су нарочито битна за наставак рада на набавци тешке артиљерије са механичком вучом, што је посебно било од значаја ако се има у виду чињеница да је до 1928. године у Италији, као главном потенцијалном противнику Југославије, била моторизована сва корпусна (тешка - прим. Д.Д) артиљерија.[10] Захваљујући тим споразумима набављени су Шкодини дугачки топови од 150 mm M28, мерзери 220 mm M28, и мерзери 305 mm M11/30,[11] сви са механичком вучом, односно још 12 нових моторизованих батерија за југословенску тешку артиљерију. Дугачки топови од 150 mm M28 и мерзери 220 mm M28 пристигли су у току 1929. и 1930, тако да је 1931. у наоружању југословенске војске било 20 првих (пет батерија од по четири топа) и 10 других (пет батерија од по два топа) оруђа,[12] док се на долазак две моторизоване батерије мерзера од 305 mm M11/30 чекало прилично дуго, све до 1934. године.[13]

Тако ће 1934. године југословенска војска располагати са укупно 21 батеријом са механичком вучом, са 52 оруђа, што је било довољно за мирнодопску формацију од три тешка артиљеријска дивизиона, која су се у случају рата развијала у три пука тешке артиљерије и представљало више него троструко повећање ефектива у односу на претходно стање.

И поред тога, нагли развој ратне технике којем је импулс давала и нова политичка реалност (долазак Хитлера на власт у Немачкој и опредељење за наоружавање), указивали су на то да оно што је учињено није довољно и да се рад на осавремењавању војске, и поред економских тешкоћа у којима се земља нашла у периоду од 1930 до 1934, мора наставити још бржим темпом и у наредном годинама. С тим у вези, у марту 1935. отпочели су даљи југословенско-чешки преговори за набавку новог артиљеријског, пе-

[9] *Исто,* стр. 99 и 107.

[10] "Oklopne jedinice", Vojna enciklopedija, 6, Beograd 1973, 323.

[11] M. Bjelajac,*Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, стр. 102.

[12] *Исто*, стр. 99.

[13] Већ крајем 1931. Југославија је била у финансијској кризи. Од главних југословенских извозних артикала, пшеница је доживела нови слом, а и дрво се више није секло та извоз. Од 1930. до 1932, спољна трговина је сломљена, дознаке исељеника су пале од 740 милиона на 200 милиона динара, док је зарада од туризма опала од 740 на 350 милиона. (V.Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929–1935*, Beograd, 1987, стр. 160).

шадијског и инжењеријског материјала и за регулисање плаћања заосталих дугова. Те преговоре још је више убрзала абисинска криза у јесен 1935. године. Нови артиљеријски материјал требало је да се набави у вредности од 500 милиона круна, отплативо на 12 година. Чеси су прихватили обавезу да све буде испоручено до 1. октобра 1937. године.[14] Према британским изворима, наоружање у вредности од 3 милијарде динара је требало да буде набављено, уз консолидацију постојећег дуга.[15] Са Шкодиним заводима потписан је након тога уговор Стр.Пов.А.Т. Бр. 6849 од 30.07.1936,[16] који је био део специјалног аранжмана југословенске и чехословачке владе. На основу тог уговора, када је тешка артиљерија са механичком вучом у питању, *Škoda* је требала да испоручи Југославији 12 моторизованих батерија хаубица калибра 150 mm (са 120 трактора, по 10 на батерију), и шест моторизованих батерија дугачких топова калибра 105 mm (са 60 трактора, по 10 на батерију).[17] Од новодобијеног материјала који је убрзо пристигао у Југославију, у јесен 1937. формиран је 1. пук тешке артиљерије, који је у случају мобилизације требало да формира два ратна пука – 114. и 115. пук тешке артиљерије.[18]

Захваљујући овим набавкама до аншлуса, у Југославији су били моторизиване хаубице 150 mm М.36, дугачки топови калибра 150 mm М.28, дугачки топови калибра 105 mm М.36, мерзери 220 mm М.28 и стари аустријски мерзери М.11/30 и М.16, калибра 305 mm, то јест сва тешка артиљерија.[19]

---

[14] M. Bjelajac,*Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, стр. 106.

[15] *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938, (priredio Živko Avramovski), druga knjiga (1931–1938), Beograd, Zagreb 1986, стр. 328; Извештај војног изасланика за 1935. годину; Према истом извору, очигледно недовољно обавештеном, споразум је требало да буде спроведен у наредних 25 година, с тим што се никаква плаћања не би вршила у прве четири године. Од укупног дуга, 80% је требало намирити испоруком бакра, а 20% готовинском исплатом, почевши од пете године.

[16] ВА, П-17, К-210, Ф-3, р.б. 24, Допис А.Д. Пређе Шкодини заводи у Плзењу, Zbr/35510/Hu/Bo, Министарству војске и морнарице КЈ, од 19. 03. 1941, у коме се тражи ослобађање од царине за резервне делове за тенкове испоручене по поменутом уговору.

[17] *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, druga knjiga (1931–1938), стр. 481; Извештај војног изасланика за 1936. годину; Од наведене набавке шест моторизованих батерија 105 мм, испоручено је у току 1937. године; *Исто,* Извештај војног изасланика за 1937, стр. 584–585

[18] ВА, П-17, К-68, Ф-1, р.б. 1259; Извештај топничког сатника Крунослава Вучетића о учешћи у Априлском рату, – Заповједништву IV топничког одјела, Петроварадин од 17. 12. 1941.

[19] ВА, П-17, К-110, Ф-3, р.б. 18; Војнотехничка комисија Мале Антанте: Протокол- записник са конференције у Букурешту 2–7. маја 1938. године.

Формација тешке моторизоване артиљерије

Југославија је до краја двадесетих располагала само са девет моторизованих батерија тешке артиљерије (мерзери 305 mm M16), што је било довољно за опремање три ратна дивизиона тешке артиљерије са по три батерије, али се од самог почетка увелико размишљало о њеном појачању. У прилог томе говори и чињеница да су до 1921. године у Војсци Краљевине СХС била формирана четири пука тешке артиљерије, који су због недовољног броја оруђа остали највећим делом само у кадровском саставу.[20]

До 1928. године, према формацији од 1. јула, од планирана четири пука у стварности су преостала само два и то у непотпуном кадровском саставу. Први пук тешке артиљерије био је са седиштем у Петроварадину. Једине две „живе“ батерије овог пука у саставу његовог првог дивизиона налазиле су се у Петроварадину (1. батерија 1. дивизиона 1. пука тешке артиљерије) и Нишу (2. батерија 1. дивизиона 1. пука тешке артиљерије). Друга јединица, такозвани Трећи пук тешке артиљерије налазио се у још лошијем стању попуне и имао само једину „живу“ батерију која је била стационирана у Загребу, у саставу његовог 1. дивизиона (1. батерија 1. дивизиона 3. пука тешке артиљерије).[21]

Реорганизацијом формације која је уследила у првој половини тридесетих година са набавком нових 12 батерија тешке артиљерије са механичком вучом из Чехословачке, уместо четири предвиђена мирнодопска пука формирана су три самостална дивизиона тешке артиљерије која су у случају рата формирала три ратна тешка артиљеријска пука са механичком вучом.

Југословенски ратни пук тешке моторизоване артиљерије, требало је да се састоји од штаба, једног дивизиона од две батерије са по два оруђа 150 mm M28, једног дивизиона од две батерије са по два мерзера 305 mm M11/30, једног дивизиона од три батерије са по два мерзера 305 mm M16, возарске чете са коњском вучом (замена за недостајућу аутомобилску чету) и вода за везу. У пуку је требало бити укупно 1185 људи, 27 путничких аутомобила, 118 камио-

[20] Већ наредне 1922. пуковима тешке артиљерије, као новоформираним јединицама одређене су и пуковске славе. Тако је 1. пук тешке артиљерије прослављао 29. март, дан кад је краљ Драгутин заузео Срем 1284. године, 2. пук тешке артиљерије 2. мај, успомену на дан устројења, 3. Пук тешке артиљерије – 15. септембар – дан пробоја солунског фронта 1918. године, док је 4. пук тешке артиљерије прослављао 26. март – дан заузећа Једрена 1913. године. Према: ФЂ.Бр. 26633 од 18. јуна 1922, *СВЛ* бр. 26 од 29. Јуна 1922. године, стр. 1205–1209.

[21] Формација војске на дан 1. јула 1928. године у: Mile Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, Beograd, 2004, str. 343.

на, 49 специјалних возила (трактори и ауто-цистерне), 22 мотоцикла, 81 приколица и 14 артиљеријских оруђа.[22]

Три постојећа самостална мирнодопска дивизиона, са седиштима у Петровграду (1.),[23] Загребу (2.)[24] и Нишу (3.),[25] развијали су се према ратној формацији у 111, 112, и 113. ратни пук тешке артиљерије са механичком вучом. Први самостални дивизион био је наоружан дугачким топовима 150 mm M28 (1. батерија), мерзерима 305 mm M11/30 (2. батерија) и мерзерима 305 mm M16 (3. батерија). Свака батерија имала је по два оруђа. За ратне потребе дивизион је располагао са још четири батерије од по два оруђа (једна дугачких топова 150 mm M28, једна од мерзера 305 mm M11/30, и две батерије мерзера 305 mm M16).[26] Од вучних возила, дивизион који се развијао у ратни пук је располагао са 12 трактора *Škoda M28*, 18 трактора *Austro-Daimler M17*, 12 трактора *Austro-Daimler M12* и *M17* застарелог типа, као и пет трактора *Škoda M36* тада најмодернијег типа који су чувани у резерви. Поред тога дивизион је имао 10 камиона марке *N.A.G* са пуним гумама на којима су војници-шофери изводили обуку, четири путничка аутомобила марке *Škoda* са по четири седишта[27] и мотоцикле *D.K.V.*[28] Други моторизовани дивизион у Загребу располагао је само шкодиним материјалом M28 (мерзери 220 mm и дуги топови 150 mm), као и Трећи моторизовани дивизион у Нишу, док су по три батерије старих мерзера 305 mm M16 и по једна дугачких топова 150 mm M28 биле у ратној резерви.[29]

Према новој *Уредби о формацији војске у мирно доба* из 1935. године било је предвиђено да се тешка артиљерија у миру, поред самосталних дивизиона, дивизиона у чијем би саставу били штаб, две до четири батерије и вод за везу, формира и у пукове. Пук би у миру чинили штаб, два до четири дивизиона, ђачка батерија (по потреби), вод за везу и механичка радионица.[30]

---

[22] „Motorizovane jedinice", *Vojna enciklopedija*, V, Beograd, 1962, стр. 762.

[23] ВА, П-17, К-221, Ф-3, р.б.39; Пов.бр. 1988/39 од 9. 01. 1940.

[24] ВА, П-17, К-221, Ф-3, р.б.39; Пов.бр. 3 од 10. 01. 1940.

[25] ВА, П-17, К-221, Ф-3, р.б.39; Пов.бр. 1716/39 од 12. 01. 1940.

[26] ВА, П-17, К-68, Ф-1, р.б. 1259; Извештај топничког сатника Ивана Штрукља о учешћи у Априлском рату, – Заповједништву топничке дочасничке школе, Петроварадин од 10. 12. 1941.

[27] ВА, П-17, К-68, Ф-1, р.б. 1259; Извештај топничког сатника Ивана Штрукља о учешћи у Априлском рату, – Заповједништву топничке дочасничке школе, Петроварадин од 10. 12. 1941.

[28] ВА, П-17, К-221, Ф-3, р.б.39; Пов.бр.1988/39 од 09. 01. 1940.

[29] ВА, П-17, К-221, Ф-3, р.б.39; Пов.бр.3 од 10. 01. 1940. Пов.бр. 1716/39 од 12. 01. 1940.

[30] *Уредба о формацији војске у мирно доба* (са каснијим изменама и допунама), Београд, 1935, стр. 31. (члан 170–172).

На основу наведене Уредбе, а након нове набавке материјала у Чехословачкој 1937. године, формиран је и Први пук тешке артиљерије са седиштем у Славонској Пожеги. Пук је у миру био састављен од штаба и три дивизиона. Сваки дивизион имао је две мирнодопске батерије. У Првом дивизиону биле су две батерије од по четири дугачка топа 105 mm M36, а у Другом и Трећем дивизиону две батерије од по четири хаубице 150 mm M36.[31] У рату су се из овога пука развијала два тешка артиљеријска пука (114. и 115). Ратни састав пукова разликовао се од мирнодопског. Сваки од два пука састојао се од штаба, вода за везу, једног дивизиона од три батерије са по четири дугачка топа 105 mm M36 и два дивизиона са по три батерије од по четири хаубице 150 mm M36, као и возарског батаљона од 10 самосталних возова за превоз муниције. У пуку је био и одређен број аутомобила и камиона за превоз старешина и људства, углавном пописаних од грађанства, као и мотоцикли за курире. Возарски батаљон састојао се од 550 двоосовинских кола са коњском запрегом, док је за вучу топова служило 100 трактора M36 (*Diesel 100 Hp*).[32]

Како се рат приближавао, тако се југословенски војни врх залагао за даље проширење формације јединица моторизоване тешке артиљерије. У оквиру детаљног плана за наоружање војске који је достављен министру војном и морнарице 20. новембра 1938. године, налазиле су се и 72 хаубице M36 калибра 150 mm са 50.400 граната и 160 трактора и камиона за формирање још 18 моторизованих батерија тешке артиљерије.[33] Од тих батерија су се могла оформити још два ратна моторизована пука тешке артиљерије. Њиховом набавком југословенска оперативна војска би располагала са седам тешких моторизованих артиљеријских пукова – по једним на сваку ратну армију.

Ова набавка није реализована до отпочињања ратних дејстава априла 1941, тако да је у Краљевини Југославији пред рат било 39 тешких моторизованих батерија (124 артиљеријска оруђа) од чега 18 најмодернијијих (72 оруђа) и 21 батерија старијег типа (52 оруђа) распоређених у пет ратних пукова тешке моторизоване артиљерије.[34]

---

[31] ВА, П-17, К-68, Ф-1, р.б. 1259; Извештај топничког сатника Крунослава Вучетића о учешћи у Априлском рату, – Заповједништву IV топничког одјела, Петроварадин од 17. 12. 1941.

[32] ВА, П-17, К-66, Ф-9, р.б.471; Извештај топничког подпуковника Отокара Стерфичека о учешћи у Априлском рату, – Прочелнику 2. Одјела Надзорничтва топништва у Загребу од 15. 12. 1941.

[33] ВА, П-17, К-84, Ф-5, р.б. 34; *Стање нашег наоружања и опреме војне силе за рат;* Реферат Главног ђенералштаба министру војном; Стр. Пов. Ђ. Ор. Бр. 2595 од 20. новембра 1938.

[34] В. Терзић, позивајући се на податке из књиге : *Drugi svetski rat (pregled operacija),* I, Vojnoistorijski institut JNA, Beograd 1957, стр. 431, наводи да је у наоружању југословен-

Југословенска тешка артиљерија са механичком вучом у Априлском рату

Према пројекту стратегијског развоја снага предвиђеном у југословенском ратном плану *Р–41*, јединице југословенске тешке моторизоване артиљерије биле су у саставу Треће групе армија (трупе Треће армијске области), Пете армије, Шесте армије и Прве групе армија (резерве Прве групе армија). У саставу Трупа Треће армијске области налазио се здружени одред који су чинили 7. коњички пук, две чете тенкова и један тешки моторизовани артиљеријски пук у рејону Куманова.[35] У саставу 5. армије налазио се 113. тешки моторизовани артиљеријски пук заједно са армијским деловима у резерви у околини Ниша.[36] Два тешка моторизована пука налазила су се у саставу 6. армије у резерви, заједно са армијским деловима око Раље и Младеновца.[37] У оквиру 1. групе армија (4. армија, 7. армија и резерва 1. групе армија) налазио се у резерви један самостални артиљеријски дивизион у околини Загреба.[38]

Нешто више података имамо о делатностима 111. тешког артиљеријског пука (активиран по ратној формацији од 1. самосталног дивизиона тешке артиљерије из Петровграда), 113. (активитран развојем 3. самосталног дивизиона тешке артиљерије из Ниша) и 114. и 115. тешког артиљеријског пука (активирани ратним развојем 1. пука тешке артиљерије из Славонске Пожеге).

111. југословенски тешки артиљеријски пук у Априлском рату

Први самостални дивизион тешке артиљерије се по добијеном наређењу, од 28. јануара до 8. фебруара 1941. преселио из Петровграда (данас Зрењанин – прим. Д. Д.) у четири ешалона, жељезницом, са људством и материјалом у Велику Плану. Људство и мате-

ске војске пред Априлски рат било 116 тешких оруђа: 46 дугачких топова 105–150 mm, 48 хаубица 150 mm и 22 мерзера 220–305 mm (V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije*, II, стр. 122 и 231); У ствари је било 44 дугачка топа 105–150 mm, 48 хаубица 150 mm и 32 мерзера 220–305 mm. Подаци у наведеној књизи на које се позива и В. Терзић преузети су из елабората атиљеријско-техничког пуковника Јована Д. Маринковића *Наоружање бивше југословенске војске 1918–1941* од 07. 11. 1957. године.

[35] Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza,* II, Beograd, Ljubljana, Titograd, 1984*,* стр. 165.

[36] *Исто,* стр. 166.

[37] *Исто,* стр. 167.

[38] *Исто,* стр. 168.

ријал били су смештени по зградама кланице у Великој Плани и накнадно начињеним баракама и гаражама за аутомобиле. Активирање мирнодопских јединице дивизиона било је наређено 3. марта, док је почетак активирања 111. артиљеријског пука, који је образовао тај дивизион, био наређен за 1. април. Све људство се на време одазвало, док је време одређено за трајање активирања било 10 дана. Пук је био састава Штаб и три дивизиона. Први дивизион од штаба и две батерије дугачких топова М28 од 150mm, други од штаба и две батерије мерзера М11/30 од 305 mm, и трећи дивизион од штаба и три батерије мерзера М16 од 305 mm. Пук је имао вод за везу јачине 120 људи и возарску чету са коњском запрегом од 220 кола за превоз муниције. Теретни и путнички аутомобили, осим мањег броја који је постојао по мирнодопском саставу, који су требали да се добију од пописаних цивилних моторних возила, долазили су постепено и у мањем броју, тако да су штаб и новоформиране батерије на дан покрета, 6. априла, располагале са нешто више од половине бројног стања припадајућих возила. Пошто је пук попуњаван пописаним моторним возилима са подручја Београда, након бомбардовања, 6. априла престао је сваки долазак возила. Свака батерија дугачких топова располагала је са борбеним комплетом од 200 граната, а мерзерске батерије од по 72 гранате. Други борбени комплет превожен је колима са сточном вучом.

После подне 6. априла, све јединице су са возилима којим су располагале превозиле муницију и погонски матреијал за село Лозовик на путу Велика Плана – Смедерево, да би се избегла штета од евентуалног бомбардовања.

Покрет је наређен за 7. април, с тим да је Први дивизион као лакши кренуо још у току ноћи 6/7. април, док су Други и Трећи дивизион кренули у зору 7. априла и били размештени у селу Лозовику у очекујући положај. Пук је 8. априла примио наређење и извршио извиђање положаја и прилаза. Задатак пука био је да брани прелаз преко Дунава на простору Смедерево и Моравска долина. Први дивизион налазио се на положају источно од раскрснице пута Лозовик – Смедерево – Михајловац, Други дивизион, северно од пресека пруге са путем Смедерево – Михајловац, а Трећи дивизион у долини Мораве на простору: село Дубравица – Петка. Како 3. дивизион није могао да се постави на положај због слабе издржљивости мостова и тежине возила, команда 6. армије одобрила је да се постави јужно од Смедерева, лево од пута Лозовик – Смедерево. У току 8. априла Први и Трећи дивизион су вршили израду лежишта за оруђа и прилаза на положај док су у току ноћи требале изаћи на положај. Услед великог блата, тежине возила и старих трактора батерије Трећег дивизиона ус-

пеле су поставити само један вод оруђа, за разлику од Првог дивизиона који се читав поставио у борбени положај. Други дивизион остао је у очекујућем положају у селу Лозовик до даљњег, с тим да изради прилазе до положаја, који су услед блата били неприступачни, с тим да се постављање изврши у ноћи 10/11. априла.

На дан 10. априла пре подне наређен је прекид даљих радова на постављању на положај, као и то да све буде спремно за даљи покрет или евентуално уништење материјала. Први и Други дивизион почели су са скидањем са положаја. У току ноћи 10/11. априла дата је узбуна у 2 часа и наређен покрет преко Смедерева за Београд. Због блата су последња возила кренула тек у 10 часова, док је муниција, због недовољног броја камиона морала да се утовари на воз у станици Лозовик. Воз са муницијом Немци су запленили 13. априла на станици Лајковац. Трећи дивизион услед квара на неколико трактора није могао повести комплетне батерије, већ је по један вод остављен на путу крај ранијег положаја. Остале јединице стигле су пред сумрак у Мокри Луг код Београда, где су се задржале до 1 сат 12. априла, када је наређен покрет за Лајковац.[39] Услед хладноће, као и због недовољно напуњених акумулатора било је проблема са паљењем, тако да су поједине јединице кренуле у 5 сати. Предвече је пук стигао у село Степојевац. Услед квара на возилима ту је остао по један вод и код батерија Другог дивизиона. Остатак јединице спремао се за преноћиште, али је у 1 сат 13. априла дата узбуна и извршен покрет преко Лазаревца и Лајковца до села Словац, где је задржан на путу за Ваљево. Јединице пука су још од Београда више пута биле изложене митраљеској ватри из непријатељских авиона. Пет немачких бомбардера је тога дана око 16 часова надлетало разне јединице које су се кретале путем Словац – Ваљево – Лозница – Зворник и митраљирањем и бомбардовањем нанело веће штете нарочито моторизованим јединицама. Из 111. артиљеријског пука погођен је и изгорео један трактор М.28.

У сумрак је наређен покрет преко Ваљева и Лознице за Зворник. Јединице су се кретале целу ноћ да би избегле да им Немци који су се кретали од Шапца ка Лозници, пресеку пут. Јужно од Лознице пук се задржао да би се прикупио, а затим је са остатком возила кренуо ка Зворнику, где је стигао око 9 сати. Услед узаног пута и кварова на тракторима, само батерије Првог дивизиона са по једним водом успеле су да стигну у Зворник, док су оруђа осталих батерија остала на путу Ваљево – Лозница и била одсечена уласком у Лозницу од немачке колоне која се кретала од Шапца ка Зворнику.

[39] ВА, П-17, К-68, Ф-9, р.б.1622; Изјава топничког сатника Штрукљо Ивана дата 10. 12. 1941. у Петроварадину – Заповједнику топничке дочасничке школе.

У Зворник је успела да стигне, поред батерија Првог дивизиона са по једним водом, 1/3 камиона са спремом и отприлике 1/3 људства. У 13 сати је због приближавања немачке колоне Зворнику, мост на Дрини подигнут у ваздух. Када је око 14 часова немачка оклопљена колона наишла десном обалом Дрине, испред Зворника била је сузбијена дејством две ПАВ батерије које су биле смештене северно од Зворника, на левој обали Дрине. Том приликом било је уништено пет немачких тенкова. Немачка колона се вратила и није покушавала даљи напад до пред зору наредног дана, а током ноћи пребацила се преко Дрине нешто северније, у рејон Бање Ковиљаче.

Стоједанаести пук је продужио покрет ка селу Дрињачи, где је сачекао ноћ и у 21 сат 14. априла кренуо даље, преко Власенице и Хан Пијеска за Сарајево. Пук се прикупио у Власеници у зору 15. априла и, пошто је око 10 часова, док се налазио у Хан Пијеску, примећена немачка оклопна колона журно наставио са повлачењем ка Сарајеву јер се сматрало да ће се негде на Романији успоставити фронт и да ће се ту пружити отпор. Тога дана, 15. априла, пук је на путу за Сарајево пристигла немачка оклопна колона, на чијем се челу, у аутомобилу, под белом заставом налазио један југословенски и немачки генерал који су обавестили старешине да је војска капитулирала и да положе оружје. Током читавог априлског рата 111. пук тешке артиљерије није нигде узео учешћа у борби.[40]

113. југословенски пук тешке артиљерије

Овај пук био је у саставу 5. самосталне југословенске армије, чији је задатак био да упорном одбраном што дуже задржава противника на фронту према Бугарској и Румунији (од села Жеравино код Криве Паланке до села Брњице на Дунаву источно од Голупца), да би створио време и простор за повлачење југословенских снага са севера и северозападног фронта на југ, а потом да се и она повуче у правцу југа.[41]

На дан 6. априла 113. тешки артиљеријски пук Врховне команде налазио се у току мобилизације у рејону Лесковца.[42] Немачки главни напад на нишавском правцу отпочео је 8. априла. Јединице немачке 11. оклопне дивизије су уз борбу око 14. часова ушле у Пирот.[43] После пада Пирота, командант 5. армије је на Шпајске положаје (Плоча) упутио из Ниша моторизовани дивизион 2. коњичке дивизије, јуришни батаљон, команданта армијског артиљеријског

[40] ВА, П-17, К-68, Ф-9, р.б.1622.
[41] V.Terzić, *н.д*, стр. 256.
[42] *Исто,* стр. 258.
[43] *Исто,* стр. 329.

пука са неким јединицама и армијски пионирски батаљон и наредио команданту 113. тешког моторизованог пука у Лесковцу да на Плочу упути један дивизион.[44] Пошто је одбрану организовао на брзу руку, само мали део јединица које су тамо упућене 8. априла, немачка оклопна дивизија је лако пробила слабо организовану одбрану на положају Плоча и већ у 9. часова 9. априла заузела Ниш и неоштећен мост на Јужној Морави. Након заузећа Ниша, 11. оклопна дивизија је главним снагама продужила напредовање ка Алексинцу, а помоћним снагана ка Дољевцу и западно преко Мрамора у правцу Прокупља.[45] Дивизион 113. пука тешке артиљерије који није стигао до Шпајских положаја ушао је у састав Мраморског одреда, чији је задатак био затварање правца преко Мрамора ка Прокупљу.[46] Овај одред успео је да од 11. часова до мрака задржи немачке тенкове. Затим је око 21 час, по наређењу команданта 2. коњичке дивизије, предузео повлачење правцем Мрамор – Дебели Брег – Прокупље – Блаце. Моторизовани тешки артиљеријски дивизион је заједно са 61. коњичким пуком одступао другим правцем, долином Јужне Мораве ка Крушевцу.[47] Са друге стране слаби делови 11. оклопне дивизије упали су у Лесковац 10. априла, али их је одбацио Лесковачки одред формиран од по једног батаљона из 62. и 65. пешадијског пука и заосталих јединица 113. пука тешке артиљерије, којима су се доцније прикључили још један батаљон из 65. пука и једна брдска батерија. Пошто је у току дана одбио два напада немачких тенкова и моторизоване пешадије из правца Ниша, одред се у току ноћи 10/11. априла повукао ка Лебанима.[48] Ово је био један од ретких пукова југословенске тешке моторизоване артиљерије чији су делови имали значајније учешће у борби, а стартешине реаговале у складу са развојем ситуације на терену.

114. југословенски тешки артиљеријски пук у Априлском рату

Сточетрнаести тешки артиљеријски пук развијао се по ратној формацији, заједно са 115. из 1. моторизованог пука тешке артиљерије који је био стациониран у Славонској Пожеги. Мобилизацијско

[44] *Исто,* стр. 331.

[45] *Исто,* стр. 346.

[46] Одред су чиниле јединице 2. коњичке дивизије (1. коњички пук, 2. велосипедски батаљон без 1. чете, и 2. дивизион коњичке артиљерије без једне батерије), неких армијских јединица (61. коњички, 61. артиљеријски пук и моторизовани дивизион тешке артиљерије) и 31. коњички дивизион.

[47] V. Terzić, *н.д*, стр. 347.

[48] *Исто,* стр. 361.

место за овај пук било је село Јакшић код Славонске Пожеге. Пук је био формиран од два, у оно време најмодернија, моторизована дивизиона топова 105mm M36 и једног од топова 150 mm M36. Активирање пука отпочело је 16. и требало је бити завршено до 26. марта 1941. Већ 28. марта пук је упућен из Нове Капеле – Батрине, за Куманово. Пук је стигао у Куманово 30. марта по подне око 17 сати. Први дивизион био је смештен у соколском дому у Куманову, Други дивизион у једном селу у близини Скопља, док се Трећи дивизион налазио у околини Штипа.

Заповедник Првог дивизиона био је мајор Љубо Шегедин, по националности Хрват, као и сви официри, осим двојице. Са отпочињањем непријатељстава, 6. априла митраљиран је југословенски аеродрум у Куманову, а три бомбе бачене су и на сам град. У исто време први дивизион је почео са припремама за извлачење из града, али стерешине нису нашле погодно место за смештај дивизиона.[49] Истог дана, око 21h, добијена је заповест од команданта артиљерије Треће армијске области у Скопљу за покрет из Куманова, према Зебрњаку, код села Младо Нагоричане, те да тамо изврше извијање и заузму положаје.[50] Након што су стигли на предвиђени положај, око 2 сата иза поноћи, преко курира је јављено да дивизион заузме други положај према селу Доње Коњаре (7 km северно од Куманова) са задатком да брани младо-нагоричанске положаје. Дивизион је на том положају остао до подне 7. априла, не отварајући ватру. Око 13h је дошао ордонанс из Куманова и донео наређење да се дивизион сместа повуче из Куманова за Скопље. Пошто су Немци још 6. априла увече освојили Страцинске положаје и продужили својим моторизованим одредима за Куманово, дивизиону је била одсечена одступница ка Скопљу, па је напустивши положаје кренуо на север, преко Бујановца и Гњилана ка Урошевцу. На положају код Коњишта су остала три трактора са једним топом и цев од другог топа из 3. батерије. У Урошевцу је људство дивизиона сазнало и за пад Скопља. Након тога повлачење је настављено у правцу Приштине. Дивизион се зауставио у селу Штимље око 19:30 h, 7. априла. Ту је установљено да је због сталних напада немачког ваздухопловства дивизион остао без доброг дела људства и камиона. Овде је на дивизион наишао командант Треће армије генерал Брашић, који је издао наређење да се дивизион постави на положаје крај Урошевца

[49] ВА, П-17, К-68, Ф-1, р.б.1259; Изјава топничког сатника Крунослава Вучетића о распаду БЈВ, дата у Добоју, 17. 12. 1941 – Заповједнику IV топничког одјела у Петроварадину.

[50] ВА, П-17, К-68, Ф-1, р.б.1260; Изјава помоћника заповједника III топничког одјела, бојника Љуба Шегедина о распаду БЈВ, дата у Осијеку, 20. 12. 1941 – Заповједнику III топничког одјела.

ради одбране Качаничке клисуре. Командант дивизиона и командири чета отишли су 7. априла увече у извиђање положаја, оставивши дивизион у Штимљу. Када су се, необављеног посла, због непогодног терена и расквашеног земљишта, вратили, у Штимљу нису затекли никога, јер су војници без ичијег наређења кренули у Приштину. Пред сам улазак у град, један трактор са лафетом се сурвао у провалију, тако да су била изгубљена четири трактора и два оруђа, односно цео један вод из 3. батерије. Дивизион је даље наставио пут ка Косовској Митровици.[51] Дивизион је заједно са једним батаљоном 24. пешадијског пука, једним допунским батаљоном, противавионским оруђима и 2. пионирском четом, стављен на располагање генералу Милисаву Антонијевићу за одбрану Косовске Митровице.[52]

У Звечану, у Ибарској клисури, је проведена ноћ 8/9. април, да би команданту 9. априла било наређено да постави батерије на ватрене положаје у Ибарској клисури поред пута, са правцем гађања ка Приштини, а преко К. Митровице. Дивизион је требало да туче путеве који су водили из Пећи и Приштине ка Косовској Митровици, као и да у случају уласка немачких моторизованих делова у К. Митровицу отвори ватру на тенкове и оклопне аутомобиле, уколико буду уочени испред оруђа на путу. У том распореду биле су постављене све три батерије Првог дивизиона 114. пука тешке артиљерије све до 15. априла, у очекивању напада немачких моторизованих снага од Приштине и Пећи. У периоду од 9. до 15. априла избила је у околини Косовске Митровице и побуна Арнаута који су опљачкали складишта оружја у Митровици и с тим оружјем нападали југословенску војску и цивиле.[53]

Људству је 15. априла саопштено да је склопљено примирје са Немачком и наређено да 16. априла напусти положаје и оде у касарну у Косовској Митровици, пошто су већ 15. априла предвече први немачки одреди долазили од Рашке кроз Ибарску клисуру за Косовску Митровицу, с леђа дивизиону.[54] У току целог рата дивизион није опалио ни метка. Људство и материјал дивизиона предати су Немцима 17. априла у касарни у Косовској Митровици.[55]

---

[51] ВА, П-17, К-68, Ф-1, р.б. 1260.

[52] *Aprilski rat 1941,* ZD, II, стр. 828.

[53] ВА, П-17, К-68, Ф-1, р.б.1259; Изјава топничког сатника Крунослава Вучетића о распаду БЈВ, дата у Добоју, 17. 12. 1941 – Заповједнику IV топничког одјела у Петроварадину.

[54] ВА, П-17, К-68, Ф-1, р.б. 1259; Изјава топничког сатника Крунослава Вучетића о распаду БЈВ, дата у Добоју, 17. 12. 1941 – Заповједнику IV топничког одјела у Петроварадину.

[55] ВА, П-17, К-68, Ф-1, р.б. 1260; Изјава помоћника заповједника III топничког одјела, бојника Љуба Шегедина о распаду БЈВ, дата у Осијеку, 20. 12. 1941 – Заповједнику III топничког одјела.

Други дивизион 114. тешког моторизованог артиљеријског пука, који се налазио у рејону Скопља, био је избачен из борбе већ другог дана рата. Наиме, након успеха код Страцина немачке 9. оклопне дивизије 6. априла, њен предњи одред је већ до 17 часова наредног дана достигао Скопље. У извештају команданта немачког 40. армијског корпуса од 7. априла већ се наводи да је заробљено неколико хиљада југословенских војника и заплењено много батерија, међу којима и једна тешка моторизована.[56]

Трећи дивизион био је из Куманова упућен 1. априла у Штип. Дивизион је био смештен у селу Јежево Поље, 6 km западно од града. Одмах ујутру 6. априла дивизион је добио наређење за покрет у Струмицу, док су Немци бомбардовали Штип. Док се дивизион налазио на средини пута између Штипа и Радовиша, стигло је наређење да се дивизион врати на положаје иза брда Плоче и Пилав, јер су Немци око 10:30h заузели Струмицу. Немачки авиони су читавог дана надлетали положаје дивизиона отварајући повремено митраљеску ватру. У подне 7. априла Немци су ушли у Штип и одсекли одступницу из Штипа за Велес. Истог дана дивизион је дејствовао по путу Радовиш – Штип на немачке тенкове. Након тога било је наређено повлачење преко планине Серте у Неготино на Вардару. Ујутро 8. априла, Трећи дивизион је заузео положаје на Серти усмеривши оруђа у правцу Штипа. Око подне истог дана отворена је ватра на немачке тенкове из правца Штипа. Око 15 h, 50 немачких авиона је бомбардовало југословенске положаје на Серти, а нарочито положаје Трећег моторизованог дивизиона 114. пука тешке артиљерије и југословенске ПВО батерије. Свака батерија имала је по два ПАВ митраљеза за које су пред сам рат добијене и нишанске справе, али пошто није било оспособљеног лица да их монтира, оне уопште нису биле постављене. Током бомбардовања били су уништени готово сви камиони дивизиона, а од 30 трактора, преостала су само 3 способна за вучу оруђа. Део људства је изгинуо и израњаван, док је добар део шофера нашао спас у бекству. Након напада је наређено повлачење ка Неготину, а одатле ка Кавадару, где је остатак дивизиона поново заузео положаје. Читав Трећи дивизион имао је још само три оруђа. По подне 9. априла око 75 немачких авиона је задало одсудни удар Шумадијској и Брегалничкој дивизији које су браниле струмички правац. Читавог 10. априла дивизион је био размештен по шумама у околини Кавадара. Тада је генерал Коста Адамовић на-

[56] *Aprilski rat 1941,* ZD, II, стр. 884; Извод из Ратног дневника немачке 12. армије за период од 1. јануара до 25. априла 1941. под насловом „Балкански ратни поход 12. Армије генарал-фелдмаршала Листа – стратегијски осврт“.

редио повлачење у Грчку, које се вршило преко Кожуха.[57] То је био и крај борбеног пута Трећег дивизиона 114. ратног пука тешке артиљерије.

115. југословенски тешки артиљеријски пук у Априлском рату

Као и 114, и 115. пук тешке артиљерије формиран је по ратној формацији, развојем 1. пука тешке артиљерије из Славонске Пожеге. Пук се састојао из штаба, вода за везу, 1. дивизиона (штаб и три батерија од по четири дугачка топа 105mm M36), 2. и 3. дивизиона (сваки од штаба и три батерије од по четири хаубице 150 mm M36) и возарског батаљона од 10 самосталних возова за прву попуну муниције. За вучење топова служило је 100 трактора M36 од 100 КС. У пуку је било укупно 233 моторна возила. Возарски батаљон чинило је 550 двоосовинских кола са коњском запрегом. Одзив пописаних моторних возила по мобилизацији био је само око 60%, од чега је половина враћена као неупотребљива. Командант пука био је артиљеријски потпуковник Отокар Стерфичек.

Мобилизацијско место пука било је село Плетарница. У току 30. и 31. марта пук је пребачен железницом за Београд. У 16h, 6. априла пук је стављен на располагање 6. армији и истог дана добио наређење да заузме положај на простору села Мали и Велики Мокри Луг и брани прелаз преко Дунава, штитећи чете панчевачког мостобрана. Пук је изашао на положај ноћу 7/8. април, ухвативши везу са пешадијом која је бранила десну обалу Дунава. На том положају остао је без борбе до 10. априла, када је добијено наређење да се пук повуче у Младеновац, а затим у Аранђеловац. Одатле се пук повукао у село Даросаву, а затим следећих дана у Лајковац – Ваљево – Ужице – Вишеград и Рогатицу, где се 16. априла предао Немцима. Пук није ступао у борбу, осим једне батерије и једног вода које су током кретања правцем Младеновац – Аранђеловац напали немачки тенкови. Једна батерија није могла да се извуче код Лајковца из блата тако да је била заробљена још 13. априла. Истог дана немачко ваздухопловство је бомбардовало трећи дивизион. Том приликом је изгорело неколико трактора са муницијом.[58]

---

[57] ВА, П-17, К-68, Ф-1, р.б.1260; Изјава топничког поручника Франић Јакоба о распаду БЈВ, дата у Добоју, 18. 12. 1941 – Заповједнику 1. битнице IV топничког одјела у Петроварадину.

[58] ВА, П-17, К-66, Ф-9, р.б.471; Изјава топничког подпуковника Отокара Стерфичека, дата у Загребу, 15. 12. 1941 – Прочелнику 2. одјела Надзорничтва топничтва.

Тако је највећи број југословенских јединица тешке артиљерије у Априлском рату дејствовао крајње неуспешно. Разлоге томе треба тражити како у неспремности дела командног кадра (претежно хрватског порекла) да пружи већи отпор Вермахту, тако и чињеници да су југословенске јединице тешке артиљерије са механичком вучом уместо на гусеницама, биле на точковима и захтевале изузетно добре путеве и издржљиве мостове у време транспорта којих на терену, на којем су већином коришћене у краткотрајном априлском рату 1941. године (простор јужно од Саве и Дунава и Македонија) изузмемо ли аутопут Београд – Ниш – бугарска граница, готово да није ни било. Томе треба додати и недостатак механизације у комори због чега су муницијске колоне заостајале за оруђима, а снабдевање било отежано. Пошто је вуча била неприлагођена терену све то је отежавало како кретање тако и маневрисање јединица југословенске тешке артиљерије, па је ова у основи модерна ратна техника која је била у стању да заустави продор немачких оклопних јединица, била готово неискоришћена у ратним дејствима.

Major Dalibor Denda, Mag.
STRATEGIC RESEARCH INSTITUTE, BELGRADE

MOTORIZATION OF THE HEAVY ARTILLERY UNITS IN THE ARMY OF KINGDOM OF SCS/YUGOSLAVIA (1918–1941)

(Summary)

The paper is based on the archival sources from the Military Archives in Belgrade, published documents and appropriate literature. The author presents development of the heavy artillery motorized units in the Army of Kingdom SCS/Yugoslavia from 1918 to 1941, including its performance during the short April war 1941. During the 1920's Yugoslav army possessed only 9 heavy artillery motorized batteries consisted of 18 Škoda M16 305 mm siege howitzers which were captured from the Austro-Hungarian army at the end of a Great war. First plan of Yugoslav General Staff was to create 4 army regiments of motorized heavy artillery, but there were not enough artillery pieces for that purpose. When the new 12 Škoda heavy artillery motorized batteries comprised 20 M28 150 mm long range guns, 10 M28 220 mm howitzers and 4 M11/30 305 mm siege howitzers were purchased from 1929 to 1934 from Czechoslovakia, Yugoslav army managed to create 3 motorized battalions of heavy artillery which should convert to 3 artillery regiments during the war

time. A new material consisting of 18 new Škoda motorized batteries (12 Škoda 150 mm howitzers and 6 Škoda 105 mm long range guns batteries) was bought 1937, also from Czechoslovakia. After that a new artillery unit was formed as a 1st heavy artillery regiment which should be converted to 114th and 115th war regiment of heavy artillery during the war time. Yugoslav General Staff had idea to purchase 18 more heavy artillery motorized batteries from Škoda Company and to create another 2 heavy artillery regiments for the war time (one for each of 7 war time armies), but they did not make it until the beginning of hostilities with Nazi Germany in April 1941. In April 1941 Yugoslav Army had 124 heavy artillery motorized pieces. According to the project of the strategic deployment of the Yugoslav forces elaborated inside the Yugoslav war plan R – 41, heavy artillery motorized units were deployed as a part of 3rd group of armies in Macedonia, 5th Army in eastern Serbia, 6th army in Šumadija, and 1st group of armies in Bosnia, Croatia and Slovenia. The overall impression of its activities in the April war 1941 is not different from the general remark on the attitude of the whole armed forces, who, except for a few examples of courage and self-initiatives, were infected by defeatism and vulnerable to actions of the "fifth column", so that they could offer only sporadic and short-lasting resistance.

УДК 327(497.1:73)"197" ; 327(497.1)"197"

Др Драган Богетић, научни саветник
Институт за савремену историју, Београд
E-mail: dbogetic@eunet.rs

КРИЗНА ЖАРИШТА У СВЕТУ И ПОГОРШАЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКО-АМЕРИЧКИХ ОДНОСА СРЕДИНОМ 70-ГОДИНА ПРОШЛОГ ВЕКА*

АПСТРАКТ: У раду је анализирана стална смена позитивних и негативних садржаја у склопу настојања званичног Београда и Вашингтона да се обезбеде услови за унапређење југословенско-америчких односа. Различита југословенска и америчка перцепција позадине и виновника опасних кризних жаришта у свету, резултирала је повременим погоршавањем југословенско-америчких односа и реафирмисала потребу преиспитивања садржајних одредница актуелне платформе билатералне сарадње.

Кључне речи: *криза, Чиле, Југославија, САД, покрет несврстаности.*

Време које је непосредно претходило и уследило после Алжирског самита несврстаних земаља 1973. године, може се означити као раздобље када су коначно завршена спољнополитичка лутања Југославије и када ће клатно југословенске несврстане политике коначно заузети свој равнотежни положај, у коме ће се задржати практично све до распада југословенске државе, почетком 90-тих година. Међутим, када је реч о југословенско-америчким

* Рад је написан у оквиру пројекта *Српско друштво у југословенској држави у 20. веку*: између демократије и диктатуре, (број 177 016), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

односима, једина константа која је ту перманентно и даље била присутна, била је нестабилност и непостојаност; ти односи су стално одржавани по систему хладно-топло. Узрок је лежао у дијаметрално супротним стратешким опредељењима Југославије и САД према изворима и кључним актерима светских кризних жаришта и различитој перцепцији путева превазилажења таквог стања у међународној заједници. Проблем је био у томе што су Тито и његови сарадници, покушавајући да изборе лидерску позицију у Покрету несврстаности, исувише оштро иступали против несумњиво пренаглашене склоности америчке администрације да учествује у подстицању и организовању државних преврата у земљама које су Американци сматрале својом интересном зоном (Чиле, Кипар, Панама) и помаже своје савезнике (Грчка, Израел) у агресивним акцијама које су водиле озбиљној дестабилизацији међународних односа. Погоршању југословенско-америчких односа додатно је допринела и југословенска све енергичнија подршка захтевима несврстаних земаља за равномернијом расподелом светског богатства и ублажавањем све већег јаза који је делио богати Север од сиромашног Југа. Ангажовање тих земаља на радикалној трансформацији постојећег система међународних економских односа увођењем нафтног ембарга, озбиљно је уздрмало неприкосновену позицију индустријски развијених земаља на светском тржишту и изазвало видне поремећаје у функционисању привреда тих земаља. Наступило је раздобље озбиљне рецесије светске привреде која је повремено попримала облик енергетске, а повремено светске економске и монетарне кризе.

Амерички званичници су оштро нападали Југославију и несврстане земље да су – у време када блоковски антагонизми између Истока и Запада слабе и када је свет коначно ушао у фазу детанта двеју суперсила – формирале нови блок и довеле међународну заједницу на руб катастрофе. Јединствен наступ несврстаних земаља у ОУН, вишеструко повећање цена нафте и захтеве земаља у развоју за успостављањем новог међународног економског поретка, САД су окарактерисале као „тиранију већине“ и претиле отвореном применом војне силе уколико би енергетска ситуација у свету постала критична за Запад.[1]

[1] AJ, KPR, I-3-a/107-212. *SAD i politika nesvrstavanja. Nastup Predsednika Forda na XXIX redovnom zasedanje GS UN*; KPR, I-5-c/21. *Sednica Saveta za nacionalnu bezbednost. Primena vojnih mera*; KPR, I-5-b/104-20. Кисинџеров интервју часопису "Busines week", јануар 1975. *Izjava o mogućoj upotrebi vojne sile*; KPR, I-5-c/25. *Kisindžerov govor u Misuriju, 15. maj 1975*; *Fordov govor na Universitetu Viskonsin instituta za svetske poslove u Milvokiju, 14. jul 1975.*

Пошто је Југославија била једна од најекспонираних несврстаних земаља у осуди америчког „империјализма“, у политичким круговима у Вашингтону је процењивано да она тиме несумњиво иде на руку све отворенијим иницијативима да се покрет несврстаности „преусмери“ и постане „привезак“ просовјетског блока. Додуше, током директних контаката са југословенским званичницима, из Стејт департмента су перманентно упућиване похвале на рачун југословенске политике несврстаности и одлучности Југославије да остане ван блокова. Али, при томе је упорно указивано и на проблеме који могу настати због тога што Југославија заузима исувише „радикалне ставове“ у вези са америчком спољном политиком и не испољава довољно разумевања у вези са „виталним интересима САД“.[2]

У том смислу, велику дозу револта америчких политичара изазвало је то, што је током 1972. и 1973. године Југославија била једна од несврстаних земаља која је несумњиво предњачила у својој безрезервној подршци еманципаторским тежњама појединих држава у Латинској Америци и њиховим настојањима да кроз национализацију стране имовине поврате своја природна богатства и одбране свој територијални интегритет. С обзиром да су оваква настојања у поменутом периоду посебно долазила до изражаја у Панами и Чилеу, прве искре заоштравања у југословенско-америчким односима јављају се управо у време када се у тим државама покреће питање националног суверенитета над природним ресурсима.

У Вашингтону су посебно негативно оцењене југословенске иницијативе у Савету безбедности УН за доношењем одлука и резолуција у корист захтева Панаме да се Американци повуку из те земље и признају њен суверенитет над Панамским каналом и зоном око канала.[3] Резултат тих иницијатива Југославије и несврстаних

[2] FRUS, 1969–1976, Volume E–15, Part 1, Documents on Eastern Europe, 1973–1976, Yugoslavia, doc 64. *Telegram From the Department of State to the Embassy in Yugoslavia, October 10, 1973*; AJ, KPR, I-5-b/104-19; AJ, KPR, I-5-c/18.

[3] Панама и САД су 1903. године закључиле уговор о изградњи и експлоатацији Панамског канала. Тај канал је после окончања његове изградње, августа 1914. године, с обзиром да је представљао најкраћи пут који је повезивао Атлантски и Тихи океан, заједно са Суецким каналом, постао најзначајнија поморска саобраћајница. На основу уговора, САД су добиле на трајно коришћење и запоседање зоне канала која обухвата ширину од 10 миља (по 5 миља са сваке стране) и морски појас од 3 миље. Над том зоном САД су имале суверенитет и имале су право да држе своју полицију, војне трупе и управу. Панама је током 1972. године интензивирала преговоре са САД о повраћају надлежности над Панамским каналом. С обзиром на крајњу некооперативност САД по том питању, влада Панаме је питање повраћаја свог суверенитета на том територијом интернационализовала и истовремено затражила подршку несврстаних земаља. То је био и један од разлога што је, уз отворено негодовање САД, касније приступила покрету несврстаности.

земаља био је предлог резолуције у Савету безбедности УН у коме се инсистира на елиминисању колонијалног статуса Панамског канала и на његовом потпуном интегрисању у државни простор Панаме. Предлог резолуције су подржале све чланице Савета безбедности осим Велике Британије, која се уздржала од гласања и Сједињених Америчких Држава, које су уложиле вето и тако спречиле њено усвајање.[4] То није поколебало Тита и његове сараднике и лидере несврстаних земаља да одступе од већ устаљеног курса подршке Панами у њеном спору са САД. На Конференцији министара иностраних послова несврстаних земаља у Џорџтауну, у Гвајани, августа 1972. године, у склопу посебне декларације, наглашена је подршка учесника скупа „напорима народа и владе Панаме да консолидује свој територијални интегритет" и напорима које народи Латинске Америке чине „како би повратили своја природна богатства, поново потврдили свој суверенитет и одбранили интересе својих земаља". У том духу, у Декларацији је изнет став „да је потпуна и истинска независност Латинске Америке битан елемент процеса еманципације земаља у развоју и јачању међународног мира и безбедности".[5] Током Самита несврстаних земаља у Алжиру, Тито је оптужио САД и велике силе због „грубог мијешања у унутрашње послове других" и због коришћења „најдрастичнијих средстава да се поједини народи присиле да прихвате рјешења, облике живота или унутрашњег уређења супротне њиховим жељама и интересима. Тако се задржавају стара и стварају нова жаришта сукоба".[6]

Амерички званичници – који су у ово време и иначе били опседнути страхом од неконтролисаног ширења вируса марксизма на простору Латинске Америке (тај простор су третирали као искључиво своју интересну сферу) – Југославију су перцепирали као земљу склону заузимању крајње радикалних ставова, директно уперених против „виталних интереса САД". Генерално посматрано, у западним политичким круговима се све чешће могао чути став да југословен-

(„Godišnjak Instituta za međunarodnu politiku i privredu. 1974", Beograd 1975, str. 503–504 „Radnički i nacionalno oslobodilački pokreti", Beograd 1968, str. 814–815).

[4] *Panama – SAD*, „Hronika međunarodnih događaja. 1977", Beograd 1978, 4713A.

Југославије је од јануара 1972. до јануара 1974. године била нестална чланица Савета безбедности УН. Поред ње, у том телу је било заступљено још 7 несврстаних земаља: Гвинеја, Индија, Индонезија, Кенија, Судан, Перу и Панама (R. Jackson, *The Role of the Non-aligned States in the UN Security Council - A Western Perspective*, "The Non-Aligned World", New Delhi, 1983, p. 467).

[5] *Deklaracija iz Džorđtauna*. „Skupovi nesvrstanih zemalja", Beograd 1974, str. 164.

[6] *Četvrta konferencija šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja, Alžir, 5–10. septembar 1973. Govor predsednika SFRJ Josipa Broza Tita na generalnoj debati.* „Skupovi nesvrstanih zemalja", Beograd 1974, str. 234–235.

ска кампања против развијених земаља има негативнији ефекат на политику тих држава према Западу него кампања совјетских званичника.[7] „Имунизација простора“ у америчком суседству од „марксистичко-лењинистичке инфекције“ додатно је била отежавана антиамеричком реториком југословенских учесника на скуповима несврстаних. У таквој ситуацији све више се разматрала потреба редефинисања политике Стејт департмента према Југославији. Такав заокрет наговестио је помоћник америчког државног секретара, Волтер Стосел (Walter Stoessel) током разговора са југословенским амбасадором у САД, Томом Гранфилом, 10. октобра 1973. Упозорио је југословенског амбасадора „да је питање Панамског канала од посебног интереса за САД“ и да његова влада „очекује да Југославија то схвати“. Напоменуо је „да САД цене своје односе са Југославијом и подржавају југословенску несврстаност“, али и да „се САД надају да, посебно у областима у којима постоји очигледан амерички интерес, да ће Југословени размотрити тај интерес и пажљиво одмерити своје речи и акције“.[8]

С обзиром на евидентан каснији напредак у америчко-панамским преговорима око решавања питања Панамског канала, Југославија није више поклањала неку већу пажњу том спору. Али убрзо се актуелизовало ново извориште југословенско-америчких несугласица, узроковано такође настојањима латиноамеричких политичара да поврате суверенитет над сопственим националним ресурсима и природним богатствима. Овај пут радило се о мерама национализације, које је покренуо чилеански председник Салвадор Аљенде. Он је током 1971. и 1972. године национализовао руднике бакра који су били у власништву Американаца и извршио експропријацију телефонског система који је поседовала Међународна телефонска и телеграфска компанија (ITT), америчка корпорација. Поред тога, Аљенде је национализовао и руднике угља, челика и шалитре, извршио национализацију банака, одузео земљу већини велепоседника и почео да спроводи потпуну привредну реформу. Америчка влада је пружала богату финансијску и политичку подршку удруженим Аљендеовим противницима из редова развлашћених и некада богатих земљопоседника и развлашћених монопола, који су и даље контролисали део чилеанске армије. У наелектрисаној ситуацији чилеанска левица је тражила од Аљендеа да наоружа становништво, али је он то одбио плашећи се грађанског рата. Када

[7] The National Archives, FO 371, CY 103 145/4, 160 840.

[8] FRUS, 1969–1976, Volume E–15, Part 1, Documents on Eastern Europe, 1973–1976, Yugoslavia, doc 64. *Telegram From the Department of State to the Embassy in Yugoslavia, October 10, 1973.*

је 11. септембра 1973. године извршен државни превратa у Чилеу, САД су се отворено ставиле на страну побуњеника и одмах признале нови режим. На питање у вези моралности свргавања једне легално изабране демократске владе, Кисинџер је одговорио, да не види никакво „право да људи гласају за комунисте", пошто они, кад једном дођу на власт, никада нису спремни да је испусте из руку.[9]

Државни удар у Чилеу и насилно уклањање с власти Титовог савезника из покрета несврстаности, Салвадора Аљендеа, оштро је осуђено од југословенских званичника и окарактерисано као „акт империјализма" и „грубог мешања у унутрашње ствари других земаља". На масовном митингу у Осијеку, 14. септембра, Тито је говорећи пред окупљеним грађанима, преврат у Чилеу представио као одговор империјализма на Конференцију шефова држава и влада у Алжиру, која је завршена само неколико дана раније. „Погледајмо другови, већ другог или трећег дана након нашег скупа, изгубили смо једног од највернијих чланова несврстаности – изгубили смо Чиле. Благодарећи помоћи међународне реакције и империјализма, свргнута је тамо легална влада и од плаћених генерала звјерски убијен велики човек, наш велики друг – Аљенде".[10] Изразио је бојазан да би слична судбина могла задесити и несврстану Југославију у случају да она не остане „чврста, снажна и јединствена". Оштрим тоном је указао окупљеним грађанима, упућујући заправо прекор званичницима у Вашингтону, да су све учесталије спекулације на Западу о распаду Југославије услед нараслих унутрашњих националних анимозитета.[11] „Морамо бити начисто да има још оних који мисле о бити или не бити Југославије и покушавају да се мијешају у наше унутрашње ствари. Империјализам и нама исто тако неће дати мира. Он ће кроз разне поре настојати да убацује своје агентуре како би разбио наше јединство".[12]

Додуше југословенске власти су у својим оштрим протестима због америчког интервенционизма овај пут строго водиле рачуна да ни у једном моменту директно и експлицитно не оптуже америчку владу за преврат. Оптужбе и осуде су увек бивале упућиване или „међународним империјалистичким снагама" или америчкој Централној обавештајној агенцији (CIA-и). У том духу је било интонира-

[9] Robert D. Šulcinger, *Američka diplomatija od 1900. godine*, Beograd 2011, str. 294–295.

[10] *Govor predsednika SFRJ Josipa Broza Tita na velikom narodnom zboru u Osijeku* („Borba", 15. septembar 1973. godine).

[11] То је било време када су се у америчким политичким круговима увелико разматрале политичке импликације радикаланог обрта који би могао наступити у разједињеној Југославији у случају Титове смрти. (FRUS, 1969–1976, Volume E–15, Part 1, Documents on Eastern Europe, 1973–1976, Yugoslavia, doc 61. *National Intelligence Estimate 15-73, Washington, July 5, 1973*).

[12] „Borba", 15. septembar 1973.

но и Титово саучешће Аљендеовој удовици, у коме изражава жаљење због смрти Аљендеа, „који је пао у досљедној борби против снага унутрашње реакције подстицане и подржаване од међународног империјализма“.[13] Југословенски министар иностраних послова, Милош Минић, је, 28. септембра 1973, на XVIII редовном заседању Генералне скупштине УН, на сличан начин објаснио позадину Аљендеовог насилног уклањања са власти: „Догађаји у Чилеу драстично показују да снаге међународног империјализма и реакције и у садашњим условима не презају ни од каквих метода и средстава да спрече борбу народа за ослобођење од стране доминације и експлоатације“.[14] У Саопштењу Извршног бироа Председништва СКЈ од 13. септембра, преврат у Чилеу је, такође, објашњен као „дело мрачних реакционарних империјалистичких снага“, као „неофашистичка империјалистичка завера“, као „страна интервенција и мешање“. Указујући посредно на шире политичке импликације „страних интервенција и мешања“ у унутрашње послове држава Латинске Америке, југословенски комунисти су упозорили: „империјализам жели да заустави прогрес и независтан развој на читавом латинско-америчком континенту, као и борбу његових народа и земаља за слободу и независност, равноправност и истински суверенитет“.[15]

У Вашингтону су оптужбе југословенских званичника у вези са америчком умешаности у пуч у Чилеу изузетно негативно примане и оцењиване као део антиамеричке кампање које воде поједине „радикално настројене“ несврстане земље. Помоћник америчког државног секретара, Волтер Стосел, затражио је, 10. октобра, хитан састанак са југословенским амбасадором у Вашингтону, Томом Гранфилом, „да размотре низ недавних догађаја који бацају сенку на америчко-југословенске односе“. Указао је Гранфилу на „забринутост САД у вези недавних југословенских бројних изјава и поступака који одражавају недовољно показивање обзира према америчким интересима и осетљивости“. Ту је посебно истакао југословенске „провокације у вези америчке одговорности за чилеански пуч“.[16]

Гранфил је захвалио Стоселу за његову искреност, коју је окарактерисао „као неопходан састојак за међусобно разумевање“. Напоменуо је „да су разлике између САД и Југославије неизбежне и да

[13] *Titovo saučešće Aljendeovoj udovici* („Borba“, 13. septembar 1973. godine).

[14] „Borba“, 28. septembar 1973.

[15] *Saopštenje Izvršnog biro Predsedništva SKJ povodom državnog udara u Čileu* („Borba“, 13. septembar 1973. godine).

[16] FRUS, 1969–1976, Volume E–15, Part 1, Documents on Eastern Europe, 1973–1976, Yugoslavia, doc 64. *Telegram From the Department of State to the Embassy in Yugoslavia, October 10, 1973.*

већина од присутних разлика нису нове“. Што се тиче Чилеа, скренуо је пажњу Стоселу да су „Југословени били прилично шокирани убијањем Аљендеа и настављањем убиства у Чилеу“. Оправдавао се, поприлично неубедљиво, како у званичним изјавама представници југословенске власти нигде не помињу конкретну „улогу САД у Чилеу“, већ улогу „неких америчких корпорација, које су укључене у догађаје у Чилеу од самог почетка." Дакле, „Ако југословенски званичници говоре о америчком учешћу, то не значи учешће америчке владе. Уместо тога, они мисле на одређене елементе у америчком друштву који су утицали на догађаје у Чилеу. Југословенска осећања у вези са Чилеом и Аљендеом нису били против САД“. Стоселу се ово објашњење није чинило ни мало уверљиво. Прекинуо је Гранфила, упозоравајући га „да Сједињене Америчке Државе имају сасвим другачији утисак“ у вези са тим питањем. Па ипак, напомињући да „САД цене своје односе са Југославијом и подржавају југословенску несврстаност“, изразио је наду „да ће у областима у којима постоји очигледан амерички интерес, да ће Југословени размотрити тај интерес и пажљиво одмерити своје речи и акције“.[17]

Сличан је био и тон разговора вођених у Београду, десетак дана касније, између америчког амбасадора Малколма Туна (Malcolm Toon) и заменика министра иностраних послова, Јакше Петрића. Тун је изразио наду Петрићу, „да ће Југославија ближе размотрити америчке виталне интересе пре него што предузме акције које ће негативно утицати на њих“ и „да ће у будуће избегавати наговештаје и инсинуације у вези америчког понашања за које зна да су биле без икаквог основа“. Ту је имао у виду, како је рекао, „недавне изјаве у штампи и другде у вези са нашом наводном улогом у рушењу Аљендеове владе у Чилеу“. Такве изјаве, по Туну, „само могу да погоршају ситуацију већ оптерећену опасностима и пооштравањем општих међународних тензија“. Петрић се побунио, напомињући у Стејт департменту „не би требало да буду увек толико осетљиви када се помињу ’империјалистички кругови’ и да мисле да се то односи на Сједињене Државе“. Додуше, признао је да је таквих тврдњи било у медијима, али да их не треба схватати „као изразе званичног мишљења“. Није спорио да постоје крупне политичке разлике у ставовима Југославије и САД, али да је дотадашња пракса била, „да се не дозволи ове разлике утичу на развој наших билатералних односа. Такве односе треба посматрати у складу са критеријумима утврђеним у заједничкој декларацији коју су потписала наша два председника у Вашингтону, у јесен 1971“.[18]

---

[17] *Исто*.

[18] FRUS, 1969–1976, Volume E–15, Part 1, Documents on Eastern Europe, 1973–1976, Yugoslavia, doc 66.

Југословенско-америчке несугласице око државног удара у Чилеу нису се још ни стишале, а отворило се ново кризно жариште у свету, које ће додатно искомпликовати односе Београда и Вашингтона. Наиме, 6. октобра 1973. почео је нови, четврти по реду, Арапско-израелски рат. Безрезервна подршка Југославије арапским савезницима из покрета несврстаности, комбинована са оштрим нападима на израелске званичнике, али и са често необјективном и неодмереном осудом целокупне америчке блискоисточне политике – изазивала је бујицу незадовољства у Вашингтону и актуелизовала стално присутну дилему у америчким политичким круговима о сврсисходности даљег форсирања тесне сарадње са Београдом.[19]

Током наредне године одигравају се два важна догађаја у Медитерану, која ће заједно са бурним превирањима на Блиском истоку подстаћи и засводити, и иначе присутна, југословенска страховања од даље америчке пенетрације на Медитерану и Балкану, која би потенцијално могла угрозити безбедност и суверенитет Југославије. Наиме, током пролећа и лета 1974. године, у релативно кратком временском распону, Сједињене Државе су учествовале у политичким и војним збивањима, која су у неку руку ослабила међународну позицију Југославије и која су се косила са глобалним приоритетима које је Југославија као несврстана земља упорно заговарала. Наиме, крајем марта, у време када поново долази до драматичне ескалације тршћанске кризе и оштре југословенско-италијанске конфронтације око некадашње Зоне Б,[20] америчка Шеста флота заједно

[19] Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi u senci Arapsko-izraelskog rata 1973. godine*, „Tokovi istorije“, 2, Beograd 2013.

[20] Повод за нову ескалацију тршћанске кризе, која је у многочему подсећала на бурна политичка и војна превирања на југословенско-италијанској граници током 1953. године – било је југословенско постављање металних табли са натписом „СФРЈ – СР Словенија“ на граничним прелазима према Италији у области Копра и Буја која је некада припадала „Зони Б“. Тим поводом италијанска влада је упутила Југославији две оштре протесне ноте (15. фебруара и 11. марта 1974) у којима је упозорила југословенске власти да постављање металних плоча „нема основу ни у једном споразуму у материји са италијанском владом и да је у супротности са Уговором о миру и Лондонским меморандумом о сагласности од 5. октобра 1954. године“; „да југословенски суверенитет никада није био проширен на италијанску територију означену као Зона Б“ и „да је недопустива свака једнострана промена постојећег статус квоа између Италије и Југославије“. Југословенска влада је у својој ноти од 15. марта овакве ставове Италијана окарактерисала као „грубо мешање у унутрашње послове СФРЈ и напад на њен суверенитет и територијални интегритет“, као „отворене територијалне ревандикације на делове СФРЈ“ и „покушај ревизије споразума закључених после Другог светског рата“. Током размене нота, а нарочито после њиховог објављивања у штампи, широм целе Југославије свакодневно долази до учесталих масовних демонстрација чија је обавезна порука била, да ће југословенски народи ако треба и оружјем бранити свој

са италијанским оружаним снагама укључује се у маневре у северном Јадрану, надомак Трста. Такав потез Сједињених Држава у Београду је тумачен као намерна провокација и америчка подршка италијанским територијалним претензијама према Југославији. Следећи корак у склопу америчких настојања да се потпуно овлада Медитераном, југословенске власти су виделе у америчкој подршци организовању државног удара на Кипру од стране грчких генерала и насилном свргавању са власти Титовог блиског сарадника из покрета несврстаности, архиепископа Макариоса, 15. јула 1974. године. Да је тај пуч успео, Макариоса би очигледно снашла слична судбина као и Аљендеа, а Кипар би, попут Чилеа, напустио покрет несврстаности. Југословенско руководство је страховало, да Сједињене Државе намеравају да после свог овладавања Медитераном, наставе свој продор и акцију усмере ка Балкану и Европи, покушавајући да дестабилизују режиме у Албанији, Бугарској и Југославији, као што су то већ учиниле помажући конзервативне кругове у Грчкој и кроз сличну политику на Кипру.

Југословенски амбасадор у Вашингтону, Тома Гранфил, поводом маневара италијанских оружаних снага и америчке Шесте флоте у северном Јадрану у рејону Трста, упутио је 25. марта 1974. године, оштро упозорење југословенске владе америчком помоћнику државног секретара за Европу у Стејт департменту и затражио објашњење у вези позадине оваквог потеза САД. С америчке стране изражено је „жаљење што је дошло до проблема између две две земља са којима САД имају пријатељске односе“ и исказана нада да ће се ту ускоро моћи наћи позитивно решење. При томе, изостао је било какав коментар у вези америчког уплитања у југословенско-италијански конфликт.[21] Два дана касније, тај проблем је био тема живе дискусије између америчког амбасадора Туна и заменика југословенског министра иностраних послова, Јакше Петрића. Тун је уверавао Петрића „да ни у ком случају не може бити речи о томе да НАТО стоји иза италијанске интерпретације спора“, већ о „несретној коинциденцији“. Нагласио је да су маневри планирани већ одавно и да „између њих и италијанске ноте не постоји никаква повезаност“. Петрић није прихватао овакву аргументацију. Маневри су, по њему, могли бити раније планирани, јер је раније испланирано и доношење италијанске ноте. У том смислу, Петрић је поставио питање: „зашто је у овом тренутку, након 20 година, италијан-

територијални инегритет и да ће се Југославија свим средствима супротставити „италијанском иредентизму и реваншизму“. (Tekst nota Italijanske vlade povodom postavljanja tabli na graničnim prelazima prema Italiji i jugoslovenske note – „Borba“, 16. mart 1974. i 5. april 1974).

[21] AJ, KPR, I-3-a/107-210. *Jugoslovensko-italijanski odnosi. Stav SAD.*

ска влада нашла за потребно да отворено иступа са територијалним претензијама". С обзиром да су у југословенским политичким круговима биле познате процене Стејт департмента о ослабљеној међународној позицији Југославије због дезинтеграционих процеса у земљи и Титовог нарушеног здравља[22], Петрић се такође запитао, није ли италијански наступ „повезан са неким проценама о међународном положају Југославије".[23] У сличном духу је био интониран и Титов говор у Сарајеву, 15. априла 1974, представницима друштвено-политичких организација у том граду, „Овај притисак на нас није случајан, то није само ствар Италије, то је ствар и Атлантског пакта. Нису Американци случајно са њима изводили маневре ту, на Јадрану, пред нашим носом, на нашој граници". Елаборирајући тезу да је Југославија „тачка на коју се врше притисци", Тито је дао и своје тумачење позадине таквог стања: „Ви знате да је било разних причања. Неки су писали да сам ја шлогиран, писали су ово и оно... А такви стално чекају да до нечега дође у Југославији, да се она поцијепа, распадне, не би ли шта добили".[24]

Да су југословенска страховања о унапред испланираном и координисаном садејству америчке и италијанске владе у време ескалације Тршћанске кризе, била у целини неоправдана и безразложна, у више наврата покушао је да увери југословенске дипломате и амерички државни секретар, Хенри Кисинџер.[25] У прилог тих уверавања ишао је и разговор који су на ову тему у Вашингтону касније водили амбасадор Малколм Тун, Роберт Елсворт (Elsworth), помоћник америчког министра за одбрану и генерал Х. Лобдел (Lobdell), директор министарства за одбрану задужен за Европу. Из самог тона и садржаја разговора види се да Американци ни у којем случају нису раније испланирали маневре у северном Јадрану са италијанским поморским снагама јер су знали да ће Италија током марта поново покренути питање Зоне Б. Одлуку да се укључе у те маневре, упркос ескалацији југословенско-италијанског граничног спора, донели су тешка срца, искључиво због тога, што би одлагање тих маневара у Италији било схваћено као акт подршке Југославији. Свесни да ће се у сваком случају замерити или Италији или Југославији, Американци су ипак дали предност свом важном савезнику из НАТО-а. Па ипак, током разговора, Тун је упозорио своје саговорнике, да

[22] Dragan Bogetić, *Američke analize budućnosti Jugoslavije posle Tita s početka 70-tih godina*, „Tokovi istorije", br. 1/2012, Beograd 2012, str. 159–174.

[23] AJ, KPR, I-5-b/104-19. *Zabilješka o razgovoru zamjenika saveznog sekretara J. Petrića sa ambasadorom SAD M. Toon-om, 27. marta 1973. godine.*

[24] *Predsednik Tito govori predstavnicima društveno-političkih organizacija Sarajeva*, „Borba", 16. april 1974. godine.

[25] FRUS, 1969–1976, Volume E–15, Part 1, Documents on Eastern Europe, 1973–1976, Yugoslavia, doc 68. *Telegram From the Department of State to the Embassy in Yugoslavia, April 17, 1974. US-Yugoslav bilateral Relations.*

треба размотрити политичке последице маневара организованих у северном Јадрану, у моменту када је дошло до ескалације Тршћанске кризе. Напоменуо је да „он не би волео да се у догледној будућности тамо одржавају вежбе у које су укључене америчке војне снаге у Јадрану – бар док Југословени и Италијани не приступе преговорима“. Иако му је Елсворт скренуо пажњу да због политичких фактора Американци не могу да одустану од својих редовних војних вежби, постигнута је генерална сагласност да се Туново становиште убудуће има у виду.[26]

Па, ипак, збивања око Трста, све до маја 1974. године, негативно су утицала на југословенско-америчке односе. У Београду је посебно негативно примана склоност америчких званичника да југословенско-италијански спор представљају као тренутни билатерални спор Југославије и Италије за који су подједнако одговорне и Југославија и Италија (прва што подизањем тензија око италијанских претензија ка Зони Б покушава да са својих унутрашњих тешкоћа усмери пажњу домаће јавности на „спољне непријатеље“, а друга, што привременим форсирањем територијалних аспирација према суседу покушава да обезбеди подршку екстремних кругова у земљи за своју „климаву владу“[27] Ствари су се додатно искомпликовале после државног удара на Кипру, 15. јула 1974. и насилног свргавања са власти, Титовог блиског сарадника из покрета несврстаности, архиепископа Макариоса.[28] У својим јавним наступима Тито и његови сарадници су отворено оптуживали Сједињене Америчке Државе и агенте ЦИА-е да стоје иза овог насилног акта. У Београду је то оцењивано као покушај да се Кипар преусмери са политике несврстаности на политику тесног везивања за НАТО.

---

[26] FRUS, 1969–1976, Volume E–15, Part 1, Documents on Eastern Europe, 1973–1976, Yugoslavia, doc 69. *Memorandum of Conversation, Washington, June 25, 1974.*

[27] AJ, KPR, I-3-a/107-210. *Jugoslovensko-italijanski odnosi. Stav SAD.*

[28] Припадници кипарске Националне гарде, чији су комплетни командни кадар чинили грчки официри, извршили су 15. јула 1974. државни удар у Кипру и уклонили са власти легално изабраног председника Макариоса, у намери да присаједине ту острвску земљу Грчкој. Пет дана касније, 20. јула, турска армија је извршила инвазију на Кипар (заузела је северни део острва, насељен турским становништвом) уз образложење да жели да рестаурира уставни поредак и заштити своје грађане од грчке агресије. Дебакл грчке акције на Кипру, условио је, само три дана после тријумфа турске војске, пад грчке хунте и формирање нове грчке владе на челу са председником Караманлисом.

Сукоб Грчке и Турске око Кипра, који временски коинцидира са ескалацијом кризе на Блиском истоку, додатно је искомпликовао и иначе сложену и запаљиву ситуацију у Медитерану. Не само што је довео у питање актуелни биполарни детант, већ је и озбиљно уздрмао односе у самом НАТО-у. Наиме, због благонаклоног држања САД према Турској, ту војну алијансу средином августа 1974. напустила је Грчка, чиме је доведен у питање опстанак америчких војних база у Грчкој. ("Godišnjak Instituta za međunarodnu politiku i privredu. 1974", Beograd 1975", str. 396–397).

Иако се у моменту када је група грчких генерала преузела власт на Кипру није могло у целини сагледати право стање ствари (није се чак ни знало да ли је Макариос ликвидиран или је успео да емигрира са Кипра), Тито је одмах наредног дана, оштро осудио актере тог догађаја и повезао их са страним обавештајним службама. „Покушај пуча на Кипру, иза кога стоји једна страна земља, представља најгрубљи насртај на независност, суверенитет и интегритет Републике Кипра... Народи Југославије најодлучније осуђују овај гнусни атак на пријатељску, несврстану земљу, на слободан развој једног малог народа, који већ дуги низ година доприноси изграђивању праведних међународних односа и развијању сарадње у свијету... Опасност ове оружане интервенције је утолико већа што до ње долази у источном Средоземљу, у непосредној близини жаришта кризе на Блиском истоку, која не престаје да оптерећује међународне односе, угрожава мир и безбједност“.[29]

Југословенска штампа је перманентно на насловним странама извештавала о „провидној игри НАТО-а на Кипру“ и о „спрези војне хунте и СІА-е“. Да би се постигао већи степен веродостојности и убедљивости, често су цитирани текстови познатог коментатора америчког „Њујорк Тајмса“, Ц. Л. Сулцбергера (Cyrus Leo Sulzberger), у којима овај познати новинар износио податке о умешаности САД у државни преврат на Кипру и америчким настојањима „да се ликвидира његов независан и несврстани статус, који је симболисан у влади председника Макариоса“.[30]

Посебно је оштро интониран и врло експлицитан био Титов говор у Јесеницама, 12. септембра 1974. године. Објашњавајући „који је био главни разлог пуча на Кипру“, Тито је прецизирао, „тај пуч су организовали СІА, грчка војна хунта и Атлантски пакт. Требало је убити Макариоса, јер је Кипар био несврстана земља, а Макариос један од оснивача политике несврстаности. Требало је њега макнути и претворити Кипар у базу Атлантског пакта“. Лидер југословенских комуниста објаснио је и шири смисао преврата на Кипру у склопу даље „пенетрације НАТО-а“ на подручју Блиског истока, Медитерана и Балкана. Надовезујући се на своју тезу о претварању Кипра у базу НАТО-а, поставио је реторичко питање: „Шта би значила та база?" и одмах појаснио: „Она би се налазила на важној стратешкој тачки. С једне стране била би окренута према Совјетском Савезу, а са друге – према Сирији, која је јако близу и која би се нашла у котлу који с друге стране затвара Израел. Сирија би се нашла у те-

[29] *Izjava predsednika Tita o događajima na Kipru*, „Borba“, 17. jul 1974. godine.
[30] *Providna igra NATO pakta*, „Borba“, 4. avgust 1974.

шкој ситуацији, јер не би имала никакве могућности да морем добија помоћ. То је био стратешки план да би се створила таква база. План је пропао и хунта је пропала с тим планом".[31]

Титов наступ у Јесеницама је изазвао буру незадовољства и протеста у Вашингтону. Одмах после објављивања текста Титовог говора, 13. септембра, помоћник америчког државног секретара, Артур Хартман (Arthur Hartman) упутио је тим поводом оштар демарш своје владе југословенском амбасадору Томи Гранфилу. Нагласио је да Титове оптужбе на рачун САД „нису засноване на истинитим чињеницама" и „да је Кисинџер врло огорчен". Замолио је Гранфила да саопшти југословенској влади „сву озбиљност" америчких примедби и „дубоко незадовољство" САД због Титове изјаве.[32] Хартман је, истовремено, подсетио свог саговорника на писмо које Тито упутио председнику Форду септембра 1974, поводом збивања на Кипру.[33] У том писму нигде није било речи о уплетености америчке Централне обавештајне агенције (CIA) у пуч против Макариоса, нити и једне оптужбе на рачун САД у том контексту. Све што је изречено у писму у потпуности се поклапа са званичним ставом Стејт департмента. Стога „они не могу да схвате" како је дошло до овако великог одступања у Титовој оцени збивања на Кипру у тако кратком року. Једино објашњење, по Хартману, је да Тито има „два стандарда" када су у питању југословенско-амерички односи. Један је онај који фигурише у тајним, личним порукама са америчким званичницима, а други, када јавно наступа и обраћа се својој и светској јавности. Таква недоследност, не само што „не доприноси решавању ствари", него „само још ствара додатне тешкоће". Колико су ове оптужбе биле чињенички засноване види се из доста неубедљивог Гранфиловог коментара „да председник Тито никад не говори неистину" и да у тексту Титовог говора он не види „напад на владу САД и Кисинџера, него на делатност CIA". Да Титов наступ није баш био идеално конципиран, видело се из завршне констатације југословенског амбасадора, „да је најбоље да овакве разлике расправљамо и објаснимо у директним контактима". На томе се управо и инсистирало у Вашингтону, да када су у питању јавни наступи, Тито и његови сарадници воде рачуна о својој реторици, а да евентуалне примедбе на рачун америчке политике отворено изнесу у склопу дипломатске комуникације.[34]

---

[31] J. B. Tito, *Nezavisnost i savremeni svet*, Tom 2, Beograd 1982, str. 504–505

[32] AJ, KPR, I-5-b/104-19. *Ambasada SFRJ, Vašington, br. 1161, 13. 9. 1974.*

[33] AJ, KPR, I-1/1121. *Poruka predsednika Republike Josipa Broza Tita predsedniku SAD Geraldu R. Fordu, 6. septembar 1974.*

[34] AJ, KPR, I-5-b/104-19. *Ambasada SFRJ, Vašington, br. 1161, 13. 9. 1974.*

Неколико дана касније, амерички амбасадор Тун је, истим поводом, затражио пријем код Лазара Мојсова, заменика југословенског министра иностраних послова. Већ на почетку разговора је нагласио „да је он лично запрепашћен и шокиран“ Титовом изјавом „да је ЦИА један од организатора пуча на Кипру“ и указао на сву озбиљност ситуације насталу због ове „неосноване и неистините тврдње“. Због те изјаве „америчка влада је веома узнемирена“. У новонасталој ситуацији, по Туну, могло би доћи и до отказивања раније договорене посете Кисинџера Београду. Као „своје лично мишљење“, Тун је навео да би са југословенске стране било потребно „дати неку врсту исправке“. У том смислу би можда било добро да се „неким каналом изрази жаљење“ или да се Титова изјава „на неки начин минимизира“.[35]

Могућност да дође до отказивања Кисинџерове посете због Титовог говора у Јесеницама, наговестио је и сам Кисинџер током разговора са југословенским министром иностраних послова, Милошом Минићем, у Њујорку, 24. септембра 1974. Иако је Минић наглашавао да је југословенска страна сматрала да је договор око те посете дефинитиван, Кисинџер му је упорно давао на знање да више није сигуран да ли ће ту посету уврстити у свој програм путовања и неодређено му најављивао да ће га ускоро обавестити „о евентуалној могућности доласка“. За овакав обрт оптужио је Тита: „Кад год се наши односи почну повољно развијати неко одржи говор... Морам да кажем да смо осетљиви на оно што је речено у вези САД и Кипра. Ако у то верујете, онда је то опасно, а ако у то не верујете, а кажете, онда је то једнако опасно. Зашто би ми желели да рушимо Макариоса? Шта нам је он сметао и то у јулу 1974, у јеку Вотергејта, а и без тога“. Минић је покушао да ублажи смисао југословенских изјава у вези главних актера Кипарске кризе, указајући да се те изјаве односе на деловање СІА-а, а не на америчку владу, али му је Кисинџер оштро указао на сву бесмисленост таквог става: „Дозволите да знам шта раде агенције владе. Оне се не могу мешати, а да ми то не знамо“. Још оштрија је била реакција америчког државног секретара на Минићеву опаску, да је грчки председник Караманлис отишао даље од Југославије „и учинио америчку владу одговорном“ око Кипра. Говорећи о неприхватљивости таквог грчког наступа, Кисинџер је отворено запретио „Није безбедно да се нападају САД, односно нико нас неће нападати и очекивати помоћ". Та претња је очигледно у датом моменту више била упућена на адресу Југосла-

[35] AJ, KPR, I-5-b/104-19. *Iz zabeleške o razgovoru zamenika državnog sekretara L. Mojsova sa ambasadorom SAD u Beogradu M. Toon-om na dan 18. septembra 1974.*

више, него Грчке. „Не можемо прихватити да у сваком јавном иступању Југославија заступа тако оштре ставове који су против САД... Поштујемо вашу несврстаност. Међутим, као што сам прошле године рекао, ако је несврстаност увек окренута против САД, шта имамо од тога“.[36]

Негативан тренд југословенско-америчких односа током 1973. и 1974. године, појачан је евидентном инкомпатибилношћу ставова званичног Вашингтона и властодржаца из Београда око узрока и отклањања разорног дејства светске економске кризе која достиже своју највишу тачку управо у ово време. Наиме, поред и даље присутне конфронтације Исток–Запад, почетком 70-тих година у први план све више избија конфронтација Север–Југ, која у неким својим сегментима постаје најопаснији извор затегнутости у међународним односима. Инсистирање несврстаних земаља на равномернијој расподели светског богатства и ублажавању све већег јаза који је делио богати Север од сиромашног Југа, наишло је на изузетно негативан пријем индустријски развијених земаља.[37] Пошто је Југославија била једна од земаља које су посебно енергично заговарале ову идеју, званичници у Вашингтону су са све већом дозом подозривости преиспитивали њену несврстану политику. У Стејт департменту је став Југославије, да је постојећи систем међународних економских односа скројен по мери најбогатијих капиталистичких земаља и да зато репродукује односе доминације и експлоатације иманентне самом бићу капитализма, тумачен као типичан идеологизирани поглед комунистичких доктринара, који не могу у потпуности да се ослободе и дистанцирају од совјетске пропаганде. При томе, да би Југославија очувала своју лидерску позицију у покрету несврстаности, приморана је да се уклапа у општу стратегију афро-азијских земаља. „Када покрет постаје радикалнији, Југословени су у обавези да предузму неке радикалније ставове како би задржали своју водећу улогу“.[38]

Несугласице Београда и Вашингтона око југословенског концепта радикалне трансформације постојећег система међународних

[36] AJ, KPR, I-5-b/104-19. *Razgovor druga M. Minića sa državnim sekretarom SAD H. Kisindžerom, 24. 9 1974. u Njujorku.*

[37] AJ, KPR, I-5-c/25. *Vašington, br. 749*; AJ, KPR, I-3-a/107-212. *SAD i politika. Nastup Predsednika Forda na XXIX redovnom zasedanje GS UN*; AJ, KPR, I-5-c/21. *Sednica Saveta za nacionalnu bezbednost. Primena vojnih mera.*

[38] FRUS, 1969–1976, Volume E–15, Part 1, Documents on Eastern Europe, 1973–1976, *nesvrstavanja* Yugoslavia, doc 69. *Memorandum of Conversation, Washington, June 25, 1974, 2:37-3 p.m.*

економских односа посебно су добиле на интензитету током априла и маја 1974. године, у време сазивања и одржавања ванредног заседања Генералне скупштине УН, посвећеног проблемима сировина и економског развоја и питању премошћавања све већег јаза који је делио богати Север од сиромашног Југа.[39] То је било прво ванредно заседање светског парламента посвећено искључиво економској проблематици (сва дотадашња посебна заседања била су посвећена политичким питањима). Па ипак, на овом заседању САД и индустријски развијене земље прихватиле су иницијативу несврстаних и усвојили посебну Декларацију о успостављању новог међународног економског поретка.[40]

У духу већ уобичајене сталне смене успона и падова у југословенско-америчким односима, после релативно негативног тренда у овом контексту током 1973. и већег дела 1974. године, наступа раздобље када ће међусобне несугласице бити потиснуте у други план и када ће превладати обострани интерес за унапређењем билатералне сарадње. Преломни моменат у склопу овог процеса представљале су, свакако, посете Југославији двојице кључних креатора америчке спољне политике: државног секретара Хенри Кисинџера, почетком новембра 1974. и председника Џералда Форда, почетком августа 1975. Директни разговори Тита са високим америчким званичницима били су добра прилика за бољим међусобним упознавањем и отклањањем читавог низа недоумица које су оптерећивале односе Југославије и Вашингтона. Тито је успео да убеди Американце да Југославија неће злоупотребити своју лидерску позицију у покрету несврстаности како би тај покрет подстицала да заузима „радикалне ставове“ у вези питања од посебног „националног интереса“ за САД. Кисинџер и Форд су, са своје стране, несумњиво уверили свог домаћина да су потпуно неоснована југословенска страховања у вези са могућим америчким аранжманом са властодршцима из Москве на рачун Југославије у склопу биполарног детанта. У том смислу, упорно је понављано да је политика САД – политика безрезервне подршке југословенској независности и југословенској несврстаности и да америчка влада нема намеру да у новонасталим околностима на било који начин одступи од такве политике.[41]

---

[39] „Godišnjak Instituta za međunarodnu politiku i privredu 1974.“, Beograd 1975, str. 54–61.

[40] Dušan Nikoliš, *SAD. Strategija dominacije*, Beograd 1985, str. 68–78.

[41] Dragan Bogetić, *Poseta predsednika Džeralda Forda Jugoslaviji avgusta 1975. godine i jugoslovensko-američke nesuglasice oko aktuelnih žarišta svetske krize*, „Istorija XX veka“, br. 1, Beograd 2013, str ...

Током тог новог раздобља југословенско-америчке сарадње посебно важну детерминанту представљао је делимично кориговани прилаз САД циљевима и акцијама покрета несврстаности и институционализованом наступу земаља у развоју. Фордова, а потом и Картерова администрација, определиле су се за далеко еластичнији, кооперативнији и динамичнији прилаз покрету несврстаности, него што је то био случај са претходним америчким администрацијама. У том покрету су виделе важан и утицајан фактор у међународним односима и незаобилазни елеменат за конципирање и обликовање нове америчке међународне стратегије. С обзиром да се радило о периоду када у покрету несврстаности све доминантнију улогу преузима група радикалних земаља која пропагира општу борбу против „америчког империјализма“, а залаже се за успостављање тесног савезништва са блоком просвјетских држава – у Вашингтону преовладава гледиште да је неопходно обезбедити сву подршку чланицама покрета које инсистирају на реафирмацији изворних начела несврстаности и избалансираној политици према блоковима. Пошто је овој групи несврстаних земаља припадала Југославија и у таквим настојањима неоспорно имала водећу позицију у покрету, логична је била заинтересованост САД за успостављањем што теснијих односа са Југославијом и за јачањем њене међународне позиције.

Међутим, склоност Стејт департмента да на све начине подржава проамерички настројене чланице покрета несврстаности и истовремено предузима оштре мере за дестабилизацију режима држава које нису биле наклоњене Вашингтону, деловала је у сасвим супротном правцу. Сличан је ефекат по билатералне односе имало и све агресивније деловање политичке емиграције у САД и релативно пасивно реаговање америчке владе у вези са предузимањем адекватних мера за сузбијање таквих субверзивних активности.[42] Уверавања америчких званичника да ће се одлучно супротставити актерима насиља упереног против југословенских дипломатских служби, чинила су се Титу и његовим сарадницима таман толико уверљива, колико су се Американцима чинила уверљива југословенска уверавања о будућем избалансираном прилазу политици оба супротстављена блока. Идеолошке супротности остаће трајно катализатор сталне смене успона и падова у билатералним односима.

[42] Наиме, маја 1975, нападнут је у Њујорку Генерални конзул СФРЈ; 21. јуна 1975. године, пред зградом Југословенске сталне мисије при УН експлодирале су бомбе, а 29. децембра 1975., пред кућом југословенског конзула у Чикагу, подметнут је разорни експлозив. (AJ, KPR, I-5-b/104-20)

Dr. Dragan Bogetić, Principal Research Fellow
INSTITUTE FOR CONTEMPORARY HISTORY, BELGRADE

THE WORLD HOT SPOTS AND DETERIORATION OF YUGOSLAV- AMERICAN RELATIONS IN MID 70'S OF 20TH CENTURY

(Summary)

After the conference of non-aligned movement in Algeria in 1973 turbulent events occurred in international relations which would seriously shake just established and fragile platform of Yugoslav-American cooperation. Just a few days after the conference in Algeria a brutal coup d'etat happened in non-aligned Chile where legally elected president Aliende was overthrown. Following year similar fait almost befell the leader of non-aligned Cyprus – Archbishop Makarios. New, fourth Arab-Israeli war from October 1973 imposed itself as new dangerous hot spot of world crisis and obstacle of realization of existing bi-polar detente. Relations between developed countries and Third World countries additionally have sharpened after unified action of non-aligned countries aimed at radical transformation of international economical order and bridging of growing gap which divided rich North from impoverished South.

In relation to causes and ways of resolution of abovementioned hot spots of world crisis Yugoslavia and USA, as a rule, had totally opposing views. In addition, Yugoslavia directly accused USA to be a generator of all those crises and ally of political structures which permanently used to cause destabilization within international community. Surely this kind of accusations could not find welcome in Washington. They have resulted in serious reevaluation of usefulness of maintaining of existing level of cooperation with Yugoslavia and need of redefining the American foreign policy priorities within the future strategy towards the non-aligned countries. Yugoslav diplomats have increasingly been addressed with question coming from State Department what is the benefit for USA coming from non-aligned policy when it is always directed against USA.

However, within the change of ups and downs in Yugoslav-American relations, the only constant which gave the tone to their relations, mutual interest for cooperation eventually prevailed while personal animosities were overcame. As usual, breaking moment were direct conversations between Tito and US Secretary of state Kissinger and President Ford held in Belgrade in November 1974 and August 1975.

Прилози и истраживања

УДК 725.181(497.11)"1863/1867"

Др Душан Кузовић, дипл. инг. арх.
Ужице
E-mail: dkuzovic@gmail.com

АРТИЉЕРИЈСКА КАСАРНА У УЖИЦУ И ЊЕНО УЧЕШЋЕ У РАЗВОЈУ ГРАДА

АПСТРАКТ: Артиљеријска касарна у Ужицу је изграђена 1863. године, након ослобођења града од отоманске окупације. Комплекс објеката је имао велики утицај на урбанистички и архитектонски развој града. Конструктивни систем и начин обликовања био је новост за средину и пример грађанима како треба градити. Помогао је друштву да што пре уклони трагове турске окупације и убрза реконструкцију града. Кроз изградњу инфраструктуре за своје потребе помогао је развој дела града у коме се касарна налазила. У западној Србији војни објекти су имали позитиван утицај на урбанизам и архитектуру током 19. века. Рад се бави питањем развоја Артиљеријске касарне у Ужицу од 1863. до 1967. године.

Кључне речи: *Артиљеријска касарна у Ужицу, војна архитектура, развој града у Србији, Ужице, урбанизам.*

Увод

Касарна изнад Житне пијаце у Ужицу је заживела након великог пожара у Ужицу 1863. године. Током више од стотину година коришћења имала је, војни и безбедносни, урбанистички и културни значај за Ужице и околину. Велики габарити објеката у касарни, у поређењу са осталим градским објектима, били су визуелно атрактивна тачка у граду. Комплекс је имао своје потребе у погледу инфраструктуре, саобраћаја и висок степен повезаности са околином те је на више начина позитивно утицао на развој града. Урба-

нистички утицај се манифестовао кроз стимулисање изградње комуналне инфраструктуре, мреже приступних саобраћајница итд. Посебно је потстицао развој града у непосредној околини касарне. Такође, у њему је боравио и радио велики број војних лица који су на свој начин допринели социјалном, економском и културном развоју града. Артиљеријска касарна је током седме деценије 20. века је предата на управу цивилној управи Ужица. Име архитекте или архитеката, по чијем пројекту су саграђени објекти у кругу касарне, као и предузимач, који их је саградио, за сада нису познати. Овај рад, који анализира урбанистички и архитектонски аспект касарне, је базиран на документацији која је у личном пројекту прикупљена у периоду од 2006. до 2012. године.

Документација

Документација о изградњи комплекса се састоји од писане грађе, урбанистичке документације, геодетске документације, техничких цртежа објеката и фотодокументације. Писана грађе је делом депонована у Архиву Србије, а делом у Историјском архиву у Ужицу. Урбанистичка документација се у целости чува у Архиву Србије. Геодетска документација датира из 1934. године и налази се у Народном музеју у Ужицу. Фотодокументација се чува у ужичком Народном музеју и неколико приватних збирки у Ужицу.

Локација

Као грађевински највећа уређена целина у граду артиљеријска касарна је била пример новог начина размишљања у урбанизму и архитектури. Због тога заслужује да јој се посвети пажња и анализирају примењена грађевинска решења. Локација Артиљеријске касарне у Ужицу се налази у непосредној близини градског трга – Житне пијаце. Простор за формирање касарне је дефинисан током урбанистичке реконструкције вароши Ужице 1863. године. Активности на изградњи касарне су почеле након великог пожара 1862. године који је уништио централни део града и након исељавања муслиманског становништва из града исте године. Тада су се створили услови за реорганизацију града од оријенталне ка европској вароши. У процесу промена у урбанизму и архитектури значајно место је одиграла и касарна. Њен допринос је био на неколико нивоа. Најпре, према наредби Министарства објекат није смео бити грађен док нису створени урбанистички услови односно док није у

тадашњем урбанистичком плану предвиђена изградња касарне (тиме је војна управа, личним примером, свим грађанима показала да је неопходно поштовати урбанистичку регулативу). Други допринос се огледа у начину урбанистичке организације парцеле. До тада сви војни објекти у Ужицу су били концентрисати на претежно простору ужичке тврђаве. На основу одлука великих сила ужичка тврђава је демолирана 1863. године. Неопходни војни објекат се смешта у градско ткиво, међу становништво, и обликује се према одлукама урбанистичког плана. Трећи важан допринос је у начину грађења објеката за смештај војске, коња и опреме. Објекти су организовани, конструисани и обликовани према начелима европске архитектуре а не до тада практиковане оријенталне архитектуре. На овакав начин је дата подршка напорима које је спроводила и државна управа и друштво да се из области архитектуре, кроз примену средњеевропске архитектуре и урбанизма, уклоне трагови отоманске окупације и преобрази изглед града Србије.

Прибављање локације у посед државе

Након пожара 1862. године стихијска куповина плацева од турских власника је постала опасност јер се тиме повећавала цена преосталог неоткупљеног градског земљишта. Извесни Гаврило Јеремић, имајући у виду повољну цену земљишта у том тренутку у граду, је предложио властима у Београду да држава купи имања за потребе изградње јавних објеката. Влада је прихватила предлог, и дала 1000 цесарских дуката са задатком да се купе неколико плацева у вароши и неколико парцела у околини вароши. На тај начин је купљен плац од Зулхе Мустафе Бечевца по цени од 205 дуката на коме је касније подигнута Артиљеријска касарна (а након 1967. године штампарија „*Димитрије Туцовић*“). У оквиру овог економског захвата државе је прибављено и земљиште у Крчагову које је било у власништву А. Мулан-Беширевића са намером да се на том месту обезбеди простор за смештај поштанских и државних коња (на којој ће 40 година касније бити саграђена још једна касарна). Како су се власници наведених непокретности у Крчагову иселили у Босну, српски држављанин Тодосије Тадић, је по налогу државе отишао у Босну, и купио имања у Крчагову (највероватније као физичко лице), узео тапију и остала потребна документа и вратио се у Србију. Током 1862. године су завршене топовске шупе и штала за 150 коња у Артиљеријској касарни.[1]

[1] Живковић, Н., *Ужице 1862. г.*, Ужице, 1981, стр. 362.

Занимљиво је да је тадашње Министарство тражило да се Регулациони план Ужица, који је тада био у изради, угради и простор намењен за изградњу касарне:

„...да се у грађење ових војних зграда има уклопити и нови план вароши“.[2]

Урбанистичка документација

Скица погорелог дела Ужица. Локација се, кроз урбанистичку документацију, може пратити од 1862. године. Тада је начињена прва скица „*погореле части вароши Ужице*“ која је захватила и простор на коме је касније саграђена Касарна. На скици се будући простор касарне налази северно од објекта означеног као „*Пошта*“. [Слика 01]

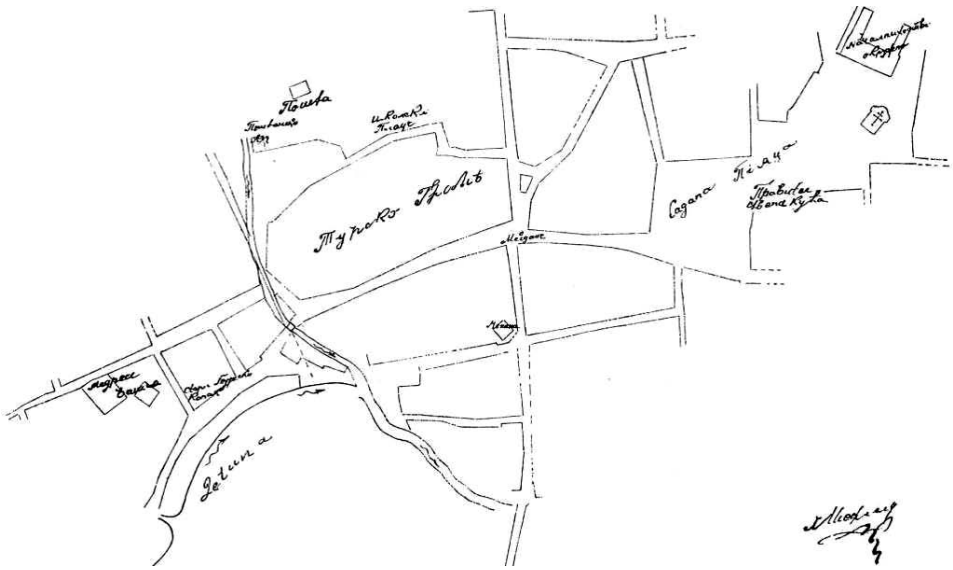

Слика 01. Емануел Шефел, План вароши Ужица након великог пожара 1862. године. (Артиљеријска касарна се налази у делу града изнад објекта означеног са „Пошта“)

Регулациони план Ужица из 1863. године. Наредни план који захвата локацију Касарне је из 1863. године односно Први урбанистички план Ужица. У њему се налази разрађен простор касарне са дефинисаним постојећим границама круга и распоредом објеката на парцели. Такође, на плану су нацртане трасе потока који пролази

[2] Живковић, Н., наведено дело, стр. 359.

поред локације, будуће границе круга Касарне (након регулације дела вароши у коме се налази) и локације новопланираних објеката за смештај људства, коња и опреме. [Слика 02]

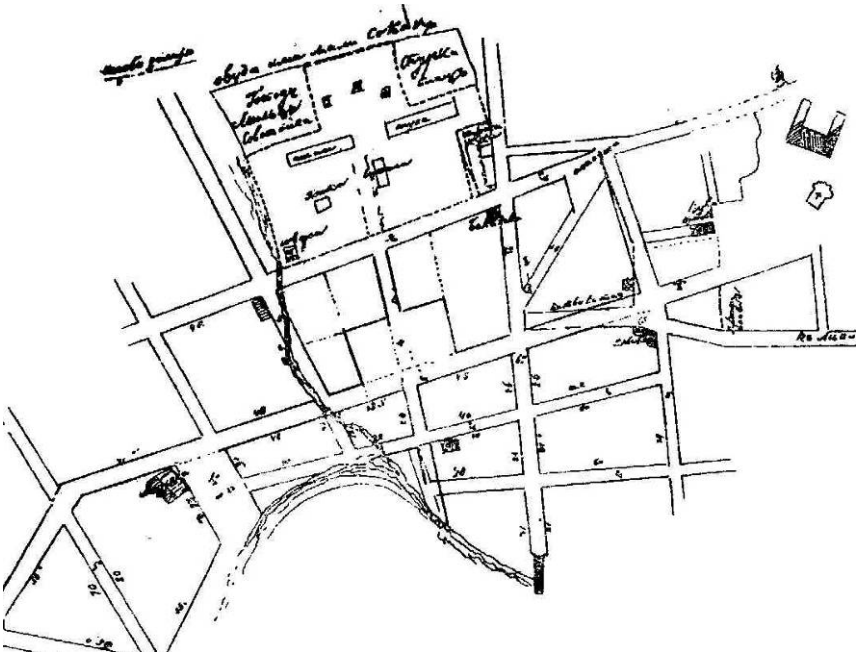

Слика 02. Емануел Шефел, Први урбанистички план вароши Ужица из 1863. године
(У горњем делу плана је приказана Артиљеријска касарна)

Регулациони план Ужица из 1891. године. На овом плану простор касарне је означен под називом „*Војни круг*“. На плану је нацртано постојеће стање и новопланирано стање. На основу информација о постојећем стању простор Касарне је већ делимично заузет са објектима саграђеним по ободу парцеле и оријентисаним ка улицама које опасују комплекс. Улице око објеката су неправилне и прате границе пољопривредног земљишта на коме су изграђени објекти. На простору Касарне евидентирана су два објекта: један за смештај војника и други за смештај коња и опреме. На југозападном делу парцеле се на самом углу налази мали објекат непознате намене који припада Касарни. Са све четири стране Касарне већ постоје саобраћајнице чије трасе и регулација су овим планом само уређене. У северозападном делу парцеле се налази ограђено двориште са малим објектом које очигледно још није откупљено и уклопљено у круг Касарне, што ће бити у наредном периоду, до Првог светског рата и учињено. Зани-

мљив је предлог из овог плана да се парцела Касарне подели на два дела просецањем улице у наставку постојеће улице Доситејеве што је подразумевало и рушење једног дела објекта за смештај коња. Ово решење никада није заживело у пракси. [Слика 03]

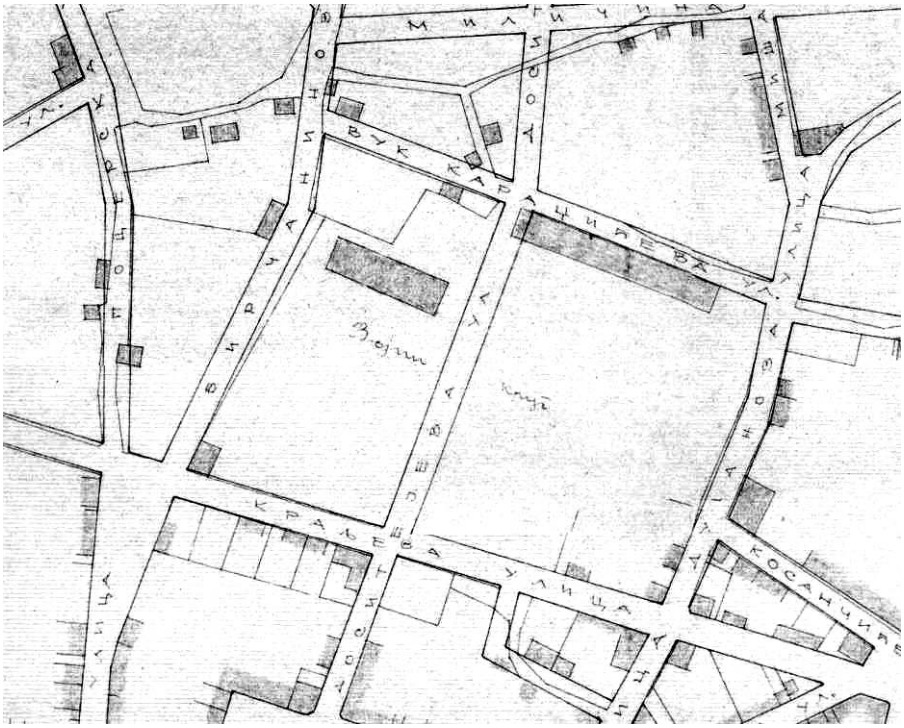

Слика 03. Други урбанистички план Ужица из 1891. године – део плана са Артиљеријском касарном

Фотодокументација

Фотодокументација је расположива од прве деценије 20. века. Имајући у виду да је велики део техничке и урбанистичке документације нестао током протеклих ратова фотодокументација је драгоцена информација о развоју града. На најстаријим фотографијама са почетка 20. века се може констатовати да се на парцели налази објекат за људство и објекат у коме је штала за коње и складиште за опрему. Око локације у њеном јужном делу (према улици) је изграђено неколико објеката који нису забележени у плану из 1891. године (који је старији мало више од једне деценије од ове фотографије). [Слика 04, 05]

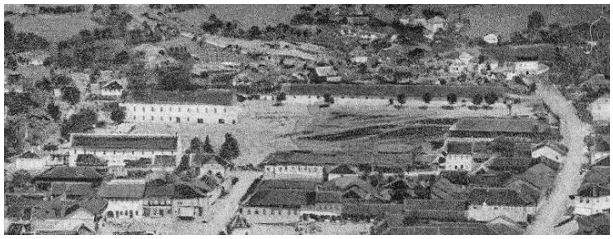

Слика 04. Фотографија са поч. 20. века

Слика 05. Фотографија са поч. 20. века

На наредној фотографији, која је из истог периода али је снимљена из другог угла, се јасније виде објекти дуж улице (у левом делу фотографије) са јужне стране локације. Такође, у југоисточном делу парцеле (средина фотографије) се налазе изграђени стамбени и стамбено-пословни објекти који заузимају значајан део површине локације који на плану из 1891. године су само назначени да постоје. [Слика 06]

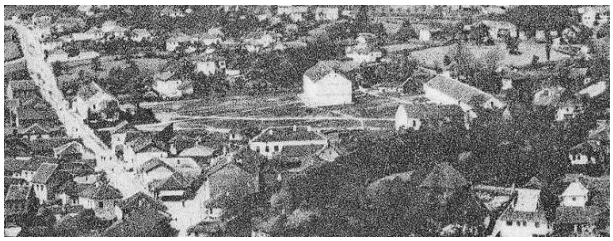

Слика 06. Фотографија са почетка 20. века са Артиљеријском касарном

На фотографији, снимљеној у периоду од 1920. до 1930. године, се види да су дограђена два подужна магацина која су постављена паралелно са изохипсама у простору испод штала за коње. Простор испод помоћних објеката је заузет са опремом и војним материјалом што до тада није забележено на фотографијама. Прозори на дограђеном објекту магацина су постављени високо и малих су димензија. Фасада помоћног објекта је подељена на мања поља помоћу пиластера. Свако поље има по један прозорски отвор смештен његовој у средини. Улаз у помоћни објекат је на средини главне јужне фасаде. Кров је на четири воде са мало уздигнутим средишњим делом. [Слика 07]

Слика 07. Фотографија снимљена у периоду 1920–1930. године

На наредној фотографији која је снимљена у периоду од 1930. до 1940. године (судећи по изграђености улица и парцела око Касарне) се виде измене у обликовању прозора и промени боје фасаде недавно саграђених помоћних објеката, и промени фасаде објекта за смештај војника. [Слика 08]

Слика 08. Фотографија снимљена у периоду 1930–1940. године

На две фотографије снимљене у периоду од 1930. до 1940. године се види веома ретко фотографисан северни део фасаде објеката. Фасаде су очигледно идентичне са јужно оријентисаним фасадама на објекту. [Слика 09]

Слика 09. Две фотографије снимљене у периоду 1930–1940. године

Објекти

Објекти који су се налазили на парцели Касарне пред Други светски рат су: два спратна објекта за смештај војника (јужни и северни), објекат штала за коње и смештај опреме и два магацина за опрему. Јужни објекат за смештај војника је срушен приликом изградње Трга Партизана.

Најважнија зграда по својим особинама је велики, северни, објекат за смештај војника. По габаритима и висини дуго је представљао један од највећих објеката у граду и допринсио слици Ужица као напредној вароши уређеној и грађеној према европским начелима. Објекат је постављен у надвишеном горњем делу парцеле, паралелно са изохипсама. Приступ до објекта је преко парцеле Касарне а са улица које се налазе са јужне или источне стране. Објекат је спратности приземље и спрат. Основа је изузетно издужена што је последица унутрашње организације објекта. Кров је на две воде а бочне стране објекта су затворене с троугаоним калканским зидовима. Објекат је реконструисан 1967. године када је предат на управу цивилним властима у Ужицу и у њега усељено штампарско предузеће „*Димитрије Туцовић*“. Том приликом је унутрашња организација објекта промењена. По таквом стању је извршено архитектонско снимање објекта 2008. године.

Организација објекта

Улаз у објекат првобитно се налазио на средини јужне фасаде али је током реконструкције 1967. године пребачен на супротну, северну фасаду.

Објекат је организован у две етаже: приземље и спрат. Организација објекта пре реконструкције и после се разликује. Међутим, захваљујући сачуваним зидовима могуће је реконструисати првобитну организацију.

Првобитна организација. Приземље садржи улаз и подужни ходник (постављени у средини објекта), степениште и просторије оријентисане ка обе подужне фасаде. На спрату се налази централно постављен ходник и просторије које су оријентисане ка југу и северу истовремено пратећи организацију просторија у приземљу.

Организација након реконструкције 1967. године. Према новој организацији објекта, у приземљу, средишњи део основе заузима попречно постављен ходник који је повезан са степеништем и, са обе стране ходника, по две просторије које заузимају целу ширину објекта. На спрату се налази слично решење: средишњи део основе заузима степениште и ходник, са западне стране објекта се налазе

две а са источне стране једна велика просторија које заузимају целу ширину објекта. Излаз у тавански део објекта је преко отвора у плафону постављеног у ходнику.

Спољашње димензије објекта су 46,30 x 14,20 м. Унутрашње димензије просторија приземља су 12,80 x 10,40 м^2, 12,80 x 11,00 м, 7,0 x 12,80 м и 7,4 x 12,80 м. Ширина димензије ходника приземља су 12,80 x 7,20 м. Димензије просторија на спрату износе 12,80 x 10,40 м, 12,80 x 11,0 м, 12,80 x 7,20 и 12,80 x 14,80 м. Бруто развијена грађевинска површина објекта износи (656,56 м^2 x 2) 1313,12 м^2.

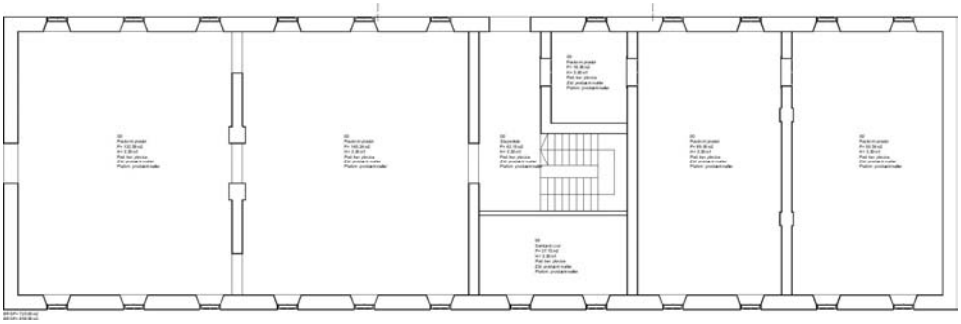

Слика 09. Основа приземља

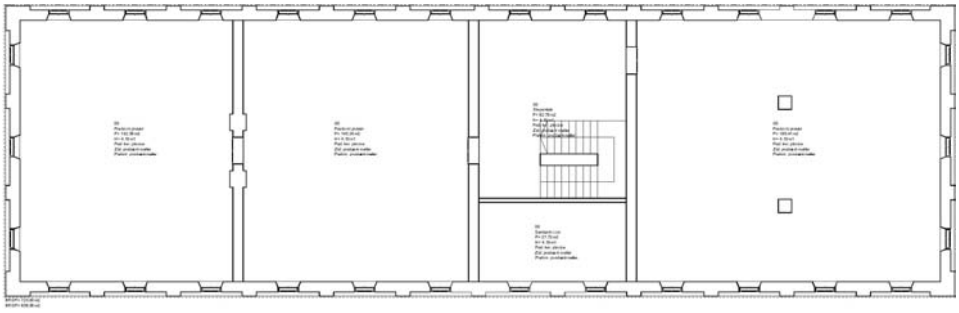

Слика 10. Основа спрата

Конструкција објекта се заснива на камену и опеци. Темељ објекта је начињен од притесаног камена зиданог у кречном малтеру. Зидови приземља и спрата су зидани опеком у кречном малтеру. Дебљина зидова приземља износи 70 цм а зидова спрата 50 цм. Првобитна међуспратна конструкција је била дрвена али је уклоњена током реконструкције објекта 1967. године када је постављена армирано-бетонска. Конструкција тавана је од дрвених греда. Кровна конструкција је од масивне грађе, система двоструке кровне столице, на четири воде (првобитно решење је био кров на две воде). Кр-

овни покривач је керамички креп. Конструктивно решење објекта, у односу на савремене објекте у времену његове изградње, карактерише примена нових материјала (опека) и примена нових конструктивних система. Зидани објекти од опеке су у време градње Касарне били реткост, а већина јавних објекта је била начињена у бондруку (дрвени скелет са испуном од непечене опеке или блата налепљеног на преплет од прућа). Прозори на објекту су стандардизовани (што је учињено током реконструкције) двоструки, двокрилни, са надсветлом где се сва крила отварају ка унутра. Врата у објекту, након реконструкције, је мало и остала су само главна улазна врата. Врата између просторија нема.

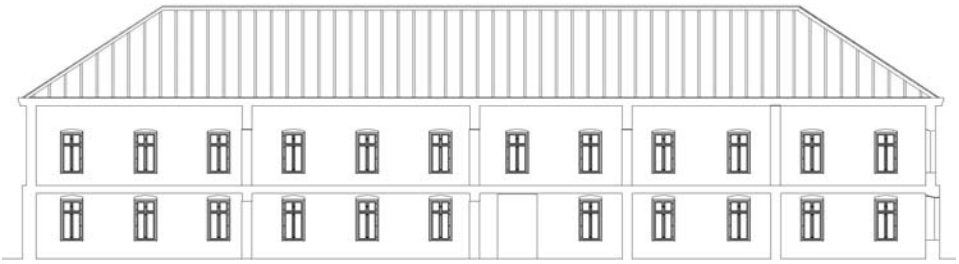

Слика 11. Подужни пресек

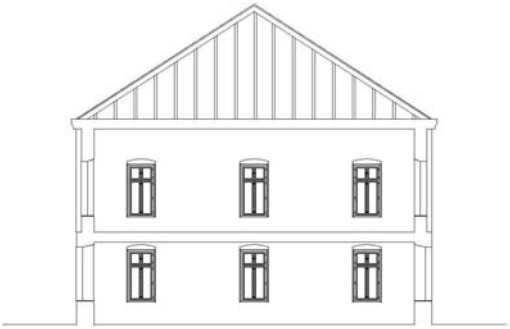

Слика 12. Попречни пресек

Обликовање објекта је једноставно (на основу примењених форми и декорације), у складу са естетским и друштвеним циљевима свога времена (на основу коришћења елемената класичне архитектуре) и са потпуно новим материјалима. Објекат има веома дугачку, а уску основу, што је последица потреба унутрашње организације и то се одражава на обликовање фасаде. На подужној фасади се налази дванаест прозорских осовина. Прозорски отвори приземља и спрата су усклађени и постављени су у једнаком међусобном

размаку. Хоризонтално фасада је подељена на три дела: зону сокла, зону приземља и зону спрата. Целокупна композиција фасаде се завршава са стрешним венцем. Зона приземља је 2012. године је адаптирана и обрађена у равном малтеру и без примене плитких пиластера. Зона спрата је подељена на поља помоћу плитких пиластера ширине 75 цм и висине 360 цм. Ширина поља између пиластера износи 300 цм. Ширина угаоних пиластера је већа него пиластера у пољу и износи 130 цм у приземљу и 120 цм на спрату.

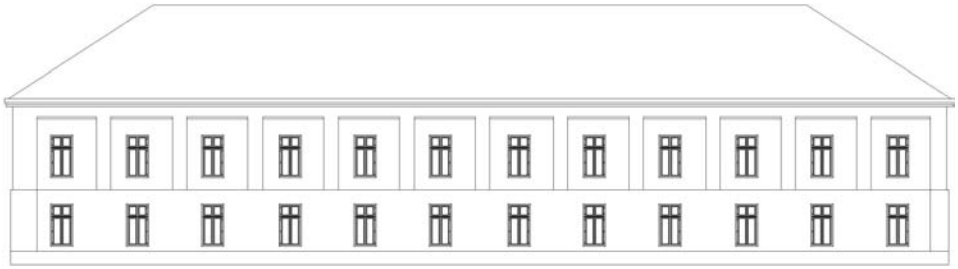

Слика 13. Јужни изглед

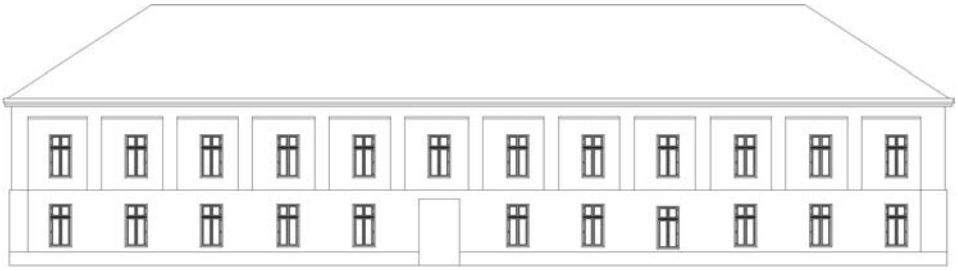

Слика 14. Северни изглед

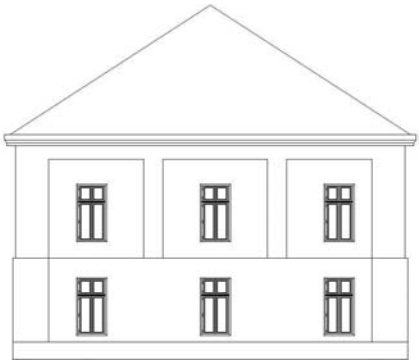

Слика 15. Источни изглед

Закључак

Артиљеријска касарна у Ужицу је саграђена у другој половини 19. века. Њена градња је почела 1863. године, након ослобођења Ужица од турске окупације. Земљиште за изградњу објекта је откупљено од муслиманског становништва за шта је новац обезбедила државна управа. Према налогу Министра градња није смела да почне док се не изради и усвоји Регулациони план Ужица у коме је предвиђена изградња овако великог и важног објекта за Ужице. Урбанистички положај касарне је био изузетно добар јер се налазила близу центра града. У исто време није заузимала најскупље и најдрагоценије површине, имајући у виду генерални недостатак слободног грађевинског земљишта у Ужицу. Саобраћајни положај касарне је такође био повољан јер је преко две широке бочне улице директно повезана са центром града. Све до изградње Гимназије и Среског начелства објекти касарне су били највећи објекти у насељу и много су доприносили општем утиску о насељу.

Архитектура објеката касарне је грађена у духу класичне архитектуре са организацијом, конструкцијом и обликовањем као и већина војних објеката у Србији свога доба. Међутим, у поређењу са осталим објектима који су грађени у другој половини 19. века у Ужицу објекат касарне представља значајно унапређење и пример за изградњу осталих објеката у насељу. За време турске окупације објекти државне управе су грађени у бондруку и по својој организацији и обликовању су личили на објекте стамбене архитектуре. Касарна је обликована тако да се по њеном спољњем изгледу може закључити за шта је намењена. Обликовање објекта на основу примењене фенестрације, распореда прозорских осовина, примене пиластера и хоризонталних спратних и стрешних венаца је у духу класичне архитектуре. Мада су елементи обликовања примењени и реализовани са много скромности то је значајан напредак у односу на време у коме је објекат грађен. У погледу конструкције објекат је такође новина – грађен је од притесаног камена и опеке у кречном малтеру. Кров је првобитно био на две воде са забатним зидовима што је била реткост у Ужицу тога доба.

У урбанистичком смислу Артиљеријска касарна је дала значајан допринос развоју града. Најпре је изградња касарне дала пример како треба поступати у процедури изградње објеката. Положај Касарне у граду је такође напредак јер је до тада као војни објекат кориштена тврђава која се налазила у непосредној близини града. Објекти у касарни су организационо дали још један пример како треба компоновати и организовати комплексе са државним објек-

тима било које врсте. Захваљујући потребама за инфраструктуром и саобраћајницама касарна је стимулисала развој дела града у коме се комплекс налазио. Тако је улица која са западне стране локације изграђена највећим делом због потреба касарне, што је био случај и са улицом која са севера опасује комплекс. Ове улице су непосредно подстакле развој Ужица око касарне. У архитектонском смислу објекат је био новост у организационом, конструктивном и обликовном смислу. Био је илустрација тежње младе српске државе за реформом друштва у сваком смислу. Поред тога био је узор околини у томе као треба градити и обликовати објекат имајући у виду да је проток информација био мали а школовање инжењера тек у повоју.

Артиљеријска касарна је дала Ужицу и околини велики допринос у урбанистичком, архитектонском и културном смислу. До сада, допринос војних објеката градитељској баштини, осим ретких изузетака саграђених у Београду, је слабо проучаван. Овај рад је допринос проучавању војног градитељског наслеђа у Србији.

ПОРЕКЛО ИЛУСТРАЦИЈА

Слика 01, 02: Живковић, Н., *Ужице 1862. г.*, Ужице, 1981.

Слика 03–08 : Фототека Народног музеја у Ужицу.

Слика 09–15: Аутор на основу стања из 2006. г.

Dr. Dušan Kuzović
Užice

ARTILLERY BARRACK IN UŽICE

(Summary)

Artillery barrack in Užice was built in 1863. Facilities complex has had a major impact on urban and architectural development of the town. Structural system and forming method were a novelty example for the environment and the citizens for how to build. It helped the society to remove the traces of Turkish occupation and accelerate town reconstruction. Through construction of infrastructure for own needs it helped development of town part around. In western Serbia, military facilities had a positive impact on urban planning and architecture during the 19th century. This paper deals with development of the Artillery barrack in Užice from 1863 to 1967.

УДК 341.3"18" ; 050.48:355РАТНИК"1881/1883"

Др Ненад Ж. Петровић, научни сарадник
Институт за стратегијска истраживања, Београд
E-mail: npetrovic21@yahoo.rs

ПОЛЕМИКЕ ОКО МЕЂУНАРОДНОГ РАТНОГ ПРАВА У ЧАСОПИСУ *РАТНИК* КРАЈЕМ XIX ВЕКА

АПСТРАКТ: Чланак анализира прилоге објављене у часопису Ратник у којима се разматрају питања везана за међународно ратно право које се крајем 19. века постепено усвајало и уводило. Ово је посебно значајно у светлости Источне кризе 1875–1878. године.

Кључне речи: *Међународно ратно право, хуманост, Русија, Србија, Источна криза.*

Први војностручни часопис континуираног излажења у Србији појавио се 1879. године. Био је то *Ратник* орган Главног ђенералштаба.[1] Пратећи међународна кретања са војног становишта, није

[1] Заправо је први војни часопис у Србији био *Војин* али је он излазио свега шест година од 1864. до 1870. у Београду у власништву и под уредништвом поручника Јована Драгашевића. Часопис је поднасловом био одређен као „лист за војне науке, вештине и новости“. У почетку је излазио месечно а потом и три пута месечно. Његов покретач Јован Драгашевић, рођен је у Пожаревцу 1836. године а умро је у Нишу 1915. године. Завршио је Војну академију у Београду. Био је професор историје и географије на Великој школи. Написао је и објавио већи број радова из географије и етнологије. (О часопису в. mr Косовка Перовић, Љиљана Брчић, *ВОЈИН најстарији српски војни часопис 1864–1870. Библиографија прилога*, Београд 2002, 9–29; О Драгашевићу в. *Војна енциклопедија*, друго издање, т. 2, Београд 1971, 530) На основу наведене библиографије *Војина* може се закључити да се у часопису спорадично писало о међународном ратном праву и то кроз приказе теоретских дела објављених на немачком језику: „Видање рањеника у рату као међународно питање“, год. 1, бр. 7 (јул 1864), стр. 154–156; „Изашле су нове књиге“,

се могла заобићи нити теорија и пракса међународног ратног права које се управо тих година зачињало. Први текст на ту тему објавио је у *Ратнику* професор Глигорије Гершић. Он је рођен 1842. године у Белој Цркви, а умро је 1918. године у Београду. Студирао је право у Бечу и Пешти. Од 1866. био је професор римског и међународног права на Великој школи, али већ следеће године бива отпуштен због учешћа на скупштини Уједињене омладине српске. После смрти књаза Михаила 1868. године поново је примљен за професора на Великој школи. Био је саветник владе у питањима међународног права за време Српско-Турских ратова 1876–1878. године. До 1880. године припадао је Либералној странци, потом краће време Напредној да би од оснивања био виђенији члан Народне радикалне странке. После Тимочке буне 1883. године изведен је пред Преки суд као члан Главног одбора НРС али је ослобођен. Суделовао је у изради устава 1888. године као главни стручњак НРС. Више пута био је министар правде. Један је од најплоднијих правних писаца и публициста код нас. Први је у нашој стручној јавности стао на становиште да су, супротно тада свуда преовладавајућим ставовима, међународни правни прописи важнији од националних. Сматрао је да категорија апсолутне суверености држава не може служити као основа на којој би се градио међународни поредак.[2] У неколико тек-

год. 2, бр. 5 (мај 1865), стр. 206. (Белешка о књизи Die Pflege der im Kriege Verwundeten und die Genfer Conferenzen / Нега рањеника у рату и Женевска конференција/. Иста књига поново је препоручена у бр. 11 (новембар 1865), стр. 372–374); „Изишле су у последње време“, год. 6, бр. 6 (2. фебруар 1869), стр. 95–96. (Библиографски подаци за више књига међу којима је и дело професора Блунчлија (J. C. Bluntschli), Das moderne Völkerrecht der civilisierten Staaten (Савремено међународно право цивилизованих држава).

[2] Главна Гершићева дела су: *Данашње ратно право. За српску војску а поглавито за питомце вишега курса Војне академије*, Београд 1882; *Поглед на неке новије појаве на пољу ратног права*, Београд 1893. (*Народна енциклопедија Српско-Хрватско - Словеначка*, 1, Загреб б. г., 718–719; *Српски биографски речник*, 2, Нови Сад 2006, 677–679) После само шест дана проведених у калемегданском казамату где је био са још неколико чланова Главног одбора поводом Тимочке буне обратио се писано краљу Милану понизно га молећи за милост и нудећи да за узврат изазове расцеп у странци. „Ја сам уверен да кад се радикална партија извесним поузданим начином (а ја могу да кажем какав је то начин у нарочитој прилици) раздвоји и подели, да је онда одмах и изгубила своју моћ и своје значење. Но о тој главној теми ја бих морао нарочито говорити пред Вашим Величанством и с тога сам нарочито и молио за усмену аудијенцију. /.../ Али свакојако ја опет још једном пред Вашим Величанством највећма гласом ударам на оно већ поменуто одвајање и цепање радикалне странке, што би се могло постићи, а то је са мога гледишта у даљем току државнога рада најглавнија ствар. Кад се једна странка, која је многобројна и захвата широке и простране слојеве у народу, мора савлађивати насилним мерама то је свакојако много теже, а кад се напротив то може учинити мирним начином и путем, па да државни живот опет пође својим редовним током, то је свакојако

стова публикованих у *Ратнику* он се посебно бавио применом међународног права у најсвежијем сукобу вођеном на западу Европе, рату између Француске и Пруске 1870–1871. године.[3]

Гершић најпре констатује да постоје ауторитети, најпре војни, који принципијелно споре могућност *права у рату* (одн. *ратног права*). То би према њима био логички *contradictio in adiecto* јер у рату који је по себи *стање суровости и бесправљa* не може се очекивати никакво право. Ипак и такви ауторитети не споре да је временом, развојем свести човека и под благотворним утицајима хришћанства, дошло до спонтаног стварања некаквих *ратних обичаја* чије поштовање представља императив сваке цивилизоване војска и захтев њеног морала.[4] Такви аутори, посебно они из војних кругова, оштро су се противили кодификацији ратног права као ствари по себи немогуће, некорисне и несврсисходне. Према генералу Ристову када би тако нешто било могуће онда би и сам рат било могуће укинути.[5] Ипак, у другој половини деветнаестог века учињени су први покушаји да се нормира ратно право ма како тај појам остао

много боље, поузданије и извесно већма одговара патриотским тежњама и интенцијама Вашега Величанства.“ (*Тимочка буна 1883. Грађа*, 2, Београд 1955, 156–157)

[3] Г. Гершић, „Нешто о ратноме праву у опште и о његовој примени у последњим великим ратовима“, *Ратник*, 1881, април, 367–397; мај, 495–522; јун, 613–636. Мада је аутор у самом наслову па онда и изричито у првом делу чланка назначио да ће примену одн. непримену ратног права анализирати не само на француско – пруском већ и на руско-турском и српско-турском рату 1876–1878. он ове потоње анализе није дао. У закључном делу текста неодређеним изразима пролонгирао је свој научни допринос на ову тему: „Другом приликом ћемо у засебноме чланку проговорити још о неким моментима упоредно и у свези са прегледом примене ратнога права у последњој источној војни, а посебице у српско – турскоме и руско-турскоме рату.“ (*Исто*, 636) У истом годишту часописа објављен је један полемички текст који жели оповргнути командну одговорност за ратне злочине према цивилима које је народна војска починила при уласку у Врање 19. јануара 1878. године. (Радомир Путник, мајор, „Предводница у битци на Врањи“, *Ратник,* јануар 1881, 6–42) Текст је био одговор на такве тврдње из ратних мемоара Андре Книћанина објављиване у листу *Исток* током 1880. године. Мемоари су штампани као посебна публикација (Андра С. Книћанин, *Ратни дневник,* 1–2, Београд 1880) Кнежевина Србија је гарантним силама упутила мемоар на француском језику о злоделима турских редовних и добровољачких трупа („башибозука“) у првом рату 1876. године. (Превод на српски в. у Слободан Бранковић, *Независност слободољубивих. Велика источна криза и Србија 1875–1878*., Београд 1998, 416–436) Немамо сазнања о масовнијем кршењу ратнога права у овим ратовима од стране војске Кнежевине Србије. Симптоматично је да су међународна ратна правила преведена на српски и штампана уочи другог рата 1877. године као да је неких примедби на понашање војске ипак било.

[4] Међу такве ауторе Гершић наводи швајцарског генерала фон Ристова (Rüstow), француског публицисту Прадијеа Фодереа, руског теоретичара Ф. Мартенса и др.

[5] Г. Гершић, *н. р*., 369.

противречан. Најпре је током америчког грађанског рата између северних и јужних држава, 1863. године председник САД Абрахам Линколн издао *Инструкције* (*Instructions for the Government of Armies of the United States in the field)* као обавезно упутство за вођење рата и оно је примењено до краја овог сукоба. Одмах иза овог пионирског и хвале вредног подухвата, дошла је позната *Женевска конвенција* из 1864. године а потом и *Петроградска конвенција* из 1868. године. Најзад, последњи напор на овом пољу, до појаве Гершићевог текста, била је *Бриселска конференција* из 1874. године која се састала на подстицај Русије и на којој су осим домаћина учествовале Француска, Велика Британија, Италија, Немачка, Аустрија, Шпанија, Белгија, Данска, Грчка, Холандија, Шведска са Норвешком и Швајцарска. Са овог скупа проистекао је пројект декларације о ратном праву па иако није могао бити усвојен и он представља корак даље у кодификацији ратног права.

Прешавши на пример рата 1870–1871. аутор своју анализу и закључке изводи на вишестраној литератури.[6] На основу обостраних извора (француских и пруских), Гершић обрађује поједина питања повреда ратног права и не остајући тек пуки преносилац чињеница он се одважно упушта у њихово тумачење, вредновање, слаже се или не са појединим ауторитетима и изриче своје мишљење. Аутор разматра овај рат од француске објаве која је учињена на један већ заборављени, свечано дипломатски начин којим се одликовао средњи век (уручивањем ноте пруском канцелару Бизмарку) - облик који је већ у оно време престао да се практикује па се сматрало да је легитимна објава рата већ самом прокламацијом којом се владар обраћа свом народу и јавности износећи побуде за овакав чин. Као легитиман начин објаве рата сматрао се и ултиматум који једна држава изриче другој.[7]

Од питања која су спорна а дискутују се код Гершића, поменућемо: право бомбардовања насељених места а посебно тзв. *отворених градова*; ко се има сматрати „зарађеном страном“ (да ли наоружани цивили гоњени патриотским побудама могу по међународ-

[6] Ту су дела таквих ауторитета онога доба какви су Блунчли (Bluntchli) који је био подпредседник Института за међународно право (Institut du droit international), потом белгијски професор Ролен-Жекмен (Rolin - Jaequemyns) и др.

[7] Г. Гершић, *н. р.*, 385–386. /Књаз Милан Обреновић прокламацијама се обраћао народу објављујући улазак Србије у рат против Отоманског царства 1876. и 1877. године. Србија са остале три балканске државе упутила је ултиматум са захтевима за унутрашњу реформу Отоманској влади 1912. године после чега је уследио рат. Обичај директног објављивања рата ипак није још потпуно нестао до почетка двадесетог века: Аустро – Угарска је након неиспуњеног ултиматума, објавила Србији рат телеграмом 28. јула 1914. године. – Н. П./

ном праву бити сматрани за легитимног партнера у сукобу са једном државном војском?); поступак према особама и имовини непријатеља, проблеми реквизиције и контрибуције (разграничење ова два појма који се често поистовећују) и оправданост истих; таоци и репресалије (границе допуштености); ратни заробљеници; уговори међу непријатељским странама склопљени током сукоба у шта спадају примирје и капитулација. Уочљиво, нигде се не спомиње убијање цивилног становништва из чега би се могло закључити да га у анализираном француско-пруском рату, барем као намерне и систематске појаве није било.

Према тада усвојеним начелима под „отвореним градом" се сматрао само онај град који није имао утврђења нити је имао стационирану војску, дакле *град који није уопште бранен* чиме отпадају француске примедбе на пруско бомбардовање неких градова који додуше нису имали утврђења али су имали војну посаду. Гершић истиче да би усвајање супротног мишљења водило апсурду да се може бомбардовати утврђено место ма имало слабу посаду и одбрану а не би смело оно које нема бедеме а садржи знатне војне снаге у себи. Тиме би се цивили довели у гору позицију јер би се куће за становање претвориле у својеврсне бедеме а циљ кодификације ратног права је у томе да се умање патње становништва и спрече непотребна разарања.[8]

Једно од најважнијих питања из овог рата а у вези са применом међународних одредби тицала се такозваних слободних стрелаца (francs tireurs) одн. признавању статуса зарађене стране наоружаним цивилима. Ово је питање сложено и дискутовано је у ондашњој литератури а не престаје да изазива полемике и данас. У принципу се под зарађеном страном разуме само униформисани војник непријатељске војске. Ипак, у неким случајевима, међународно право признаје и цивилима такав статус уколико су добили овлашћење од своје владе да се боре, ако су са видним обележјима која се не могу сваки час скидати или прикривати, ако имају команданта и сами се придржавају ратног права. Међутим, пруска страна овакво мишљење није признавала. За њу је легитиман противник била само регуларна француска војска у униформама и према таквим борцима је примењивала ратно право. Гершић узима у разматрање и ово питање дајући аргументе за и против. Са моралне тачке гледишта, истиче он, сваки је грађанин

[8] „Јер ова, која су систематски утврђена смела би се бомбардовати, док би напротив она места, која нису утврђена, могла у својим зидовима скривати читаву једну војску или би бар њихови становници могли да се наоружају до зуба и сваки своју кућу да претвори у цитаделу, па ипак непријатељу не би било допуштено да их осваја /.../" (*Исто*, 388).

било које земље позван да брани своју државу и нико му не би смео ускратити ово право. То је готово природан порив па му се ограничења не смеју постављати. Са друге стране савремени ратови и савремени појмови баш због хуманости раздвајају цивилно становништво од војника под заставом како би се избегле прекомерне патње. Војска која продире у неку област има дужност да поштује мирне грађане али се подразумева да и ти грађани морају да се уздржавају од било каквог непријатељског акта према окупатору. Аутор стога закључује: „Неизвесност, у којој би се налазила војска у непријатељској земљи, да је неће иза сваког жбуна, у свакој кући при одмору, и у сну неко напасти, осакатити, убити, од кога се она томе и не нада, та независност (неизвесност – Н. П.) свакојако рађа све веће огорчење; гњев и освету војске, којој таква опасност прети и дражи је на грозне репресалије./.../ Отуда онда и право војним властима, да као легитимне непријатеље сматрају само оне, који имају нужно државно овлашћење и који уједно раде и спољно се показују као војници.“[9]

Гершић је принуђен да изведе општи закључак о оружаној побуни док траје окупација: „Такав устанак може одиста да се оснива на веома моралним побудама патриотизма или верности према домаћем владару, ипак то ништа не помаже, он се по ратноме праву казни и то је жалосна али *нужна последица рата*, јер при таквој ратној окупацији увек се окупациона ратна сила јавља као организована државна моћ, која је принуђена, да се такође брине за своју безбедност, да би даље могла за својим циљима ићи те их најзад постићи.“[10]

Потом аутор прелази на разматрање питања обостраних односа покореног становништва и окупационе војске. Како се поступа према лицима и према имању непријатељске стране? О том проблему постоје различита мишљења, почев од оних најдрастичнијих да свака

[9] *Исто,* 397. Ипак Гершић наводи као оправдани изузетак од овога „општенародни устанак“ (leveé en masse) када окупатор мора да призна устаничкој маси, ма она била без формалних обележја војске, статус зараћене стране. Исто важи, према Бриселској декларацији и за становништво неког још незаузетог земљишта које се при најезди непријатељске војске самоиницијативно лати оружја да би се одупрло, немајући времена да се униформише или се обележи на било какав начин. (*Исто*, 394–396 и посебно нап. 1 на стр. 395; 495–513) Коначно, остаје практично питање: чиме се мери да је устанак општенародни, ко утврђује количину побуњених цивила која је довољна за признање статуса зараћене стране? То логично мора бити остављено доброј вољи нападача одн. окупатора а јасно је како ће он пресудити у сваком таквом случају. О томе се немачки генерал фон Молтке овако изјаснио у писму професору Блунчлију: „Ниједан на памет изучени параграф неће убедити војника /.../ да он сматра за правилног противника неорганизоване становнике, који се из добровољне побуде лате оружја и животу му прете сваког тренутка дању и ноћу.“ (В. писмо Молткеа – Блунчлију, *Ратник,* јануар 1881, 120)

[10] *Исто*, 500. Курзив у оригиналу.

зарађена страна има право да секвестрира[11] сва добра и све плодове тих добара од поданика противничке стране у рату па до умеренијих који су у оно време преовладала да ово право не постоји. Гершић истиче да се у француско – пруском рату таква секвестрација није упражњавала те из тога закључује да је у пракси напуштена.[12]

Окупатор има легитимно право да одузима робу (натуру) и новац од покореног становништва и ту постоје два метода: *реквизиција* и *контрибуција*. Многи их бркају и поистовећују а разлика је у томе што је реквизиција одузимање у *натури* а контрибуција у *новцу*. Иако окупатор на ово у начелу има право и ту постоје извесна ограничења али и недоумице. Реквизиција је уобичајенији начин одузимања одн. кажњавања покореног становништва и састоји се у обавези покорене територије да издржава окупациону војску. Ове обавезе су углавном у намирницама као и у радовима, одн. услугама које се врше према окупатору. Проблем је у томе да ли за реквизиције треба плаћати и у којој мери? Наведени западни ауторитети, које користи Гершић, слажу се да реквизиција мора да се надокнађује (плаћа) само када пређе извесну меру, али опет остаје проблем како ту границу одредити? Да ли да она зависи од процене окупатора? Гершић у овоме стаје на страну Блунчлија па тврди да окупатор може да тражи од покореног становништва онолико реквизиције колико је то становништво иначе имало пореских и других фискалних обавеза према својој држави до окупације а све реквизиције преко тога би се морале платити. Надокнада за реквизицију може се давати у готовом новцу или у признаницама које би се накнадно наплатиле. Овај други пример је чешћи, јер свака зарађена страна најпре гледа да подмири своју војску па услед недостатка новца сигурно неће исплаћивати готовином одузету робу од покореног становништва. Онда остаје питање када и ко ће исплатити ове признанице? Као могућност остаје да након престанка окупације, повратком одређене територије под суверенитет матичне држава ова прими на себе да исплати признанице за робу коју је становништво морало испоручити окупатору. Гершић се још пита има ли право окупатор да силом узме добра која му требају уколико народ неће добровољно да их преда? „Без сумње јесте, јер кад се свакој ратној странци признаје *право* реквизиције у извесној мери и извесним границама, онда не може вршење и остварење тога права никако

[11] Секвестар је привремена забрана власника да располаже својим добрима.

[12] У вези са овим је цитирао прокламацију пруског краља Вилхелма Првог да он води рат против војника Француске а не против грађана Француске те ће сходно томе исти и даље уживати личну и имовинску безбедност све дотле док својим понашањем не угрозе немачку војску. (*Исто*, 515)

зависити од добре воље и расположења овога или онога лица, општине и т. д. То лежи већ у самоме појму права.“[13]

Контрибуције као узимање од покореног становништва у готовом новцу биле су у ранијим временима уобичајена ствар. Сматрало се како се покорено становништво дајући новац заправо „откупљује“ од пљачке која је такође сматрана за неку врсту природног права победника. Но, како је пљачка у савременим правним схватањима постала незаконита, тада се ни контрибуција као „откуп“ од ње више не признаје као легитимна. Само изузетно, окупациона управа могла би да тражи контрибуцију од запоседнутог становништва: као замену за реквизицију које би то становништво морало давати; као казна за повреду ратног закона (вршење непријатељских аката према окупационој сили); као ванредни ратни порез којим би се противник нагнао да што пре закључи мир. Гершић закључује да је ово последње средство неправно и да се не може усвојити као оправдано јер се њиме погађају сви грађани запоседнуте области, дакле у већини они који никаквог утицаја на политику нису имали нити је имају.

Као својеврсна мера која стоји између реквизиције и контрибуције стоји извођење радова и поправки за рачун окупатора. Окупатор има право да захтева вршење ових радова па и да употреби силу како би становништво нагнао да их обавља. Ипак, аутор се не слаже са мерама немачке власти која је за неповиновање позиву на рад претила окупираним деловима француског народа смртном казном. Аутор не сматра сврсисходном нити оправданом овако драконску меру јер се и мањим казнама циљ могао постићи. Такође, окупирано становништво не би се смело присиљавати да врши послове који су војног карактера у шта спада рецимо копање шанчева. Окупатор, према већински усвојеном мишљењу, нема ни право да становништво запоседнуте области регрутује у своју војску и нагони да ратује против војске своје државе.[14]

---

[13] *Исто,* навод са стр. 521. О реквизицији пише на стр. 516–522. Гершић закључује да је пруска сила у поседнутим деловима Француске поступала у складу са међународним ратним правом и да није претеривала у одузимању добара од становништва. Реквизиције су или плаћане готовим новцем или издавањем признаница. (*Исто,* 521–522) О реквизицијама које је пруска војска узимала у Француској *Ратник* је већ писао у својој сталној рубрици књижевност, преносећи писање страних војних часописа. Реквизиција је наређивана општинама под претњом да ће уколико се не обави добровољно узети принудно четвороструко. („К историји о израни немачке војске у рату 1870–1871.“ *Ратник,* септембар 1879, 544–545)

[14] *Исто,* 613–621. Ипак, ни овде мишљење ауторитета није било једнодушно. Већ поменути руски теоретичар Мартенс, бранио је став да окупатор има право да регрутује за своју војску становништво запоседнуте области. (*Исто,* нап. 2 на стр. 618) / Овакав случај десио се током Првог светског рата када је бугарска окупациона сила покушала да изврши мобилизацију у своју војску становништва југа Србије што је довело до устанка у Топлици, фебруара 1917. године. – Н. П. /

У посебном одељку посвећеном *таоцима и репресалијама*, Гершић се позабавио овим питањем које ће толико бити актуелно током Другог светског рата управо на тлу окупиране Србије. Из његовог излагања схватамо колико је појам таоц еволуирао и то у негативном правцу. Изворно, таоц је особа најчешће од угледа и утицаја, која се изолује и држи као гарант да ће одређене обавезе, на пример исплата контрибуције или предаја неког места бити извршени. Такође су се таоци узимали као јемство обећаног мира или неутралности одређене области. Међутим, суштина је у томе да је њему живот загарантован, *таоц се не сме убити*. Таоц је у сличном положају са ратним заробљеником, њему је ограничена лична слобода, одн. право кретања али им живот није у питању! „Но шта бива са таоцима, ако се не испуни или повреди она обавеза, ради које су узети или дати? Смеју ли се они казнити, сме ли им и сам живот бити у опасности? Ми смо већ горе напоменули, како то никако не сме да буде по данашњем међународном праву, ма да су некада у старије време и сами писци о међународном праву тврдили, да таоцима у таквим случајевима може бити и живот у опасности. *То би се данас с правом сматрало као противуправно варварство.*“[15] Као пример шта се у његово време сматрало недопустивом мером репресалије наводи меру узимања 50 угледних француских грађана који су одведени у Бремен и држани тамо у својству ратних заробљеника као одговор на меру француских власти које су запленили немачке трговачке бродове и задржале њихове капетане као ратне заробљенике. Овде се отварају два питања: најпре, да ли је Француска имала право да заплени трговачке бродове и лиши слободе њихове капетане а потом, да ли је немачки одговор на ово, одн. мере репресалије, утемељен на међународном праву? Гершић на ово питање нема јасан став али наводи да је, на жалост, међународно право одобрило могућност да и лица која немају никакве везе са неким актом који је њихова држава учинила ипак могу бити узети за таоце самим тим што су држављани исте.

Коначно, аутор се бави и ратним заробљеницима и њиховим правима упоредном анализом праксе француско-пруског рата и постојећих конвенција. Крајем 1870. године у немачком заробљеништву налазило се 333.885 француских војника као и 11.160 официра![16] Гершић истиче да су се обе зараћене стране најозбиљније трудиле да поштују међународно право у погледу заробљеника.[17]

---

[15] *Исто,* навод са стр. 622. (Курзивом означио Н. П.). О репресалијама пише на стр. 621–626.

[16] *Исто,* 629. На жалост, аутор не даје податке о Прусима у француском заробљеништву, којих је сигурно било али у мањем обиму.

[17] Од овога донекле одудара успомена једног француског ратног заробљника код Седана, који описује да су првих дана били интернирани на једно речно полуо-

Француски официри у заробљеништву имали су чак и право ношења свог личног наоружања а на дату часну реч могли су се слободно кретати, што су поједини искористили за бекство.[18] За разлику од обичних војника добијали су и извесну суму новца за лично издржавање. Нижи чинови и војници радили су у индустрији или пољопривреди и за те радове су били плаћани. Гершић констатује да је ово у складу са међународним правом јер војска која има ратне заробљенике дужна је да их безусловно издржава само уколико су они неспособни да сами себе издржавају.

Као својеврсни полемички наставци Гершићевог текста, убрзо су се на страницама *Ратника* појавили полемички текстови двојице генерала, једног немачког а другог руског, али им је суштина истоветна.

Преписка Молтке – Блунчли

Институт за међународно право објавио је 1880. године брошуру о правилима за ратовање на копну на којој су радили познати учењаци из Француске, Немачке, Британије, Русије, Аустрије и Италије. Ову књижицу Институт је разаслао владама свих европских и америчких држава уз наду да ће представљати основицу за међуна-

---

стрво где су добијали мало хлеба а воду пили из реке којом су плутали лешеви. Одатле су убрзо пребачени у Немачку у заробљеништво. Од „големих мука“ којима је присуствовао наводи пример: немачки официр је наредио неком француском официру да сјаше са коња, одузео му га и одјахао даље. Као коментар приређивач овог одломка објављеног у рубрици књижевност каже: „Писац је може бити своје непогоде прецрним бојама нацртао, јер огорчен страшним и нечувеним поразом код Седана, све му се је у огромнијој невољи представљало, што је у положају заробљеника неизбежимо.“ („Седанске успомене једног бившег Зуава“, *Ратник,* август 1879, 396)

[18] Г. Гершић, *н. р.*, 630–631. Према међународном ратном праву официр који давши своју часну реч да неће побећи то ипак учини, па буде поново заробљен *губи сва права и привилегије ратног заробљеника* које иначе има. О једном конкретном случају задате официрске речи в. „Генерал Ducrot и његово названо газење задате речи“, *Ратник,* септембар 1879, 548. Овај прилог пренет је из часописа Organ der militärwissenschaftlichen Vereine а објављен је у рубрици књижевност. Чланак доказује да генерал Дикро није погазио задату реч јер се обавезао да неће побећи само током транспортовања његових трупа у Немачку. Стигавши тамо, стављен је под стражу, обавеза је престала да важи па је генерал легитимно побегао, вратио се у опседнути Париз и учествовао у његовој одбрани. Генерал Виноа бојећи се да ће Немци при капитулацији Париза захтевати да им Дикро буде предат, наговарао га је да побегне балоном. Дикро је ово одбио већ је писао немачком генералу фон Молткеу да се образује војни суд коме ће он приступити како би му судили за евентуални преступ гажења официрске речи. Молтке му је одговорио да ће то учинити када за то дође време па када је Дикро заиста био са осталом војском заробљен у Паризу, канцелар Бизмарк му је дао дозволу да оде у Бордо, одн. пустио га је из заробљеништва нашавши да није погазио официрску реч.

родно законодавство по питању вођења рата. У вези са овим *Ратник* је у својој сталној рубрици *Новости и различности* обелоданио преписку између већ помињаног професора Блунчлија и генерал-фелдмаршала немачке војске фон Молткеа.[19] Ово дописивање најбоље показује две школе мишљења које се упркос свој различитости ипак у понечему могу да сложе. На брошуру правног института немачки генерал одговорио је писмом из Берлина, под 29. новембром 1880. године. Похваливши на почетку човекољубиву тежњу да се ублаже зла која сваки рат неминовно доноси, Молтке овако скицира своју филозофију: „Али вечити мир је само сан и то не леп. Рат је од Бога постављени елемент светског реда. У рату се развијају најплеменитије врлине човечије: храброст и прегоревање, верно испуњавање дужности и дух пожртвовања уз залагање живота. Без рата би се свет одао лењости и затравио би у материјализму. Ја се слажем потпуно са мњењем у предговору (брошуре – Н. П.), да се постепена цивилизација треба и у ратовању да покаже. Али ја идем још даље и мислим, да је само та цивилизација у стању да доведе до праве цељи, и да се то не би могло постићи узакоњеним ратним правом. Сваки закон треба да има и власт, која ће га надгледати и о његовом се извршењу старати а баш ова власт недостаје у погледу испуњавања међународних обавеза.“[20]

Мало даље пруски војсковођа то изричито и каже: „*За ову врсту преступа нема на земљи судије.“* Једино религиозно и морално усавршавање војника може постићи циљ умањивања непотребних жртава и разарања. Он се не слаже са *Петроградском конвенцијом* из 1868. године и њеним ставом да је једини оправдани поступак у рату *слабљење непријатељске војне снаге*. „Не, ту ваља нападати сва средства непријатељске државе, финансије, жељезнице, храну, па и сами *углед*. Са оваком енергијом, али још већом усмереношћу но икад пре, вођен је последњи рат против Француске. Судба рата била је решена за два месеца и борбе су тек узеле доцније огорчени карактер, кад је револуционарна влада за несрећу народну, продужила рат још четири месеца.“[21]

Ипак, Молтке је у принципу подржао хумане тежње Института.

У одговору на ово, професор Блунчли је писмом из Хајделберга, на Божић 1880, године одговорио опречним ставовима: „Истина да

---

[19] *Ратник*, јануар 1881, 119–122. Гершић је у једном каснијем раду обрадио ову преписку (Гл. Гершић, „Поглед на неке новије појаве на пољу ратнога права“, *Ратник*, децембар 1893, 764–768).

[20] *Ратник*, јануар 1881, 119.

[21] *Исто*, 120. / Молтке сматра да је рат био решен падом Седана и заробљавањем француског цара Луја Наполеона Трећег. – Н. П. /

поједини чланови института не губе наде, да ће човечанство, благодарећи напретку цивилизације, успети да замени данашњи рат између суверених држава уређеним међународним законодавством. Али сви чланови института знаду врло добро, да то неће доживети/.../"[22] Ипак, то не значи да би требало дићи руке од сваке врсте настојања да се рат колико-толико уведе у неке токове. „С тога је и могуће обнародовати ратно међународно право, које одобрава правна свест свију образованих народа. А кад је једно правно начело опште признато као важеће, онда већ тиме упливише на ћуд и обичај, обуздава похотљиве тежње и тријумфује над варварством. /... / На првом месту свака држава треба да се стара у своме кругу о вршењу међународног права и да казни сваки преступ. Руковање ратним међународним правом, треба да се повери пре свега оној држави, која јавно расправља повреду кад се десила. Ниједна се неће држава изложити онако и без непријатности и опасности заслуженом прекору, да је погазила међународне дужности; неће се изложити ни онда, кад на сигурно зна да се због тога неће нека трећа држава у рат упустити. /.../ Па ни жалосно искуство, што су у рату многе врсте преступа против права остале некажњене, не могу склонити правника, да сам одбаци потребни закон."[23]

Мишљење руског генерала Драгомирова о ратном праву

Очекивано, појавила су се негативна размишљања о кодификацији ратног права и на другим странама, не само у Немачкој. Тако је у *Ратнику* објављен преведени текст генерала Драгомирова.[24]

---

[22] *Исто,* 121.

[23] *Исто,* 121–122.

[24] „Закони војни. (Из бележака ђенерала Драгомирова)", *Ратник*, новембар 1883, 431–440. / Текст је превео капетан Свет. М. Магдаленић. – Н. П. / / Реч је о руском генералу Михаилу Ивановичу Драгомирову (1830–1905), војном теоретичару и професору. У рату 1877–1878. године командовао је 14. пешадијском дивизијом, био је рањен у борбама око Шипке. Од 1879. године постављен је на начелника Генералштабне академије. У својим теоретским радовима придавао је највећу пажњу моралном фактору код војске. Развијао је идеју Суворова да војника треба учити само ономе што је неопходно у борби а не оптерећивати га бескорисним стројевим корацима и егзерцирањима. Према његовом мишљењу код војника треба усадити свестан однос према испуњавању обавеза, подцртавао је лични пример који морају пружати официри. Написао је *Уџбеник тактике* који је двадесет година био основно учило на Генералштабној академији. „Идеалистички је апсолутизовао вољну страну човека као основни покретач у рату што је довело у његовој теорији до супротстављања човека техници и подцењивања значаја нове војне технике и усавршавања

Страхоте ратова одувек су код меких душа изазивале гнушање – почиње свој текст аутор – али *да ли је могуће учинити крај ратовима*? Аутор од самог увода не скрива намеру да докаже како су поборници вечног (светског) мира утописти, занесењаци, млитавци и декаденти, а тежње истих да се рат прописима учини мање суровим не само неостваривим већ и сувишним. Кад већ рата мора бити онда је он нормалан и треба га водити свом суровошћу и бескомпромисношћу до краја. После победе наступа мир, бар за неко време, јер рат је неминовност и тако стално у круг. „Са тога гледишта не може се одрећи, да се факт крваве борбе између масе људи *не може да отклони,* јер он је појава неопходна и по томе и разумна. Овако говорећи ми на сваки начин не разумемо онај одношај према појавама, у коме човек сматра за паметно све оно што годи његовим личним интересима, а за непаметно све оно што је томе противно, већ онај одношај у коме је он способан да пројми, да се код извесне снаге може савршено, логично и неоспорно да претрпи не само уништење сопствених интереса но и лична пропаст.“[25] Видећемо да управо генерал Драгомиров у једном свом тексту на другу тему управо заступа супротну волунтаристичку тезу – да човек/војник може све само ако се не обазире на реалност и јуриша.[26])

Ко је јачи – тај је у праву, истиче Драгомиров, јер како би иначе и могло бити? Нико неће да призна како није у праву па у крајњем сукоб пресуђује и у томе лежи нека виша правда. „Човек није суштаство само логично но и физиолошко, и свако је његово убеђење факт не логички

оружја.“ (БОЛЬШАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ, т. 8, Москва 1972, 474) Генерал Драгомиров је нпр. сматрао митраљезе, који су се у оно доба тек појавили, за непотребну и штетну новотарију, а предност (по њему фиктивну) коју он показује над обичном пушком код испаљивања рафалне паљбе сматрао је за предрасуду: „У борби нису од важности `акустичка` но `трауматичка` дејства; не музика ватре, но њено *стварно дејство*.“ (М. Драгомиров, „Калибарско питање у Европским војскама“, *Ратник*, новембар–децембар 1892, 561. Подвучено у тексту.) По његовом мишљењу митраљези су „аутоматски стрелци“ и исти резултат се постиже ако би група добрих стрелаца збијена раме уз раме истовремено отворила плотунску ватру! „И кад се човеку, који није обузет предрасудама, које здрав рачун потешњују, оставља избор, природно је, да ће он претпоставити живог стрелца аутоматичном, па макар само с тога, што овај нема лафета, не треба коња ни заштите, и што се може да употреби за сваки војнички посао.“ (*Исто*, 567). Драгомиров је изнад свега ценио бајонет и борбу прса у прса: *„Хладно оружје* – даје брзе и решителне резултате кад је у рукама оног, који се смрти не плаши; на морал дејствује у толиком степену, да је у више прилика енергично и сложно изражена жеља за јуришем, била довољна да нагна непријатеља на окретање леђа.“ („Савремене војне обмане. (Из бележака ђенерала Драгомирова)“, *Ратник*, јун 1883, 579. Подвучено у тексту).

[25] *Исто*, 431. (Подвучено у тексту)

[26] „Савремене војне обмане. (Из бележака ђенерала Драгомирова)“, *Ратник*, јун 1883, 570–587.

но физиолошки.“[27] Драгомиров одлази још даље: праведно је да сила пресуђује јер је факат „да сила прелази на страну онога, који је и по идеји у већем праву.“[28] Побијајући идеје пацифиста да је могућ вечити мир који би самим тим укинуо и потребу за војскама он наводи да је то немогуће јер је противно људској природи. Тако нешто било би могуће једино ако човек престане бити човек, ако би човек постао само логичко а не и физиолошко биће. Наводи и познату Лајбницову мисао да би *вечити мир могао бити остварен само на гробљу*.[29]

У овом тексту је присутно генерално оспоравање могућности и потребе писаних и опште обавезујућих ратних правила. Драгомиров прелази на таксативно оспоравање појединих принципа из правила за ратовање на копну па тврди да у њима нема ничега што би одговарало правој природи рата, они су потпуно нестварни и непримењиви. Аутор поставља и нека сувисла питања: Ко ће приморати некога да се придржава ратних правила? То би могла бити само нека сила а такве наддржавне, наднационалне силе у међународним односима нема. „Ово би се могло веровати само у том случају, кад би иза таких ограничења стајала опет каква сила, која би била јача од обе завађене, а гди је така сила у међународним одношајима?“[30]

Једно од правила сувоземног ратовања гласи да се рањеним непријатељским војницима мора указати лекарска помоћ. Аутор не одричући у принципу хуманост овог прописа хоће да га релативизује навођењем хипотетичког случаја да нема довољно санитетском материјала. Ко је онда тај који може и сме да очекује да се радије указује помоћ непријатељском војнику него својем? Такође, забрањено је пљачкати лешеве и скрнавити (унакажавати) их. За непримењивост ове норме аутор наводи један цивилизацијски разлог: они народи који су хришћани они и без забране такве ствари не чине а муслиманима је обичај да сакате лешеве па их пуко слово на папиру у томе неће спречити.[31]

Драгомиров у жељи да релативизује правила ратовања, стави их под упитник, покаже њихову бесмисленост, измишља разне могућности, на пример да ли је пљачка узети чизме са мртвог против-

---

[27] „Закони војни, 432.

[28] *Исто*, 433. / Ово мишљење је плод ауторовог волунтаризма и ничим се не може доказати. – Н. П. /

[29] *Исто.* / На жалост, вечити мир на огромном светском гробљу постаће могућ након нуклеарног светског рата јер људи не верују да је пре таквог рата могућ. – Н. П. /

[30] *Исто*, 435–436.

[31] „Сви знају да се Турци стално баве нагрђивањем лешева; тако исто сви знају да се Европејац неће понизити до таке поруге над мртвим човеком; питање је онда, на који је начин могуће принудити Турчина да се окане те своје навике, кад се његови морални осећаји не само не гнушају такога посла, већ на против чини му задовољство?“ (*Исто*, 436)

ничког војника и заменити их за сопствене поцепане? Исказује своје хипотезе и конструкције у погледу одредбе да се забрањује бомбардовање и рушење незаштићених места. Ниједна војска неће бомбардовати незаштићено место, тврди Драгомиров. Зашто би расипала енергију и трошила муницију? Дакле, чим неко место има стратешки значај оно постаје легитиман циљ. Драгомиров и одредбу по којој приликом блокаде каквог места треба пустити цивиле да га напусте како би се спречиле непотребне жртве обезвређује и карикира:

„Но ако се ова ствар расмотри не само са гледишта интереса блокираног, но и са гледишта интереса онога, који блокира, онда ће ствар изаћи у са свим другом облику, на име: командант блокирајуће војске, дозволив такво испуштање, са свим би изменио намеру своје државе, учинио би да противник продужи одбрану на дуже време. А међутим противнички интереси на војни стоје са свим противположено: у колико ја будем олакшавао положај противникова, у толикој ћу истој мери отежати положај себи самом. А какво право имам ја да то учиним? Кад ја не радим за свој сопствени рачун, већ за рачун државе. Дакле, у колико ја успем да створим противнику што тежи положај, у колико га пре будем нагнао на убеђење да се не може одупрети нашој снази, у толико ћу више добра учинити и себи и њему. Да узмемо да ће нам ко на ово рећи: али у таким приликама страдају жене и деца, а шта су они криви? А зар војници, који су у саставу блокирајућег одреда, немају матера, сестара, жена, деце? И зар они не страдају у толико више, у колико се војна дуже отегне? Ко све ово узме у рачун, тај ће се на сваки начин сагласити, да је војна у толико лакша у колико је краћа, што значи – у колико је крвавија.“[32]

Међународно ратно право само је лепа а неостварива жеља неких теоретичара који показују како ништа не знају о ратовању и његовој логици, закључује руски генерал саветујући таквим писцима да запишу у своје књиге само оно што се реално у ратовима дешава и што је фак-

[32] *Исто*, 437–438. (Подвукао Н. П.) Од бројних његових текстова на ову тему наводимо: М. Драгомиров, „Војничке прибелешке“, *Ратник,* октобар 1886, 343–356. / Текст у преводу капетана Љ. Н. Христића. / Ђенерал Драгомиров, „Упут за спрему трупа за борбу“, *Ратник*, 1887, септембар, 181–198; октобар, 261–272; 1888, март, 203–218, април, 225–267. / Делове књиге превео је капетан Б. Нешић са француског. / Од речи до речи исте мисли налазимо и у „Упуту за вежбање ескадрона за борбу од ђенералштабног пуков. Сухомлинова по упутима ђенерала Драгомирова“, *Ратник*, 1889, мај, 262–272; јун, 414–432; јул, 536–552. / Текст је превео са руског коњички мајор Петар С. Мостић. / Генерал Драгомиров је био писац *Војничког подсетника*, који је у сто хиљада примерака одштампан и раздељен по руској војсци. О овом делу извештава подробан и афирмативан приказ „Морално васпитање војника у Руској војсци“, *Ратник*, јул 1889, 494–506. /Текст је са француског превео П. Б. из часописа Revue de cercle militaire./; М. Драгомиров, „Обука и васпитање“, *Ратник*, јул 1892, 31–69.

тички „обичај ратовања“ а не да својим теоријама фабрикују „обичаје“ по свом племенитом нахођењу. „Прелаз преко те границе може да одведе само једноме: стварању фантазија, прекрасних, веома симпатичних, дубоко хуманих, али само фантазија, које неће нико ни да чује, и које неће ни за длаку да ублаже ратне страхоте. /.../ само ће се онај закон строго извршивати, за којим стоји принудна сила, који га штити, а у примени међународних односа таке силе нити има нити је може бити.“[33]

Дванаест година након првог текста у *Ратнику*, Гершић је објавио нови дајући преглед литературе, полемика и достигнућа на пољу кодификације ове врсте међународног права.[34] Српски правник уочава поделу насталу међу теоретичарима међународног ратног права на једне које назива *реалистима* и друге које назива *филантропима*. Већ из оваквог именовања јасна је и његово вредновање истих и опредељење. Гершић не крије да даје предност првима. *Реалиста* је немачки аутор Лидер (C. Lüder) а *филантроп* је француски аутор Ликас (Ch. Lucas). Последњи је још онда апеловао на стварање сталног међународног изборног суда коме би задатак био да осујети сваки рат. Према Ликасовим књигама објављеним 1873. и 1877. године, легитимни рат водила би само нападнута држава а сви остали ратови били би третирани као незаконито прекорачење и као такви осуђени од међународног суда.[35] Супротно Ликасу, Лидер жели да се међународним законодавством учврсте достигнуте тековине у области кодификације ратног права без новина за које се залаже Ликас а које и сам Гершић оцењује као „сентиментално човекољубиве идеје, које мало воде рачуна о захтевима и природи рата.“[36] Гершић приказује и мишљење руског ауторитета Даневскија (В. П. Даневскый) који је био противан усвајању било каквог документа на Бриселској конференцији[37] јер по њему не постоји сагласност о томе шта су установе

[33] *Исто*, 439–440.

[34] Гл. Гершић, „Поглед на неке новије појаве на пољу ратнога права“, *Ратник*, 1893, новембар, 593–628; децембар, 751–777.

[35] Ликасов став је значио практично прихватање неповредивости тадашњих граница. У конкретним околностима то је значило да уколико би Француска напала на Немачку ради поновног укључења Алзаса и Лорене у своје границе то била нелегитимна агресија а Немачка би у том случају водила легитимни одбрамбени рат. Пребачено на балканске прилике, значило би како би сваки напад на Отоманску империју под било каквим изговором у циљу одузимања и расподеле њених тадашњих територија био нелегитиман, а да би одбрамбени рат Царевине да то спречи био једино легитиман. У сваком случају тај међународни суд који би осудио нападача, у недостатку наднационалне војне силе, не би имао средства да напад обустави осим изрицања моралне осуде. – Н. П.

[36] *Исто*, 597.

[37] Гершић критикује званичну Србију јер она и Румунија нису биле заступљене у Бриселу, речима: „у нас се много не полаже на то да будемо на таквим важним међународним скуповима и конференцијама заступљени“. (*Исто*, нап. 1 на стр. 599)

ратног права, о томе се воде спорови и док се то не рашчисти не треба га кодификовати. Гершић ово мишљење одбацује сматрајући да се може и треба приступити кодификацији међународног ратног права. У напредовању ка „цивилизовању рата“ велики је корак учинио Институт за међународно право 1880. године када је издао приручник ратних правила за сувоземни рат (*Les lois de la guerre sur terre. Manuel publie par l` Institut de droit international*, Bruxelles 1880.) Гершић посебно хвали руске напоре на усвајању међународног ратног права и наводи дела више правника, као што су већ поменути Даневскиј, потом Комаровски и посебно Мартенсово дело посвећено анализи примене ратног права у најновијим ратовима Русије против Отоманске империје (Ф. Мартенсъ, *Восточная война и брюсселъская конференция*, 1879) Гершић истиче ово дело као изузетно детаљан и објективан приказ догађаја 1875–1878. године а како је и Србија у њима учествовала препоручује га српским војницима.[38]

О кажњавању злочина извршених током рата појавило се неколико писаних предлога међу којима и онај о установљењу посебног међународног суда за такве процесе.[39] Швајцарски војно кривични законик који је сачинио Хилти садржи до у детаље прописане казне за кршење међународног ратног права и служи на част како састављачу тако и држави која га је усвојила, истиче Гершић.[40]

Међутим, поједини војници и даље су се противили кодификацији ратног права и његовој обавезности. Њихови аргументи морали су бити узети у обзир. Швајцарски пуковник Ристов изложио је такву критику у свом делу.[41] Према његовом мишљењу учени професори међународног права су сколастичари који седећи у запећку проповедају „болесне сањарије и човекољубиве спекулације“ не водећи рачуна о стварности. Постоји јединствени интерес сваке зараћене стране да добије рат и то их опредељује а не никаква ратна права. Ипак, Ристов истиче да је посредством цивилизовања људског рода дошло до померања у схватањима и до развоја свести и *обичаја ратовања* који су донекле ублажили суровост ратовања. Оно против чега швајцарски официр устаје јесте наметање државама и војскама параграфисаног међународног права. Због тога је он иступио против *Бриселске декларације*.[42] Осим Ристова вредно је на-

[38] Г. Гершић, „Поглед“, 617.

[39] Реч је била о делу Моањеа, *Note sur la creation d` une institution judiciaire internationale propre à prèvenire et à réprimer les infractions à la Convention de Genève,* 1872. (*Исто*, 625)

[40] Г. Гершић, „Поглед“, 627–628.

[41] Rüstow, *Krieggpolitik und Kriegsgebrauch*, Zürich 1876.

[42] Г. Гершић, „Поглед“, 759–762.

поменути још и немачког генерала Хартмана[43] који сличним аргументима оспорава кодификацију ратних обичаја у ратне законе.

Као супротан пол овој двојици Гершић са задовољством истиче руског генерала Николу Лајхтенбершког који је у преписци са помињаним професором Мартенсом у потпуности стао на страну озакоњења ратног права закорачивши неочекивано и даље. Осудивши турско кршење ратног права (убијање и мрцварење руских рањеника) он истиче:

„Што противничка непријатељска војска не би хтела признавати и вршити те законе, то не би никако могло оправдати одступање од тих начела и правила и од стране оне војске, која је званично на њих пристала и која их је као обавезна за се усвојила. /.../ Па за што се не би још и даље пошло и не би признали нови ратни закони баш и онда, кад их друге државе не би хтеле признати? Нека никога не буни што би се такво једнострано признање крстило *сентименталношћу*! Људи, који не знају како ће другим начином да оправдају и извине неко зло, које хоће да се одржава, обично прибегавају исмевању. /.../ Једно узвишено морално начело, пре него што постане општа својина свију, прво се обично креће и налази одзива у ужем кругу, после тек доцније и поступно оно се усваја у целом образованом свету.“[44]

Гершић завршава чланак апелом на српске официре да усвајају начела међународног права захтевајући да се са њиме упознају још током школовања. „Наша војска а на првом месту наши официри, који се по својој спреми и интелигенцији могу потпуно мерити са официрима ма које цивилизоване војске, без сумње неће ни у познавању и изучавању ратнога права изостати иза захтева данашњега времена. Они су то и досад већ показали а то је већ довољна залога за даље напредовање у томе правцу.“[45]

Закључак

Неколико изнетих текстова из часописа *Ратник* показују да је тема ратног права и његове кодификације почела рано занимати српску правну и војничку јавност. Занимљиво је да су генерали раз-

[43] B. J. Hartmann, *Kritische Versuche. Militärische Nothwendigkeit und Humanität*, Berlin 1878. (*Исто*, 763)

[44] *Исто*, 770–771. (Подвучено у оригиналу)

[45] *Исто*, 777. Крајем века, у време владе Владана Ђорђевића (1897–1900) на Вишој школи Војне академија слушао се и полагао предмет Међународно ратно право. (Милић Милићевић, *Реформа војске Србије 1897–1900.*, Београд 2002, нап. 286 на стр. 103) У милитаристичком гласилу *Српска стража* издаваном од групе официра налазе се и текстови који захтевају непоштовање међународног права од стране Српске војске што аутор препоручује као облик ратног лукавства. (Један од таквих текстова је: Батушанин, „Основи војничке снаге“, *Српска стража*, 1, Београд 1896, 4. Лист је излазио седмично 1895–1896. године а одговорни уредник је био коњички мајор у пензији Јован Михајловић)

личитих армија износили готово истоветне замерке на међународно ратно право. Мора се ипак нагласити да је фон Молтке то учинио на један дипломатскији начин док је Драгомиров најжешће оспоравао увођење правила ратовања. Неке примедбе војника стоје и у данашње време: Која сила која ће натерати неку војску (државу) да испоштује норме ратног права? Чак и у данашњој ситуацији постојања наднационалних организација, каква је ОУН, то је у пракси тешко оствариво. Ипак, између никаквог међународног ратног права и постојећих норми које се некад поштују а некад не поштују чини нам се да је ипак велики напредак учињен успоставом овог права и прокламовањем његове обавезности. Текстове проф. Гершића видимо у том светлу као почетне кораке учињене у Србији.

Dr. Nenad Ž. Petrović, Research Associate
STRATEGIC RESEARCH INSTITUTE, BELGRADE

CONTROVERSY SURROUNDING THE INTERNATIONAL LAW OF WAR IN THE MAGAZINE *WARRIOR* BY THE END OF 19TH CENTURY

(Summary)

Articles from the magazine Warrior indicate that Serbian legal and military public has shown an early interest in wartime law and its codification. Interestingly, the generals from different armies, as harsh realists, have presented nearly identical complaints in the international law of war. It must, however, be emphasized that von Moltke did it in a more diplomatic manner while Dragomirov brutally challenged the introduction of the laws of war. The main objection of soldiers is still true today: What force would make armed forces (the state) comply with the norms of the military law? Even in the present state of existence of supranational organizations such as the UN, it is difficult to achieve this in practice. However, comparing the absence of any international laws of war and the existing norms that sometimes are respected and sometimes are not, it seems to us that still much progress has been made establishing the law and proclaiming its obligation. The articles of Prof. Geršić are considered to be the initial steps taken in Serbia.

УДК 355.40(497.1)"1944/1948"

Др Дмитар Тасић, научни сарадник
Институт за стратегијска истраживања, Београд
E-mail: mitat@eunet.rs

ОСНИВАЊЕ И РАД КОНТРАОБАВЕШТАЈНЕ СЛУЖБЕ У ЈУГОСЛОВЕНСКИМ ОРУЖАНИМ СНАГАМА 1944–1948

Прилог истраживању историје војне службе безбедности

АПСТРАКТ: Важан чинилац увођења нових друштвених односа и спровођења идеолошке-политичке контроле у послератном југословенском друштву биле су цивилна и војна служба безбедности. У раду су приказани њихови заједнички корени и функционисање током Другог светског рата као и послератно одвајање и диференцирање надлежности и начина деловања. Рад је заснован на документима војног архива и релевантној домаћој литератури.

Кључне речи: *Обавештајно-безбедносни апарат, ОЗНА, КОС, ЈА, КНОЈ.*

Изградња обавештајно-безбедносног апарата НОВЈ

Почетак организовања обавештајно – безбедносног апарата југословенског партизанског покрета везан је за седницу **Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије** (ГШ НОПОЈ) која је одржана 26. септембра 1941. у месту Столице у западној Србији и у историји је остала забележена као Саветовање у Столицама. Циљ састанка било је доношење одлука и мера којима би се превазишао проблем неравномерног развоја устанка.[1]

[1] Више о томе: *Vojnoistorijski glasnik* br. 1 za 1977. Овај број часописа је посвећен саветовању у Столицама – прим. Д. Тасић.

Са самог саветовања није сачуван записник, али су тада донесене мере видљиве из каснијих одлука и наређења покрајинских штабова и комитета, као и успомена и реферата југословенских партијских функционера.[2]

Једна од мера која је је разматрана на саветовању била је и установљење обавештајно – безбедносне службе. Оцењено је да су дотадашња искуства указала на све већу потребу њеног организовања. Обавештајни сегмент је био важан због императива да партизански покрет, као герилски, увек има иницијативу у деловању због чега је било потребно добро познавање непријатеља, његовог начина рада, намера и ефектива. Са друге стране, безбедносни сегмент је такође био важан због све агресивнијег обавештајног-субверзивног наступа непријатеља. Управо у овом сегменту, као и на примеру институције политичког комесара, сусретале су се војне и политичке мере руководства НОПОЈ. Наиме, борба против обавештајно-субверзивне делатности непријатеља није била одвојена од борбе против још недефинисаних „петоколонаша“ који би се убацивали међу припаднике НОПОЈ „ради уношења неповерења и разорног утицаја на поштене и искрене, али недовољно будне и наивне борце“.[3] Идеолошко-политички монопол био је важно средство за постизање жељеног политичког решења и отворено или скривено присуство и политичко деловање представника другог друштвено-политичког концепта било јер апсолутно неприхватљиво. Њихово етикетирање, као неког ко има штетни утицај на борце и збуњује их, самим тим и умањује њихову борбену готовост, представљало је први корак ка њиховој потпуној дискредитацији и каснијој елиминацији. Негде, као у Словенији, представници других политичких покрета и идеја, испрва су толерисани и прихватани као партнери у заједничкој борби, али ни у једном тренутку није се постављало питање њиховог крајњег статуса. Догађаји у СССР у првим годинама после Октобарске револуције када су бољшевици своје политичке савезнике елиминисали, једног по једног, представљали су очигледан пример неспремности комунистичког покрета да се одрекне идеолошко-политичког монопола. КПЈ је вешто и верно следила пример својих

[2] У име ЦК КПЈ и ГШ НОПОЈ, на саветовању су учествовали: Јосип Броз Тито, Александар Ранковић, Иван Милутиновић и Иво Лола Рибар. У име покрајинских руководстава учествовали су: Србије – Сретен Жујовић Црни, Родољуб Чолаковић и Филип Кљајић Фића, Хрватске – Раде Кончар и Владо Поповић, Словеније – Миха Маринко и Франц Лескошек, БиХ – Светозар Вукмановић Темпо и Слободан Принцип. Није било представника Црне Горе и Македоније: Pero Morača, „Savjetovanje u Stolicama“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1/1977, str. 11–25.

[3] *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945/1985, Vojna bezbednost*, VINC, Beograd 1986, str. 16 (У даљем тексту: *Vojna bezbednost*).

идеолошких и политичких ментора јер, на крају крајева, она другачије и није могла да се понаша.

На Саветовању у Столицама је решено да се на нивоу јединица и месних и територијалних команди формирају одговарајући обавештајно – безбедносни органи чији би задаци, поред прикупљања обавештајних података о непријатељу, били и безбедносна заштита територије, јединица и органа НОП.[4]

И на другој страни нису гајене илузије по питању начина борбе са противником. Борба против устанка у Југославији није представљала само спровођење војних мера. Чињеница да су се на другој страни налазили идеолошки опоненти инспирисани из Москве захтевала је додатне мере у, пре свега, контраобавештајном смислу. Руководство Гестапоа је у том циљу одлучило да се поред сопствених ресурса користи и полицијским ресурсима Краљевине Југославије.[5] Према важећим одредбама Међународног ратног права снаге реда окупираних земаља настављале су да се брину о реду и личној и имовинској сигурности грађана. Чињеница да су београдска и српска полиција, уопште, имали богато искуство у борби против илегалног и антидржавног комунистичког покрета, као и да су у том сегменту наставили да важе предратни закони о заштити државног поретка олакшала је руководству Гестапоа да донесе такву одлуку и да борби против устанка да јасне назнаке идеолошко – политичког обрачуна.[6] Тако је у првих осам месеци устанка, што у борбама, а што у полицијским акцијама, страдало 3 000 од 12 000 чланова КПЈ колико их је било на почетку рата. Од тог броја 20 су били чланови ЦК и националних партијских руководстава.[7]

Народноослободилачки покрет (НОП), под вођством југословенских комуниста, од почетка је инсистирао на прекиду континуитета са претходним властима. На ослобођеним територијама су формирани **Народноослободилачки одбори** (НОО) као носиоци привремене власти. Било је предвиђено да НОО као органи реда и безбедности „умјесто раније полиције и жандармерије“ формирају сеоске и градске народне страже. Борба против агената, шпијуна,

[4] *Vojna bezbednost,* str. 16.

[5] *Vojna bezbednost,* str. 17.

[6] Stjepan Domankušić, Miodrag Selić, „Organizovanje i razvoj sistema bezbednosti i obaveštajno-bezbednosnih službi u narodnooslobodilačkom ratu“, *Vojnoistorijski glasnik* 3/1981, str. 129. (У даљем тексту: S. Domankušić, M. Selić, „Organizovanje i razvoj sistema bezbednosti i obaveštajno-bezbednosnih službi u NOR“).

[7] Ivo Martinović, „Obezbeđenje rukovodećih organa narodnooslobodilačkog pokreta za vreme rata“, *Vojnoistorijski glasnik* 1/1967, str. 231. (У даљем тексту: I. Martinović, „Obezbeđenje rukovodećih organa“).

саботера и осталих убачених елемената налазила се у надлежности војних власти, али је инсистирано на сарадњи са НОО.[8]

Због специфичног карактера ратних дејстава 6. маја 1942. године Врховни штаб је регулисао устројство и задатке обавештајне службе у јединицама посебним **Упутством за организацију обавештајне службе у партизанским и добровољачким јединицама**.[9] У октобру 1942. године при Врховном штабу формиран је **Привремени управни одсек** са задатком да прати рад обавештајне службе. На челу одсека се налазио Моша Пијаде.[10] Месец дана касније, тачније 27. новембра Врховни штаб, сада већ **Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије** (НОВ и ПОЈ), допунио је дотадашња правила **Упутством о организацији и основним задацима обавештајне службе**. Овим упутством детаљно су регулисани начин рада, методе, задаци и устројство обједињене обавештајне и контраобавештајне службе у јединицама и на територији. Тако је у јединицама при сваком штабу корпуса, дивизије, бригаде и батаљона постојао обавештајни центар који је у свом саставу имао две секције – једну за обавештајни рад и другу за контрашпијунажу. На територији, слободној и окупираној, такође је требало формирати обавештајне центре.

Целокупно обавештајном службом руководио је Обавештајни одсек при Врховном штабу (II Одсек). Овај одсек је у свом саставу такође имао две секције: за обавештајни рад и контрашпијунажу. Секције на свим нивоима су имале јасно дефинисане задатке. Обавештајне секције су имале задатак да прикупљају податке о непријатељу, о његовој јачини, саставу, распореду, формацији, наоружању, опреми, стању морала и непријатеља, али и локалног становништва. Секције за контрашпијунажу су биле задужене за откривање непријатељских обавештајних центара, агената, убачених диверзаната, затим за њихову ликвидацију, дезинформисање непријатеља, контролу безбедности у јединицама. Истакнуто је да се за рад у обавештајно – безбедносним структурама примају само проверени борци и да се од Партије очекивала максимална помоћ и подршка у организовању обавештајне службе.[11]

---

[8] Ljubinka Bogetić, Dragoljub Đurović, *Istorija i praksa SKJ*, NIRO Književne novine, Beograd, 1984, str. 189. (U daljem tekstu: *Istorija i praksa SKJ*)

[9] Stjepan Domankušić, Miodrag Selić, „Organizovanje i razvoj sistema bezbednosti i obaveštajno-bezbednosnih službi u NOR“, str. 130.

[10] Sekula Joksimović, „Formiranje i delatnost KNOJ-a“, *Vojnoistorijski glasnik* 1/1985, str. 62.

[11] До краја године издато је још неколико упутстава и наређења, попут: Упутство о саслушању заробљеника, Упутство о војним судовима, Упутство о важности заплене докумената као извора података о непријатељу и Наређење о чувању војне тајне: S. Domankušić, M. Selić, „Organizovanje i razvoj sistema bezbednosti i obaveštajno-bezbednosnih službi u NOR“ str. 132.

У априлу 1943. године за рад по питањима безбедности при Врховном штабу НОВ и ПОЈ формирана је **Комисија за сузбијање пете колоне и тероризма**. У септембру исте године ова комисија је реорганизована у **Одсек за заштиту народа** при Врховном штабу. Како су се безбедносне прилике усложњавале, пре свега на слободним територијама, јавила се потреба за формирањем посебних јединица безбедности јер оперативне јединице нису могле да обављају задатак обезбеђења позадине и борбе против остатака противничких снага и убачених обавештајних и диверзантских група. Тако су основане јединице ВДВ (Vojska državne varnosti) у Словенији, јединице за борбу против пете колоне (ППК) у Хрватској и јединице Народне одбране у Босни и Херцеговини.[12]

Наредбом Врховног команданта НОВ и ПОЈ, Јосипа Броза Тита, од 13. маја 1944. године формирано је **Одељење заштите народа** (ОЗНА) при **Повереништву народне одбране Националног комитета ослобођења Југославије** (НКОЈ). У надлежности ОЗН нашли су се:

– офанзивна обавештајна служба према иностранству и на окупираној територији,

– контраобавештајна заштита ослобођене територије,

– контраобавештајна заштита НОВЈ.

ОЗНА је имала четири одсека, 1. за обавештајни рад у иностранству и на окупираним територијама, 2. за контраобавештајну делатност на ослобођеној територији, 3. за контраобавештајну службу у војсци и 4. статистичко – технички. Повереништво за народну одбрану руководило је обавештајном делатношћу у војсци преко 3. одсека тако што је при сваком главном штабу и корпусу (касније и армији) постојао 3. одсек ОЗНЕ. Овај одсек је управљао радом Опуномоћстава ОЗНЕ дивизија и бригада.[13]

Упутством о раду ОЗНЕ било је предвиђено да се сва активност у борби са „иностраном агентуром, агентуром противника и антинародним елементима у НОП“ сконцентрише у одељењима заштите народа.[14]

По формирању ОЗНЕ, у августу 1944. године уследила су још два важна корака у конституисању безбедносног апарата „Нове“ или „Друге Југославије“. Прво је посебним наређењем Врховног штаба НОВЈ, 1. августа, регулисана нова организација војнообавештајне службе која је била подељена на војнообавештајну службу оперативних јединица и војнообавештајну службу при командама војних подручја. Затим је 15. августа 1944. године донесена одлука о формира-

[12] Sekula Joksimović, „Formiranje i delatnost KNOJ-a“, *Vojnoistorijski glasnik* 1/1985, str. 63.

[13] *Vojna bezbednost,* str. 23–24.

[14] *Istorija i praksa SKJ*, str. 189.

њу **Корпуса Народне Одбране Југославије** (КНОЈ).[15] КНОЈ је формиран јер је за ефикасан рад органа безбедности била неопходно постојање посебних оперативних јединица. У тренутку формирања КНОЈ је обухватио до тад постојеће јединице безбедности, попут јединица ВДВ (Војске државне варности) у Словенији, јединице за борбу против пете колоне (ППК) у Хрватској и јединица Народне одбране у Босни и Херцеговини –познатије као јединице ОЗН.[16]

Оснивање и рад самосталне војне службе безбедности

Када је 1. марта 1945. године, наређењем Врховног штаба, НОВЈ преименована у ЈА дошло је до ближег дефинисања организације, састава, задатака и смерница ОЗНЕ у војсци. Упутством Одељења за заштиту народа **Министарства народне одбране** (МНО) од 24. марта 1945. године решено је да су при свим армијама формирани одсеци ОЗНЕ који су потчињени 3. одсеку ОЗНЕ МНО. Такође је регулисано да одсеци ОЗНЕ при армијама наставе да одржавају везу са земаљским одсецима ОЗНЕ на чијој се територији дотична армија налазила у том тренутку.[17]

Одсеци ОЗНЕ при армијама били су претпостављени одсецима при корпусима и опуномоћствима при дивизијама. У бригадама су постојали опуномоћеници, с тим што су једино у КНОЈ-а постојали и опуномоћеници ОЗНЕ на нивоу батаљона.

Током исте године на пољу даље организације ОЗНЕ у војсци урађено је:

– укинути су 3. одсеци (за контраобавештајну делатност – прим. Д. Тасић) у земаљским одељењима ОЗНЕ и у окрузима који су до тог тренутка руководили радом ОЗНЕ на својим подручјима,

– установљена је Комисија за кадар ОЗНЕ МНО која је имала организацијски одсек (евиденција) и одсек за наставу („стручно и политичко уздизање“),

– уведени су реферати за одређена питања и повећана је формација, али је према тадашњим ставовима била недовољна.

По проглашењу **Федеративне Народне Републике Југославије** (ФНРЈ) – у новембру 1945. године и проглашења Устава ФНРЈ – јануара 1946. године, формирани су савезна влада и министарства. Рад јавне и државне безбедности био је обједињен у новоформираном **Министарству унутрашњих послова** (МУП). ОЗНА је реоргани-

[15] *Vojnoistorijski glasnik*, 2\1980, str. 420, Uputstvo za osnivanje i organizaciju Korpusa Narodne Odbrane Jugoslavije.

[16] *Vojna bezbednost*, str. 25.

[17] *Vojna bezbednost*, str. 46.

зована у **Управу државне безбедности** (УДБ). Слично томе, формирањем и реорганизацијом ЈА укинут је 3. одсек ОЗНЕ МНО, а 13. марта 1946. формирана је **Контраобавештајна служба** (КОС).[18] КОС је у свом деловању, поред контраобавештајног и политичког аспекта деловања, који је отворено истицан, био окренут и ка задацима из оквира очувања безбедности. Поред тога, КОС је имао важну улогу у праћењу и спречавању појава такозване „непријатељске пропаганде". Под тим су се подразумевали иступи против војске, старешина, државног и друштвеног уређења као и популарисање оружаних снага западних земаља. Тако је током 1946. године по овом основу кривично гоњено 1372 преступника, а током 1947. године њих 968. Преступи „гдје се ни за тренутак не може и не смије оклијевати да се одмах поведе истражни поступак" били су: дела шпијунаже, тероризма, саботаже, бандитизма, диверзије, отказивања послушности старешинама, дезертерства, погрдног и лажног изражавања о највишим државним или војним руководиоцима, избегавања борбе, напуштања положаја у борби без наређења, напуштања јединице у покрету итд, харангирање против ЈА и хваљење страних армија, агитација против државног уређења и закона шовинизма и верске нетрпељивости.[19]

Током наредних година КОС се формацијски развијао, тако је:

– 1946. године КОС имао: Одељење КОС-а ЈА, одељења КОС-а армија, **Југословенске ратне морнарице** (ЈРМ), **Југословенског ратног ваздухопловства** (ЈРВ) и КНОЈ-а, одсеке КОС-а дивизија и опуномоћства КОС-а бригада (све ове организационе целине имале су, зависно од величине, начелнике, референте, официре, војне службенике, шифранте, телеграфисте, пратеће јединице војника ранга вода или одељења);

– 1947. године извршена је допуна формације тако што су уведене функције заменика начелника, секретара, помоћника начелника и инспектора и извршено је прецизније дефинисање делокруга рада и задатака;

– крајем 1947. и почетком 1948. године када је извршена демобилизација дела ратног кадра и када је формирано пет војних области извршена је нова реформа и према тадашњој нумерацији и редоследу Управа, КОС-а ЈА је постала XII управа, одељења при армијама ЈРВ, ЈРМ и КНОЈ-а постала су XII одељења, одсеци при дивизијама XII одсеци док су у бригадама задржали назив Опуномоћства КОС-а.[20]

---

[18] „Od tada je KOS postao samostalna služba Armije, sa zadatkom kontraobaveštajne zaštite JA od obaveštajno-subverzivne delatnosti spoljnjeg i unutrašnjeg neprijatelja": *Vojna bezbednost*, str. 46.

[19] Војни архив (ВА), Архива Војнобезбедносне агенције (АВБА), 1–3, Инструкције о раду по унутрашњем надзору – Стр. пов. бр. 126, јун 1947. године.

[20] *Vojna bezbednost*, str. 47.

Од 1946. године официри КОС-а су били потчињени политичком комесару дивизије, а искуство је показало да је требало да буду потчињени и команданту дивизије, али по потреби и без обавезе да откривају мрежу сарадника и методе рада. Било је појава да официри КОС-а у раду партијских структура себе доживљавају као нешто посебно и да себи дају за право да критикују.[21] Такво стање у већем делу ЈА, а поготово у дивизијама КНОЈ-а, довело је да је у јуну 1947. године Одељење КОС-а МНО ФНРЈ реаговало тако што је издало инструкцију. У њој је указана потреба координисаног рада КОС-а, дивизијских политичких комесара, тужилаштва и суда. Највећи проблем је представљала чињеница да поменуте структуре још увек нису доживљавале дивизијске политичке комесаре као претпостављене старешине. Према овим правилима политички комесар дивизије је доносио одлуку за покретање кривичног поступка након што би га официр КОС упознали са чињеничним стањем.[22]

С обзиром на околности, током 1945. године ОЗНА је претежно била ангажована у борби са непријатељем на терену. Успут, али са променљивим успехом, ОЗНА се борила против дезертерства, избегавања војне обавезе путем саморањавања или тровања, као и против саботажа на ратној техници.[23] Временом је више пажње посвећено завођењу унутрашњег реда. Испрва, крајем 1945. и током 1946. године обављено је такозвано „чишћење“ јединица од непријатељских елемената. Наиме, чињеница да се током 1944. године број припадника НОВЈ готово удвостручио наводила је на логичан закључак да су НОВЈ ушли бивши припадници непријатељских, пре свега квислиншких формација. Без обзира на то да ли су њихови разлози за улазак у НОВЈ били мотивисани патриотским разлозима или жељом да се пређе на победничку страну њихово присуство и деловање могло је да има лош утицај на остале борце.

Како је поменуто „чишћење“ изгледало?

Сви нови припадници НОВЈ по пријему у јединице давали су исказе о свом претходном стажу у непријатељским формацијама. Након тога, они су праћени, а њихови искази су, по могућству, проверавани и уколико је било назнака њиховог негативног деловања најчешћа мера била је прекоманда у друге јединице или демобилизација. На тај начин је спречавано груписање и организовано деловање истомишљеника. Најдрастичнији облик „чишћења“ била су суђења и кажњавања евенту-

[21] ВА, АВБА, 16-6.3.02, Саветовање у КОС-у 1951, стр. 22.

[22] ВА, АВБА, 1-3, Инструкције о раду по унутрашњем надзору – Стр. пов. бр 126, јун 1947. године.

[23] ВА, АВБА, 16-6.3.02, Саветовање у Главној политичкој управи 3. 6. 1951. Реферат генерала шашића о непријатељском раду 1947–1951. године.

алних ратних злочинаца и разних других дужносника квислиншких формација који су успели да се „увуку“ у јединице НОВЈ. Казна је најчешће била физичка ликвидација. Тако је током 1946. године (у периоду јануар – мај) из јединица ЈА „очишћено“ 2.295 официра и 11.977 подофицира и војника. Од тог броја, судским путем је „очишћено“ 256 официра и 1.588 подофицира и војника док је демобилисано или прекомандовано у дисциплинске батаљоне 1.588 официра и 10.977 подофицира и војника.[24] Посебан проблем представљали су дезертери, првенствено због могућег повезивања са одметницима на терену, али и бекства у иностранство. Од око 2000 забележених дезертера током те године, 1200 је ухваћено. Од 400 оних који су покушали да побегну преко границе, њих 300 је у томе и успело. Такође, ухапшено је 400 лица који су оптужени за ратне злочине и 250 оних који су одржавали везу са одметницима. Напоменуто је да су у многим случајевима оперативци ОЗН/КОС деловали брзоплето и нервозно, што је у ствари била формулација којом је требало оправдати велики број неоснованих хапшења. Грешке су, наводно, исправљене пуштањем у оним случајевима где су „кривица и умишљај били незнатни“(!?). Наведено је да је на слободу пуштено неких 900 лица који дисциплински нису били кажњени. Чињеница да је од 5000 ухапшених против којих су подигнуте оптужнице пред војним судовима, њих 300 ослобођено оптужнице тумачено је слабошћу „кадра безбједности као и војно-политичких руководилаца“.[25]

Иначе, током 1946. године ни КОС није био изузетак по питању провера и евентуалног одстрањивања из организације. Тако је током исте године из организације одстрањено 208 официра и 104 техничког особља. Разлози су били: слаба прошлост и непровереност, грешке у раду, несналажење, демобилизација на властити захтев и смрт. На нивоу целе ЈА тада је у КОС-у радило 1.228 официра и 206 техничког особља. Недостајало је око 15% људства до пуне попуне. Исте године у службу је примљено нових 320 официра и 71 техничког особља, али се и даље осећао недостатак људи.[26]

Као негативна карактеристика једног дела припадника КОС-а истицана је политичка неизграђеност официра. Примећене су „појаве умишљености и самозадовољства код кадра КОС-а“, као и тенденције избегавања партијске контроле. Иза ових благих и неутралних

[24] ВА, АВБА, 4-6.3.02, Руковођење и рад одељења, отсјека и опуномоћства КОС-а I–VI армија, Ваздухопловства, Морнарице, КНОЈ-а, Гардијске дивизије и Београдског гарнизона.

[25] ВА, АВБА, 16-6. 3. 02, Саветовање у Главној политичкој управи 3. 6. 1951. Реферат генерала шашића о непријатељском раду 1947–1951. године.

[26] ВА, АВБА, 4-6.3.02, Руковођење и рад одељења, отсјека и опуномоћства КОС-а I–VI армија, Ваздухопловства, Морнарице, КНОЈ-а, Гардијске дивизије и Београдског гарнизона.

формулације назире се права слика о великој количини власти која је дата у руке људима који, у великом броју случајева, томе нису били дорасли, која их је на неки начин опила и довела у позицију да доносе кључне одлуке о судбинама других људи, а које су у великом броју случајева представљале злоупотребу поменуте моћи.[27] У ствари, формулација о политичкој неизграђености официра није се односила само на утемељеност у теоријским и практичним знањима из живота и учења партије. То је била манифестација једне умишљености и самозадовољства друге врсте, својствене југословенским комунистима у њиховој победничкој еуфорији. Она се у највећој мери односила на културну и социолошку неизграђеност, то јест, на необразованост и низак ниво опште културе, што је било у непосредној вези са њиховим генерално ниским друштвеним пореклом.[28]

Један од сегмената на коме је руководство КОС-а инсистирало био је лични живот официра КОС-а. Формулација да „у личности официра КОС-а треба да се стапају све високе и позитивне карактерне особине и врлине које треба да има члан КПЈ“ представљала је основни критеријум који једном броју случајева није било лако испунити. Као нездраве појаве наведени су: „пијанство, повезивање са неморалним женама, неморал, шовинизам, тежња за демобилизацијом без икаквог основа, нездраве појаве у вези чина, неправилни односи према војницима, нездрава амбиција, небудност, жеља за излазак из КОС-а и антипартијско држање“. Одлике које су требало да „красе“ сваког официра КОС-а биле су будност на послу и ван њега, сналажљивост, иницијатива, објективност, хладнокрвност, ауторитет, лична одговорност, правичност и заштитнички однос према народној имовини. Посебно су истакнути тежња за усавршавањем и личним уздизањем. У погледу личног и породичног живота официр КОС-а треба да представља пример. Међутим, руководство КОС-а у ЈА, крајем 1948. године закључило је да, уколико се у обзир узму конкретни примери из те године и број искључених из КОС-а и демобилисаних из ЈА, „изразито се примећује“ да кадар КОС-а у целини није достигао „онакав лик официра КОС-а – комунисте“ какав је њихова служба захтевала.[29]

Оно што је указало на ове проблеме било је начело да су свом раду војна безбедност и партијска организација у војсци биле ослоњене једна на другу, при чему је често долазило до мешања надлежности, односно и једна и друга су се бавила истим стварима и биле за њих одговорне.

---

[27] ВА, АВБА, 37-6.3.03.2, Управа контраобавештајне службе Југословенске народне армије, Десетогодишњи извештај, Кадровска брига 1944–1954, стр. 4.

[28] Више о томе: Slavko Ćuruvija, *Ibeovac. Ja, Vlado Dapčević*, Filip Višnjić, Beograd 1990.

[29] ВА, АВБА, 16-6.3.03.2, Извештај КОС МНО за 1948. годину, Запажања о личном животу официра КОС-а.

Приликом редовних активности КОС-а у 1947. години око 2.700 припадника ЈА је ухапшено због политичких криминала. Око 400 је пуштено на слободу због незнатне кривице. Највећи број ухапшених, њих 800 били су дезертери, било је 100 оптужених за ратне злочине и 30 оних који су одржавали везу са одметницима.[30]

Наредна година је у неку руку била прекретница. Доношење Резолуције ИБ-а имало је јак утицај на рад КОС-а, али је настављено са акцијама откривања унутрашњег непријатеља. На основу накнадно спроведених провера које су извршене у сарадњи са УДБ-ом, из ЈА је уклоњено 250 официра – установљено је да је један број официра приликом ступања у ЈА прећутао или слагао у вези са својим претходним боравком у некој другој војној формацији. Од 600 дезертера ухваћено је њих 500. Од око 1.100 ухапшених, по основу политичког криминала до доношења Резолуције ИБ-а, већина је ухапшена због неслагања са питањима везаним за почетак „социјалистичке реконструкције села“.[31] Делатност КОС-а довела је до тога да се покрене низ поступака против преступника по разним основама.

Током 1948. године број покренутих кривичних поступака износио је 4.446. На официре се односило 436, подофицире 618**,** војнике 2.932 и војне службенике 433. Због преступа по линији ИБ-а покренуто је 337 поступака (над 140 лица поступак је обустављен и предузете су друге мере). Такође је покренуто: због вербалне непријатељске делатности 841, избегавање војне обавезе 918 и имовинског криминала и осталих кривичних дела 235 поступака.

Наредне, 1949. године, број покренутих кривичних поступака био је 5.727. На официре се односило 923, подофицире 803**,** војнике 2.671 и војне службенике 1.330. Због преступа по линији ИБ-а покренуто је 993 поступака (од чега се на официре односило 464). Такође је покренуто: због вербалне непријатељске делатности 1.030, избегавања војне обавезе 1.267, имовинског криминала 982 и осталих кривичних дела 1.465 поступака. Укупно су обустављена 802 поступка.[32]

У погледу националног састава КОС се није разликовао од других делова армије, Срби су као најбројнији пропорционално томе имали највише активног састава. У односу на друге народе, једино у укупној заступљености, број Срба је растао. Код осталих народа приметне су осцилације. Међутим, пада у очи да је број Црногораца

[30] ВА, АВБА, 16-6.3.02, Саветовање у Главној политичкој управи 3. 6. 1951. Реферат генерала Шашића о непријатељском раду 1947–1951. године.

[31] ВА, АВБА, 16-6.3.02, Саветовање у Главној политичкој управи 3. 6. 1951. Реферат генерала Шашића о непријатељском раду 1947–1951. године.

[32] ВА, АВБА, 38-6.3.03.2, Десетогодишњи извештај управе КОС (непријатељска делатност 1944–1954), стр. 58.

несразмерно велик у односу и на бројније народе у ФНРЈ. Према годинама национални састав КОС-а је изгледао овако:

– 1946. година: Срба 702 (47,56%), Хрвата 318 (21,54%), Словенаца 113 (7,65%), Македонаца 97(6,57%), Црногораца 214 (14,5%) и осталих 32 (2,16%),

– 1947. година: Срба 727 (50,45%), Хрвата 308 (21,37%), Словенаца 110 (7,63%), Македонаца 66 (4,58%), Црногораца 200 (13,9%) и осталих 30 (2,08%),

– 1948. година: Срба 844 (52,09%), Хрвата 358 (22,09%), Словенаца 108 (6,66%), Македонаца 66 (4,07%), Црногораца 222 (13,70%)и осталих 22 (1,35%),

– 1949. година: Срба 1025 (54,11%), Хрвата 439 (23,17%), Словенаца 116 (6,12%), Македонаца 65 (3,43%), Црногораца 229 (12,09%) и осталих 20 (1,16%),

– 1950. година: Срба 1250 (56,84%), Хрвата 469 (21,32%), Словенаца 134 (6,09%), Македонаца 84 (3,81%), Црногораца 244 (11,1%) и осталих 18 (0,81%).[33]

Функционисање КОС-а: пример КНОЈ-а

У погледу основних принципа деловања и организације, функционисање КОС-а у оквиру КНОЈ-а није се разликовало од начина рада у оперативним јединицама ЈА. Официри КОС-а су заснивали свој рад на добијању информација путем мреже резидената и информатора. Резиденти су били тајни сарадници КОС-а и они су коришћени као посредници између информатора и официра КОС-а. Резидент је деловао као помоћник официра КОС-а и од њега је добијао задатке и њему је подносио извештаје. Његови основни задаци били су да редовно одржава састанке са информаторима који су му додељени, да им преноси задатке, учи их основама обавештајног рада и конспирације, да их политички васпитава, да проверава њихове извештаје и друго. За резиденте су узимани руководиоци, чланови партије и народне омладине, „добри фронтовци“. Најчешће су за резиденте бране особе које су већ имале искуства у раду као информатори. Наглашена је васпитна улога резидента као и потреба да буде на вишем интелектуалном и образовном нивоу од својих информатора како би ефикасније могао да реализује своју улогу. Састанци са информаторима су одржавани тајно и појединачно са сваким тако да они не знају друге чланове мреже једног резидента. Резиденти и информатори

[33] ВА, АВБА, 37-6.3.03.2, Управа контраобавештајне службе Југословенске народне армије, Десетогодишњи извештај, Кадровска брига 1944–1954, стр. 15.

су имали конспиративна имена попут „Стари“, „Грго“, „Налив Перо“ и слично. Наравно, у раду са резидентима и информаторима било је успеха и неуспеха, било је квалитетних људи као и оних који се нису показали. Ефикасност у раду мерила се редовношћу састанака и бројем извештаја, али и њиховом садржином, то јест да ли су у себи носили корисне информације. Многи резиденти су знали да формално одрже велики број састанака са својим информаторима, али без некаквог конкретног резултата. Други резиденти су захваљујући преданости послу и доброј организацији рада дошли у позицију да делују готово самостално, попут официра КОС-а. Тако је један резидент сам открио и ликвидирао једног четничког одметника, а други је успео да заврбује цивила – информатора који му је одао два одметника који су потом ликвидирани. Поједини резиденти су показивали посебну наклоност ка свом послу тако да су неки по демобилисању остајали у вези са официрима КОС-а или су препоручивани УДБ-и и наставили сарадњу са њом.[34]

Информатор се постајало путем врбовања које је вршио официр КОС-а. Укратко, оно се сводило на проучавање и проверу потенцијалних информатора, после чега би уледило писање рапорта о „врбовки“ и само врбовање. По врбовању, информатор би потписао писмену обавезу и упознавао би се са својим резидентом.[35]

Најчешће грешке су се сводиле на деконспирацију, то јест, откривање идентитета информатора или резидената једних другима или осталим војницима. Деконспирација је окарактерисана као највећи злочин према служби јер се тиме непријатељу омогућавало да се прилагоди, реорганизује и настави са својим деловањем. Неопрезност у раду и лош одабир места састанака са информаторима били су најчешћи разлози за деконспирисање. Каткад су разлози за деконспирацију били необични. Тако је један информатор откривен јер је говорио у сну. Препоручено је да се такви кандидати избегавају, да се врши опрезан и детаљан одабир кандидата као и станова где би се одржавали састанци.[36]

Током 1946. године официри КОС-а извршили су организовање мреже својих повереника и, из разумљивих разлога, у томе су се претежно ослањали на чланове КПЈ и СКОЈ-а. У погледу организаци-

[34] ВА, АВБА, 11-6.3.02, Саветовање у КОС-у 1950, Рад са резидентима, искуства из рада са њима, мишљење и предлози по том питању, погодност рада са резидентима и како се то пит. сватило, стр. 119.

[35] ВА, АВБА, 11-6.3.02, Саветовање у КОС-у 1950, О изучавању кандидата за врбовање, рапорт и колико времена протекне у том послу, стр. 123.

[36] ВА, АВБА, 11-6.3.02, Саветовање у КОС-у 1950, Деконспирације, анализе узрока, недостаци оперативног радника у том правцу, стр. 126.

је обавештајне мреже ситуација по дивизијама КНОЈ крајем године је изгледала:

1. дивизија:

– 330 сарадника од којих 9 резидената и 321 повереник, од тог броја 296 (89,7%) били су чланови КПЈ и СКОЈ-а док су остали били „неорганизовани“.

2. дивизија:

– 618 сарадника од чега 43 резидента, од тог броја 159 су чланови КП, 150 СКОЈ-а (50%)и неорганизованих 309,

– у мрежи је било 86 Срба, 10 Хрвата, 516 Словенаца, 7 Црногораца, 2 Албанца и 5 Мађара.

3. дивизија:

– 782 сарадника од којих 30 резидената и 752 повереника, од тог броја 267 су били чланови КПЈ и 227 СКОЈ-а (63,17%) и 228 „неорганизованих“.

4. дивизија:

– 468 сарадника од којих 36 резидената и 432 повереника, од тог броја 139 су били чланови КПЈ, 220 СКОЈ-а (76,7%) и 108 „неорганизованих“.

5. дивизија:

– 615 сарадника, од тог броја 452 су били чланови КПЈ и СКОЈ-а (73,5%) док су остали били „неорганизовани“.

6. дивизија:

– 320 сарадника од којих 20 резидената, од тог броја 250 су били чланови КПЈ и СКОЈ-а (78,125%) док су остали били „неорганизовани“.

7. дивизија:

– 253 сарадника, од тог броја 215 су били чланови КПЈ и СКОЈ-а (85%) док су остали били „неорганизовани“.

8. дивизија:

– 560 сарадника, од тог броја 414 су били чланови КПЈ и СКОЈ-а (74%) док је 146 били „неорганизованих“.

9. дивизија:

– 640 сарадника, од тог броја 480 су били чланови КПЈ и СКОЈ-а (75%) док је 160 било „неорганизованих“.

У целом КНОЈ-у стање мреже је било такво да је у просеку, у зависности од јединице, на 10 до 20 бораца долазио један повереник.[37]

[37] ВА, АВБА, 3-6.3.02, Саветовање у КОС-у КНОЈ 5. децембра 1946. године. Организационо стање.

У односу на друге саставе ЈА, КОС у КНОЈ, Гардијској дивизији и одреду ЈА у Слободној територији Трста имао је јаче бројно стање.[38]

Касније, када су граничне јединице КНОЈ-а одвојене од унутрашњих, због посебних услова рада граничних јединица и КОС-а у њима гранични батаљони су добили два оперативна официра КОС-а, а од септембра 1950. године и једног подофицира.[39]

Посебан облик контраобавештајног рада представљао је рад са припадницима граничних јединица КНОЈ-а. Све до сукоба са ИБ-ом тежиште тог рада је било на граничним јединицима које су биле распоређене на западним границама. На службу на граници упућивани су проверени борци који су се нашли у веома деликатном положају јер су морали да спрече бекства југословенских држављана на Запад и да спрече илегалне преласке у Југославију. Међутим, често су управо припадници КНОЈ-а знали да дезертирају што је изазивало посебну пажњу и реакције органа безбедности, али и партијске организације у војсци. Када се догодио сукоб са ИБ-ом, такав режим је проширен и на припаднике граничних јединица КНОЈ-а на источним границама. На и најмању назнаку сумњивог или како се тада формулисало „непријатељског" понашања војници са границе су били прекомандовани у унутрашње јединице КНОЈ-а.

Међутим, стање у контраобавештајној служби у КНОЈ-у је било далеко од идеалног. Једна од мера која је требало да укаже на недостатке и допринесе њиховом отклањању била је саветовање на коме су конкретни проблеми изношени и предлагане мере за њихово отклањање. Једно такво саветовање одржано је у децембру 1946. и њему је присуствовао и начелник КОС-а, пуковник Јефто Шашић. Оно је на неки начин представљало анализу стања у КОС-у и сумирање резултата њеног рада. Указано је на низ неправилности које су биле резултат недовољне обучености, али и тежње ка шаблонском и формалном наступу официра задужених за контраобавештајну делатност. Тако је примећено: да су повереници врбовани да би се формално задовољила квота, да су састанци са повереницима одржавани

[38] ВА, АВБА, 37-6.3.03.2, Управа контраобавештајне службе Југословенске народне армије, Десетогодишњи извештај, Кадровска брига 1944–1954, стр. 11. Тако је према предвиђеној формацији одсек КОС-а на нивоу дивизије КНОЈ-а имао шефа одсека, пет официра, три војна службеника, два шифранта, једног телеграфисту и од моторних возила два аутомобила и два мотоцикла. У односу на исти такав одсек у дивизији оперативне војске он је био јачи за по једног официра, шифранта, телеграфисту, два војна службеника и по један аутомобил и мотоцикл. Одсек КОС при бригади КНОЈ-а имао је шефа одсека, четири официра, и војног службеника и од моторних возила два мотоцикла. Опуномоћства батаљона КНОЈ-а у свом саставу имало је опуномоћеника и официра-помоћника као и од моторних возила један мотоцикл.

[39] ВА, АВБА, 11-6.3.02, Саветовање у КОС-у 1950, стр. 133.

површно па је било појава да је официр обишао целу бригаду за 12 дана, да је официр врбовао само своје „земљаке“,да су повереници који би били елиминисани из мреже често „деконспирисали“ своје дојучерашње „колеге“, да су састављани преопширни или једнолични извештаји, да је било мешања у методе рада потчињених официра чиме се нарушавала њихова аутономија и успостављени начини рада, да је вршена лоша припрема официра који су обилазили своје потчињене, да није пружана адекватна помоћ батаљонским официрима КОС који су у суштини били носиоци оперативног рада.[40]

У вези са постојећим проблемима, пуковник Шашић је дао закључну реч. Његова упутства су још боље илустровала стање које је по питању контраобавештајне делатности владало у КНОЈ-у. Шашић је указао на значај политичког рада и уздизања официра јер су многе почињене грешке управо биле узроковане лошом спремом у политичком смислу. Од тада, дивизијски официр КОС-а био је одговоран комесару дивизије коме је морао да редовно доставља податке, добија од њега задатке и сарађује са њим у сваком погледу. Посебно је истакнуто да више није било оправдања за одсуства са партијских састанака, јер су поједини официри КОС-а намерно заказивали састанке са својим повереницима за време партијских састанака. На известан начин, указано је да су овлашћења официра КОС-а смањена и да је завршено са праксом хапшења без образложења. Од тог тренутка није било дозвољено да се бивши припадници непријатељских формација аутоматски проглашавају за непријатеље. Као метод за неутралисање непријатељске делатности и разбијање већ организованих група препоручено је прекомандовање. Шашић је навео неколико примера очигледних пропуста у приступу официра КОС-а према одређеним појавама, а који су се опет сводили на политичку неизграђеност и недостатак вештине у њиховом проучавању. Посебно је истакао један случај покушаја дезертирања групе војника у Грчку где је указао на чињеницу да официри КОС-а нису предузели ништа да разумеју зашто су се војници, иначе ожењени сељаци, одлучили на такав корак. Он је инсистирао на томе да се у таквим људима аутоматски не посматра непријатељ, као и да више треба размишљати о људима – „Треба студирати од чега је дошло до непријатељског рада“. Потребу разумног и опрезног приступа илустровао је са два примера. Први, где долази до критике ситуације у Народним одборима о чему војници на граници добијају вести од својих кућа или када војници на основу копања ровова и привлачења митраљеских чета и противтен-

[40] ВА, АВБА, 3-6.3.02, Саветовање у КОС-у КНОЈ 5. децембра 1946. године. Састанак шефова и замјеника у Одељењу КОС-а.

ковских оруђа ближе граничној линији закључују да ће доћи до ратног сукоба. Уместо да се ти војници по уобичајеној пракси одмах оптуже за непријатељско деловање или ширење дефетизма, требало им је објаснити и постепено их преваспитати.[41]

Које су биле типичне манифестације „непријатељског рада“ у јединицама КНОЈ-а?

Код јединица 1. дивизије, која је иначе деловала на подручју Хрватске, осећао се непријатељски рад, односно, негодовање код локалног становништва у крајевима и насељима који нису учествовали у устанку. Али је било и претеривања. Тако је један борац прекомандован из Оточца јер је одржавао везу са две локалне студенткиње. Међутим, они су наставили да се дописују и официрима КОС-а, који су пресретали та писма, биле су сумњиве реченице попут „Чувај се, буди у кухињи, немој да се прехладиш и тако даље.“

Код 2. дивизије, која је била распоређена у Словенији, близина границе најчешће је била узрок честих покушаја дезертирања или повезивања са локалним становницима и организовање бекства преко границе. Посебан вид било је повезивање са агентима западних обавештајних служби који су по свој прилици вршили интензиван рад у пограничном рејону са Аустријом. Посебан проблем за ефикасну контролу представљали су двовласници. Иначе у Словенији се осећало незадовољство стањем у армији, лошим снабдевањем и лошим квалитетом смештаја и униформи што је, као и повремене похвале на рачун немачке војске, уобичајено тумачено „небригом руководилаца и слабим полит. радом“.

У 3, 4, и 5. дивизији откривене су групе које су се повезале са четницима. У 8. дивизији осећало се јако дејство западне пропагандне, али и пропагирање аутономне Македоније, док је у 9. дивизији „разрађено“ неколико бораца који су се организовали да беже на Запад – пре свега САД. Разрада је био термини који је означавао откривање непријатељске делатности и, на неки начин, дозволу да се та активност неометано, али под надзором, настави како би се прикупио што већа количина „оперативних сазнања“.[42]

Злоупотреба положаја и бројни преступи који су проистекли из њих такође су представљали део интересовања за КОС. Тако је на

[41] ВА, АВБА, 3-6.3.02, Саветовање у КОС-у КНОЈ 5. децембра 1946. године. Закључци 7. XII 1946. г. Шашић је посебно истакао потребу прецизног вођења картотеке и квалификовања одређених преступа, или индикатора морално-политичког стања: пропале акције, незалагање, небудност, небрига, слаби односи, самовоља, пијанство, убиства из непажње, небрига о оружју, снабдевање јединица.

[42] ВА, АВБА, 3-6.3.02, Саветовање у КОС-у КНОЈ 5. децембра 1946. године. Непријатељски рад.

пример, током 1946. године, командант граничног пододсека, поручник Марко Соћа, ухапшен јер је мимо прописа, ухапсио једног цивила за кога је сумњао да је према њему непријатељски настројен. После испитивања наредио је да се овај цивил стреља. Три официра 2. дивизије, Житник Казимир, Крижнар Станислав и Пинтар Франц већ дуже време малтретирали су војнике своје чете, затварали их у свињац, везивали им руке и ноге. Ухапшени су након што су неколицину својих војника Албанаца терали да за време обеда скидају капе (иако им то њихова вера није дозвољавала). Због тога што одбили то да ураде Албанци су морали да носе тешке сандуке муниције и гледају у Сунце. На крају су и они затворени у свињац. Међутим, случај једне чете из Саобраћајног батаљона, који је као испомоћ додељен 2. бригади 4. дивизије, посебно се издвајао. Команда ове чете, на челу са комесаром Вукашином Јанковићем, на терену Славоније током 1946. године одговорна је за око 20 убистава „од којих су сва непрописна а нека нарочито драстична и ужасна". Поред тога хапсили су људе, малтретирали их, одузимали имовину то јест, пљачкали их. У вези са овим преступима ухапшено је 13 особа.[43]

Организација КОС у КНОЈ је испрва функционисала са доста потешкоћа. Све до априла 1946. године одсеци КОС-а при дивизијама били су везани за земаљска одељења УДБ-е. Када је формирано Одељење КОС-а при КНОЈ-у и прекинуте везе, изузев административнх са земаљском УДБ-е, било је потребно доста времена да се превазиђу проблеми у функционисању, будући да је сарадња са УДБ-ом пала на веома низак ниво, дивизијски одсеци КОС-а нису међусобно саобраћали и размењивали искуства, а поједина одељења УДБ-е су престала да пружају тражену помоћ. У КНОЈ-у је организација КОСабила попуњена само 60%, а од тог броја 50% нису одговарали. Одстрањено је 74 официра и 49 лица – техничког особља. Највише

[43] Војни архив (ВА), Народноослободилачки рат (НОР), кутија (к.) 224, фасцикла (ф.) 1, документ (д.) 10/1, Извештај министру унутрашњих послова ФНРЈ другу генерал-лајтнанту Ал. Ранковићу, Министарство унутрашњих послова, Управа државне безбедности, пов. бр. 713 од 30. 8. 1946. год. Јанковић и његово друштво ухапсили су два сељака, затворили их, стрељали, а коње и кола поклонили Јанковићевом оцу. Такође су ухапсили бившег усташу Мишу Франића и убили га. Посебно монструозан био је случај хапшења две жене које су побегле из логора Крндија. Оне су ухапшене и затворене (није установљено да ли су сексуално злостављане) да би у једном тренутку биле ликвидиране (заклане) заједно са једним шумаром и одметником који се предао. Све њих су закопали у шупи у близини команде чете, да би их касније, када се јединица дислоцирала „у споразуму са УДБ-ом терена" ископали, исекли на комаде и бацили у Саву, како се то не би сазнало. Двојицу Херцеговаца, који су тражили посао у Славонији, ухапсили су и убили, а од групе од 38 ухапшених сељака из околине Ђакова, након што су их све претукли, издвојили су 16 и стрељали.

због слабе прошлости и непроверености 28 официра и 26 техничких лица, а остали су отишли због грешака у раду, несналажења и демобилизације на властити захтев. Ситуација се делимично поправила када је 52 официра завршило двоипомесечни курс у Београду, када је примљено нових 145 официра и 35 техничких лица и када је из других јединица у КНОЈ прекомандовано 77 официра. Уједно са јачањем организације КОС-а, појачане су и партијска организација и служба обавештавања при штабовима. То је утицало да се побољша ефикасност извршења задатака из уобичајене делатности КНОЈ-а то јест борба против одметништва и безбедност границе. То је омогућило да КОС у КНОЈ–а током 1946. године:

– „очисти“ 60 официра из обавештајне службе КНОЈ, првенствено због њихове прошлости,

– демобилише 70 официра,

– прекомандује 32 официра са границе у унутрашњост,

– ухапси због непријатељског деловања једног официра и 42 борца,

– упути 100 бораца у дисциплински батаљон,

– провери свој кадар и техничка лица.

Попут других припадника ЈА, и припадници КОС-а имали су бројне потешкоће у свакодневном обављању посла, али и приватном животу. Један од проблема који је постепено решаван током 1946. године било је повезивање и сарадња официра КОС-а са политичким руководиоцима и са штабом. Наиме, до тог тренутка делатност ОЗН-е, а потом КОС-а, није схватана као комплементарна или повезана са обичним војничким делатностима. Није било размене података, а јасно се манифестовала појава да официри КОС-а нису делили одговорност за укупно стање у својим јединицама.

Да би се превазишао недостатак стручних знања одржан је низ семинара како у организацији МНО тако и при армијама, при чему је велики број официра био упућен да доврши своје средњошколско образовање. То је у сваком случају одузимало доста времена које би иначе било посвећено оперативном раду.[44]

Колико је у КНОЈ-у, у односу на друге делове ЈА, ситуација била специфична говори податак да је у КНОЈ-у постигнут лошији резултат у обавезном дошколовавању официра. Наиме, током 1946. године донесена је одлука да сваки официр мора да заврши четири разреда гимназије са малом матуром. Тако је само у 3. дивизији КНОЈ-а било 30 официра који нису похађали средњу школу, а међу њима и два

[44] ВА, АВБА, 4-6.3.02, Руковођење и рад одељења, отсјека и опуномоћства КОС-а I–VI армија, Ваздухопловства, Морнарице, КНОЈ-а, Гардијске дивизије и Београдског гарнизона.

начелника пуковских одсека КОС-а. Свим официрима КНОЈ-а, а поготово официрима КОС-а због специфичних задатака и начина вршења службе које је подразумевало сталне покрете и боравак на терену, похађање средње школе је представљало тежу обавезу него официрима који су обављали друге дужности.[45] На личном плану највећи проблеми били су везани за женидбу официра и односе са женама уопште, као и за питања дугова и питање стана. Затражено је да се за разлику од претходног периода убудуће више времена посвети решавању ових проблема јер су они изазивали „несрећеност посла и потиштеност њихову као оперативних радника". У циљу решавања овог озбиљног проблема указивано је на директиву Александра Ранковића да се официри КОС-а жене са „женама добре прошлости и из добрих породица."[46] Уколико би официр КОС-а ступио у везу са женском особом сумњивог морала, прошлости или порекла и затражио да са њом ступи у брак, такав захтев би најчешће био одбијен. Свака молба овакве врсте била је пропраћена безбедносним проверама. Официр би потом био саветован да одустане од тог корака. Сматрало се да је склапање брака са таквим особама било штетно за официре и за службу. Поред неморалних жена (промискуитетних) нису биле пожељне удовице или распуштенице са децом из претходних веза и бракова као ни девојке и жене из породица чији су чланови иступали против НОП-а, били у непријатељским формацијама, пребегли у иностранство, противили се мерама обавезног откупа и тако даље. Уколико би официр и после саветовања инсистирао на женидби са таквим особама или остао у вези са њима, најчешће је удаљаван из службе.[47] Овакве појаве тумачене су као утицај буржоаског морала, при чему је јасно напоменуто да је официрима КОС-а, под претњом казне, скренута пажња да се у том погледу не понашају „на начин који не одговара здравим схватањима наших народа."[48]

Како је у наредним годинама дошло до диференцијације јединица унутар КНОЈ-а, на унутрашње и граничне, КОС је морао да се прилагоди њиховим специфичностима. За разлику од оперативних јединица ЈА које су највећи део свог времена проводили у гарнизонима, јединице КНОЈ-а су боравиле на терену. Будући да су оперативне

[45] ВА, АВБА, 37-6.3.03.2, Управа контраобавештајне службе Југословенске народне армије, Десетогодишњи извештај, Кадровска брига 1944–1954, стр. 17.

[46] ВА, АВБА, 4-6.3.02, Руковођење и рад одељења, отсјека и опуномоћства КОС-а I–VI армија, Ваздухопловства, Морнарице, КНОЈ-а, Гардијске дивизије и Београдског гарнизона.

[47] ВА, АВБА, 16-6.3.03.2, Извештај КОС МНО за 1948 годину, Нека запажања по питању женидбе официра.

[48] ВА, АВБА, 16-6.3.03.2, Извештај КОС МНО за 1948. годину, Запажања о личном животу официра КОС-а.

јединице биле у релативно великим формацијама, које су и приликом ванредних ситуација дејствовале компактно (ранг батаљона или пука, врло ретко чете), установљење и функционисање резидентурно-информативне мреже КОС није представљало велики проблем. Са друге стране, чињеница да су поједине унутрашње јединице у оквиру свог основног задатка – борбе против унутрашњег непријатеља – знале и више месеци да „конспиративно“ бораве на терену у малим формацијама (ранг одељења или вода), стављала је пред руководиоце КОС-а озбиљан изазов изградње поуздане и ефикасне мреже за прикупљање информација. Због тога, информатори и резиденти нису могли да буду у редовном контакту са официрима КОС-а.

Сличан проблем је постојао и код граничних јединица због размештаја караула и састава на њима. Официру КОС-а је понекад требало и по два дана пута да би обишао једну граничну чету и одржао састанке са информаторима. Велика међусобна удаљеност, често и по 30 км, променљивост састава, патролне и стражарске дужности, често су доводиле до ситуација у којима би информатори били на терену док на караули није било никог ко би пратио ситуацију. То је било важно због дезертерства – највећег проблема који је постојао и на западним и на источним границама ФНРЈ. Због тога се тежило, са променљивим успехом, да на свакој караули буду присутна по два информатора.[49]

Специфичност положаја официра КОС-а и начин прибављана информација о „непријатељској делатности“ пружао је могућност за бројне злоупотребе. Разлози за такво нешто су могли да буду вишеструки, али су се у већини случајева сводили на недовољну оспособљеност за обављање основне делатности. У комбинацији са ниским образовним и културним нивоом, али и социјалним пореклом, лошом, непровереном и неконтролисаном мрежом информатора добијала се експлозивна мешавина која је могла да генерише ситуацију најсличнију лову на вештице. У таквој атмосфери догађало се да су невини страдали и излазили на лош глас, а виши нивои командовања, у јединицама и у самом КОС-у, добијали су „врућ кромпир“ у виду проблема који је захтевао њихово додатно ангажовање и доводио их у непријатну ситуацију где су морали да исправљају грешке својих потчињених, што ни у ком случају није доприносило јачању поверења и угледа у службу безбедности уопште.

Тако је, због неколико одвојених ситуација, на основу низа дојава информатора, војник Марко Франуловић из 74. пука 7. дивизије КНОЈ-а у марту 1949. године завршио на дводневном ислеђивању

[49] ВА, АВБА, 11-6.3.02, Записник са конференције у Управи КОС-а КНОЈ-а 8, 9. и 10. фебруара 1950. године – По агентури.

у дивизијском КОС-у. Записник о његовој „непријатељској делатности“ имао је 31 страницу. Пажљивим испитивањем утврђено је да су оптужбе против Франуловића биле без икаквог основа и да су сведочиле управо о површности приступа официра КОС-а и специфичне злонамерности информатора, али и других припадника Франуловићеве јединице. Наиме, Франуловић је био „човек врло интелигентан, наобразован и културан, те је по томе сигурно најјачи у чети“ и због неколико разговора са другим војницима у којима је Франуловић износио чињенице попут, да је САД највећа капиталистичка земља, да Енглеска има најстарију флоту, да је Русија најјача сувоземна сила и да се у Југославији још увек не могу да се производе неке ствари истог квалитета као у капиталистичким земљама, оптужен је за непријатељски рад. То је било довољно да отпочне општа хајка на Франуловића и да се у сваком његовом поступку и свакој изговореној речи види непријатељски рад, од тога када је сапун добијен од куће мењао за орахе и исте послао деци до тога када је уз дозволу лекара у Мостару остао неколико дана дуже да би поправио зуб. Он је постао мета бројних провокација и шиканирања колега војника и старешина, а његова „разрада“ се из конспиративне акције КОС-а претворила у јавни прогон. Парадоксално је било то што је Франуловић поводом дана Армије, 22. децембра 1948. године, био похваљен и награђен књигом – управо у време док је његова „разрада“ била у јеку. Закључено је да су официри КОС-а у пуку и ниже починили бројне пропусте у раду, а један од главних је што су својим информаторима дали јасне назнаке о карактеру Франуловића, то јест шта им је у његовом понашању било сумњиво – из тога је проистекло да је све што је урадио или изрекао представљало „непријатељску делатност“. Након саслушања закључено је да Франуловић не може бити ни дисциплински кажњен, а камоли упућен у дисциплински батаљон или осуђен.

Идентичан случај се догодио и са војником 50. пука, Десимиром Милошевићем који је на слично саслушање доведен под оптужбом да је јавно говорио против увођења Сељачких радних задруга (СРЗ). Поред тога, такође путем информатора, он је окарактерисан као забушант, нерадник, недисциплинован, да је критикован на омладинским састанцима. Међутим, пошто је Милошевић негирао оптужбе, током саслушања је организовано суочење са сведоцима његове наводне непријатељске делатности при чему се утврдило да нико од њих није лично чуо Милошевића, већ су то чули од других. При том је утврђено да је Милошевић са одсуства донео потврду свог месног народног одбора (село Станичево у нишавском срезу) у којој је наведено да, уколико би у том селу постојала задруга, Милошевић би био

„члан међу првим члановима“. Такође, утврђено је да је током рада на изградњи Ауто-пута Београд–Загреб два пута био похваљиван, два пута награђен и једном био ударник и да је као члан Народне омладине од 1944. године био руководилац омладинске организације у свом селу. Све у свему, изузев неколико мањих пропуста због којих је саветован, Милошевић се вратио у своју јединицу.

Ова два случаја изазвала су забринутост надлежних који су указали на потребу озбиљнијег приступа у обављању основне делатности официра КОС-а. Затражено је да се: одабиру, контроли и уопште раду са информаторима посвети више пажње и да се њихови извештаји проверавају, више пажње посвети особи о којој се добија извештај преко информатора, његовој породици, навикама, држању за време рата, и слично, рад органа КОС-а заиста заснива на „борби за човека“ и „борби против истинског непријатеља“, прекине са неправилним начином саслушања осумњичених, више пажње посвети техничким детаљима извештаја, уредности и законитости јер су записници често били згужвани, неуредни и непотписани.

Овакви закључци су донесени првенствено да се потврди прокламована парола да је за војнике попут Франуловића и Милошевића војска представља ковачницу нових људи и да је у њој влада принцип борбе за човека.[50]

И заиста, ако се боље погледају ова два случаја у којима су руководиоци КОС у 7. дивизији показали висок ниво професионализма и пажљиво преиспитали наводе својих информатора, што је окривљене ослободило сваке сумње, поставља се питање каква је заиста ситуација владала у другим јединицама КНОЈ-а и ЈА?

Да ли су и у којој мери људи били кажњавани, осуђивани, прекомандовани и праћени због лажних дојава, неспретних и нестручних тумачења, небриге руководилаца или злонамерних подметања?

Да ли су органи КОС-а подлегли атмосфери „лова на вештице“?

Да ли је свуда било времена за овакав вид контроле рада потчињених команди?

Да ли су се руководиоци КОС-а у другим јединицама приликом доношења овако важних одлука, у којима су одлучивали о судбинама и егзистенцијама других људи, задовољавали само информацијама добијеним од информатора?

Каква је била судбина многих других припадника КНОЈ-а и ЈА који, иако невини, нису имали тако јаке аргументе против изнесених тврдњи какве су игром случаја имали Франуловић и Милошевић?

[50] ВА, АВБА, 11-6.3.02, Дискусија одржана 20. фебруара 1950. године у XII одсеку КОС при 7. дивизији у Сарајеву – Кривично гоњење, шта су истраге показале у односу на рад оперативних официра, пропусти, предлози по том питању. Недостаци по материјалном (документација, саслушање сведока, тачност података итд.).

Према анализама самог КОС-а, у вези са пропустима до којих је дошло приликом кажњавања појединих људи, изгубљено је из вида да обичан човек није знао шта је то „социјалистичка правда“. Такође се показала као врло штетна умишљеност појединих официра КОС-а, али и неки других да су они били власт изнад закона.[51]

Догађаји из 1948. године, односно објављивање Резолуције Информбироа и југословенски одговор, представљали су велику прекретницу у послератној историји југословенске државе и друштва. Они су означили почетак иделошко-политичког сукоба са првом земљом социјализма и другим државама „народне демократије“, што је само по себи представљало велики изазов за државу, партију и цео безбедносни систем. У наредних неколико година КОС је као његов саставни део уложио знатне напоре у борби против овог озбиљног изазова.

Dr. Dmitar Tasić, Research Associate
STRATEGIC RESEARCH INSTITUTE, BELGRADE

FORMATION AND ACTIVITIES OF COUNTER-INTELLIGENCE SERVICE IN YUGOSLAV ARMED FORCES 1944–1948

(Summary)

Already during the war leadership of Yugoslav Communist movement realized importance of intelligence and counter-intelligence services. After several decisions, in May 1944, in small town of Drvar in Bosnia, a creation of Department for the protection of people (OZNA) has been decided. It encompassed already existing departments and units created for intelligence work as well counter-intelligence defense of liberated territories and rear of partisan combat units. After the war, in 1946, jurisdiction between civilian and military counter-intelligence has been divided so a new Counter-intelligence service has been created (KOS). Together with communist party structures within the army it became implementer of new ideology and it's social and moral values. Main enemies beside different political opponents from the ranks of former war enemies were saboteurs, deserters and passive opponents of the new ideology. Through mechanism of informers and

[51] ВА, АВБА, 16-6.3.02, Саветовање у КОС-у 1951, стр. 117.

associates KOS operatives became able to monitor and control opinions and reactions of not only rank-and-files but as well their superior officers. As elsewhere in the armed forces special attention was paid to its national structures, level of education of officers, as well representation of party cadres. Often, mistakes were made caused by ill-prepared or incompetent informers or operatives what often led to unjustified accusations. All this was especially visible within the ranks of Corpse for national defense (KNOJ) – special unit created to protect state borders and assist KOS in its fight against "internal enemy".

Документа

УДК 94:336.22(560)"1543"(093.2)

Др Драгана Амедоски
Историјски институт, Београд
Др Зулфије Кочак (Zülfiye Koçak)
Универзитет Битлис Ерен, Битлис – Турска

РАСПОДЕЛА НУЗУЛА У КАДИЛУЦИМА РУМЕЛИЈЕ ЗА ОСМАНСКИ ПОХОД НА УГАРСКУ 1543. ГОДИНЕ*

АПСТРАКТ: Рад представља превод пописа нузула, који садржи податке о количини житарица прикупљених у санџацима и кадилуцима на територији Румелије, ради опремања османске војске током похода на Угарску 1543. У уводном делу рада, објашњена је сама институција нузула и начин на који је овај порез убиран.

Кључне речи: *Нузул, 16. век, Османско царство, кадилук, санџак, Румелија, Сулејман Величанствени.*

Нузул (осман. *nüzul, nüzül* или *nezl*) је термин који је у систему изванредног опорезивања употребљаван у значењу обавезе становништва једне области да обезбеди средства за издржавање војске.[1] Ова дажбина се давала у намирницама за људску прехрану, позоби за коње или у новцу, за владара и његове додатне потребе током путовања, приликом коначења на путу, војном походу и слично. Давала је сва раја, осим дела становништва које је од ње било „опроштено и ослобође-

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије *Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. бр. 177030).

[1] V. Halil Inalcik, *Glossary*, An Economic and Social History of Ottoman Empire 1300–1914, Ankara 1997, 999.

но“. Војни сталеж није подлегао овој обавези. Нузул је био исто што и средњевековни „оброк“ и „позоб“ у Србији.[2]

Прикупљање нузула почело је почетком 16. века. У почетку је био алтернатива за авариз. Изразом *avâriz-i divâniyye ve tekalif-i örfiye* означаване су врсте терета и услуга које су наметане становништву услед изванредних државних потреба. Превасходно се појављују као дужности које је становништво морало испуњавати у радном или натуралном виду. Састојале су се у обавези сељака одређене области да обезбеде храну и конак за војску, представнике власти и остале који су походили кроз њихове крајеве. Поред тога, њихова дужност била је и да крче и поправљају путеве и мостове, те да у случају посебне потребе помогну оправак градова и слично.[3]

Исхрана је била врло значајно питање у планирању рата. Током ратних времена, биле су потребне велике количине хране како би се османска војска издржавала на бојном пољу. Због тога се овоме посвећивала подједнака пажња као и набавци ратне опреме. Од села је могло бити тражено да обезбеди храну за војску или да обезбеди новац, али никада и једно и друго. Временом се овај однос променио и могло је бити тражено да се обезбеде и храна и новац.[4]

Неки вакуфи су били установљени с циљем да помогну одређеној заједници да плати своје обавезе нузула и авариза.[5] Граничне територије Царства, као што је на пример била Босна, могле су бити изузете од ових пореских обавеза. До изузимања ових области дошло је јер се подразумевало да ће бранити гранична подручја Царства и упадати на непријатељску територију.[6]

Нузул и друге ванредне дажбине, узимани су од свих припадника раје, без обзира на њихову верску припадност. Ови порези прикупљани су по кадилуцима, а основна пореска јединица називана је нузулска, односно авариска кућа. Једну „кућу“ чинило је више рајин-

[2] D. Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Beograd 1974, 158.

[3] Ö. L. Barkan, *Avarız*, Islâm Ansiklopedisi, Cilt 2, Istanbul 1943, 13-19.

[4] S. Faroqhi, D. Quataert, *An economic and social history of the Ottoman Empire*. Cambridge University Press 1997, 532. Сурсат је концепт сличан нузулу; представљао је обавезу за произвођаче хране којом су били у обавези да продају храну по цени коју је диктирала централна власт. Иштира је у основи била иста обавеза, с тим што је био обавеза за произвођаче да продају храну по тржишним ценама (A. Tabakoglu, *The Role of Finance in Development: The Ottoman Experience*, Financing Development in Islam, Jeddah 2009, 331).

[5] C. Toraman, B. Tuncsiper, S. Yilmaz, *Cash Awqaf in the Ottomans as Philanthropic Foundations And Their Accounting Practices*, 2007, 10. Рад представљен на Петој међународној конференцији о историји вођења финансија, Банф, Алберта.

[6] B. McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade, and Struggle for Land, 1600–1800*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981, 154.

ских домаћинстава. Колико ће домаћинстава ући у састав нузул-куће зависило је од процене службеника мевкуфата,[7] вршене на основу насељености и материјалних могућности сваког села или градске махале појединачно. Стога је њихов број варирао од 3 до 4 у богатијим, око 7 у средње развијеним, и од 12 до 15, па и више домаћинстава у сиромашним областима. Пошто се најчешће, радило о великим пореским јединицама, приликом обрачуна, често нису уписиване у целости, већ су приказане разломцима ½, ¼ и ⅛.[8]

Поступак сакупљања нузула одвијао се тако што је санџакбегу из чијег санџака је требало да буде сакупљен нузул са Порте слат дефтер за расподелу нузула и препис наредбе у вези са његовим прикупљањем. С обзиром на то да је питање прикупљања нузула било врло важно, поверавано је беговима за сваки санџак понаособ. Када би хукум стигао, бег је морао да се постара да све буде обављено како треба и да нема никаквих препрека током прикупљања нузула. Био је дужан да извести о томе како је обавио дужност која му је дата, дâ своју одлуку о томе у које ће се место упутити и где ће прикупљати нузул.[9] Порта је слала посебне агенте за скупљање нузула, а бирање погодног места препуштано је добрим зналцима подручја у ком се сакупљало (*ehl-i vukûf*).[10] Када би био прикупљен, нузул би био послат на одредиште.[11]

Од произвођача се очекивало да предају нузул на жељену дестинацију и за то нису били плаћени. Нузул су надгледале локалне кадије.[12] Османска централна власт одређивала је кадијину јурисдикцију и одређивала износ пореза који ће бити наплаћен.[13] Кадије су били дужни да путем сурсата, нузула и принудног откупа спреме намирнице у местима на путу одређеним за конак. У томе су им помагали имами, ћехаје, муселими и угледни представници народа. Кадија би, обично колима, организовао превоз сакупљене хране до одређеног конака и предавао нузул-емину (*nüzul emini*), односно ганем-емину. Нузул-емин

[7] Једна од финансијских канцеларија Царства задужена за расподелу неутрошених буџетских средстава и прикупљање изванредних пореза и намета, аваријза, нузула и других, намењених потребама војске и ратовања. Бавила се организовањем државног откупа намирница и расподелом војничких следовања. M. Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, Istanbul 1986, 223.

[8] Т. Катић, С. Катић, *Зимовање османске војске у Румелији 1686/87*, Мешовита грађа XXXII, 220.

[9] D. Mujadžević, *Mühimme defter iz 1552. –osmanski izvor za povijest Slavonije i Srema*, Scrinia slavonica 8 (2008), 401.

[10] *Ibid*, 409–410.

[11] *Ibid*.

[12] D. Quataert, *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950*. SUNY Press. 1994, 33.

[13] R. Jennings, *Limitations of the Judicial Powers of the Kadi in 17th C. Ottoman Kayseri*, Studia Islamica (50), 1979, 151–184.

је ишао испред војске и обезбеђивао место где ће војска да коначи, храну за војску и за животиње.[14] Често је нузул сакупљан и у току самог похода.[15] Тада би војна интендантура на челу са нузул-емином делила следовања војсци за један или више дана, у зависности од ратних операција. Војсци је могао бити даван и новац, како би се сами снабдели на војној пијаци. Провијант су превасходно чинили брашно, односно хлеб, двопек, месо и пиринач. Оброци меса су припремани сваког дана, а у ту сврху су у поход вођена стада државних оваца и говеда.[16]

После сакупљања у натури на подручјима близу фронта, нузул се транспортовао колима или камилама, а трошкови транспорта посебно су обрачунавани. На подручјима удаљеним од фронта уместо нузула у натури захтевана је одређена новчана противвредност.[17]

Када би поход био завршен, бегови и друге особе које су биле задужене за нузул требало је да поднесу рачуне из времена када су започели с послом како би све било проверено и утврђено да нема неких недоследности.[18]

Тако је у периоду од краја 1542, па до пролећа 1543. године, за поход султана Сулејмана Величанственог (1520–1566) на Угарску, сакупљан нузул из десет румелијских санџака, односно из 51 кадилука. Ради се о његовом десетом великом походу, походу на Острогон, на који је кренуо дана 23.04.1543 (18. Мухарема 950).[19]

Сулејман I је у следећи поход на Угарску, односно на Будим, кренуо 1541. године. Суштина стратегије коју је Сулејман I применио би-

---

[14] *Nüzul zâhiresi* су житарице које нузул-емин сакупи на коначиштима за исхрану војске на походима. M. Z. Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğu*, II, Istanbul 1993, 710; О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459–1683)*, Београд 1970, 67.

[14] О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459–1683)*, 68.

[15] *Ibid*, 68.

[16] T. Katić, *Tursko osvajanje Srbije 1690*, Beograd 2012, 64.

[17] Д. Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, Јадар у прошлости, Лозница 1985, 117.

[18] D. Mujadžević, *Mühimme defter iz 1552*, 422.

[19] Више о овом походу султана Сулејмана Величанственог видети у: M. İnbaşı, E. Gülsoy, Z. Güneş Yağcı, *Güçlü Sultanlar Dönemi*, Osmanlı Tarihi El Kitabı, Editör. Tufan Gündüz, Ankara 2012, s. 159–160; Ibrahim Alajbegović Pečevija, *Historija*. Knj. 1. 1520–1576. Predgovor, prijevod i komentar Fehim Nametak. Sarajevo 2000, 213–228; F. Emecen, *Sultan Süleyman Çağı ve Cihan Devleti*, Türkler, IX, Ankara 2002, s. 501–520; Idem, *Süleyman I*, Türkiye Diyanet Vakfi İslām Ansiklopedisi (DİA), C. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 68; P. Fodor, *Ottoman Policy towards Hungary, 1520–1541*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 45 (2–3), 1991, 271–345; H. Inalcık, *Ottoman Methods of Conquest*, Studia Islamica 2, (1954) 104–129; I. M Kunt, C. Woodhead, *Suleyman the Magnificent and His Age: The Ottoman Empire in the Early Modern World*. London, Longman 1995; G. Agaston, *Ottoman conquests*, The Blackwell Encyclopedia of War 6 volumes, Ed. Gordon Martel (Wiley-Blackwell 2011), 1–15. О осталим османским походима на Угарску више у: G. Agaston, *Ottoman Conquest and the Ottoman Military Frontier in Hungary*, Published in Béla Király and László Veszprémy eds., A Millennium of Hungarian Military History [War and Society in East Central Europe vol. XXXVII.; Atlantic Studies on Society in Change No. 114], Boulder Co. 2002, 85–110.

ла је да угарске територије са центром у Будиму обједини и стави под своју власт. У томе је и успео; Угарска је анектирана, а Будим је постао седиште ејалета. Тако је дошло до примирја између и султана Сулејмана I, при чему је надвојвода Аустрије и будући немачки цар морао да плаћа данак Османлијама. Убрзо потом, Порта је примила вести о ратним успесима из Алжира и Јемена, а португалском изасланику који је дошао у Истанбул саопштила одлуку о примирју. Међутим, упркос оваквом развоју догађаја, Фердинанд и даље није одустајао од Будима. Бранденбуршки принц, Јоаким II, који је прешао на чело царске војске, дошао је у Острогон, одатле се упутио у Вишеград, а затим у Пешту. Када је Сулејман I ово сазнао, отишао је у Једрене. Тамо је примио вест да је хабзбуршка војска која је била опсела Пешту доживела пораз, па је зато одлучио да зиму проведе у Једрену. За то време је руководио припремама за предстојећи поход. У пролеће 1543, султан се упутио ка Острогону. Циљ овог похода био је да се консолидује Будимски ејалет и да се пружи отпор у случају евентуалних напада. Дана 22. јуна заузета је тврђава Валпово, а одмах за њом и Печуј; 6. јула је преузет Шиклош. Након тога, Сулејман је наставио ка Острогону. Освојио га је 10. августа. Убрзо потом, 15. августа и 3. септембра освојени су Тата и Стони Београд. Будимски ејалет је учвршћен, а територија коју је обухватао је проширена.[20]

Овај поход султана Сулејмана Величанственог трајао је шест месеци и 23 дана.[21]

Попис нузула који је представљен у овом раду чува се у Архиву Председништва владе у Истанбулу, у архивској серији *Maliyeden Müdevver Defterleri* број 118.[22] Садржи укупно шест страна и писан је сијакатом.

Поред података о кадилуцима из којих је сакупљан нузул, извор носи и податке о особама одговорним за сваки кадилук понаособ, као и о броју пореских и нузулских кућа у сваком кадилуку. Ово посредно осликава материјално стање у свакој од наведених области. На основу података који показују на колико кућа је разрезан нузул, можемо видети да ли се ради о богатијем или сиромашнијем крају, као и о томе где је узгајано више житарица. Сходно томе, може се закључити да су најбогатији били следећи санџаци: Видин и Крушевац (осам нузулских кућа је давало један муд), док су најсиромашније биле области санџака Призрен и Тирхала (11 нузулских кућа је давало један муд).

У документу је утврђена и надокнада за сваки муд, односно износ новца који је намењен откупу. Будући да је раја била дужна да даје разрезани износ житарица без икакве надокнаде, поставља се питање

[20] F. Emecen, *Süleyman I*, 68.
[21] Y. Öztuna, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. II, İstanbul 1994, 221.
[22] Başbakanlık Arşivi, *Maliyedden Müdevver Defterleri* [MAD]118.

зашто је тај новчани износ наведен. Претпостављамо да су домаћинства у областима удаљенијим од путева којим је походила војска плаћала ову дажбину у новцу. Поред њих, та напомена се сигурно односила и на друге појединачне случајеве када нузул из других разлога није могао бити плаћен у провијанту који је сакупљан, у овом случају брашну и јечму. Вредност једног муда у новцу варирала је у различитим деловима Румелије, па је тако најскупљи био у Тирхали 400 акчи, а најјефтинији у Крушевцу и Видину, где се за један муд плаћало 200 акчи.

ДЕФТЕР РАСПОДЕЛЕ НУЗУЛА ЗА ЦАРСКИ ПОХОД

[1]

Дефтер расподеле нузула 949. године [1542/43]

Санџак Паша, на сваких 10 кућа 1 муд,[23] истанбулски

Трећина брашна и две трећине јечма

Надокнада за сваки муд 240 [акчи]

Кадилук Неврокоп[24]

54[25]

Задужење Јусуфа из Босне, сина спахије, 23. Рамазана 949 [31. децембар 1542]

Кућа: 4.488

448 мудова 16 мерица

Поменути судија је послао представку о томе да је утврђен мањак [нузул] кућа, као и о још неким питањима. С тим у вези је послата наредба, која је заведена међу одлуке.

[23] Основна мера за житарице била је мерица тј. *kile*, и њена тежина је у различитим крајевима Царства варирала. Све регионалне мерице стајале су у одређеном односу према идеалној мерици, која је била у употреби у престоници. До освојења Истанбула престоничке мерице биле су брусанска и једренска. Брусанска мерица се у законима за ужу Србију не помиње, већ само истанбулска и једренска. Истанбулска мерица је износила 20 ока тј. 25,6 kg, а једренска 18 ока за житарице, тј. 23kg, док је за пиринач била упола мања, 9 ока. (Д. Бојанић, *О српској баштини и соћу у турским законима*, Историјски часопис 20, 1973, 160. За вредности мерице према периоду и области више видети у: H. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi. Cilt I 1300–1600*, İstanbul, 2000, s. 444; B. McGowan, *Food and Supply and Taxation on the Middle Danube (1568–1579),* Archivum Ottomanicum, I (1969), s. 165–166. Један муд (тур. *müdd/mud*) је износио 20 мерица. У овом случају се мисли на истанбулску мерицу, пошто је у тексту тако наглашено.

[24] Данашњи град Гоце Делчев, у провинцији Благоевград, у Бугарској.

[25] После назива сваког кадилука стоји одређени број. Претпостављамо да се ради о укупном броју села у кадилуку која подлежу обавези плаћања нузула.

Кадилук Прилеп

53

Задужење Мехмеда сина Мустафе, сина спахије 23. Рамазана 949 [31. децембар 1542]
Кућа: 6.200
620 мудова

Кадилук Драма[26]

23

Задужење Хусејина Харуна, сина спахије, 23. Рамазана 949 [31. децембар 1542]
Кућа: 3.330
333 мудова

Кадилук Зихна[27]

106

Задужење поменутог Хусејина, сина спахије, 23. Рамазана 949 [31. децембар 1542]
Кућа: 3.566
356 мудова 12 мерица

Кадилук Тимурхисар[28]

9

Задужење поменутог Мустафе, силахдара,[29] 23. Рамазана 949 [31. децембар 1542]
Кућа: 6.190
619 мудова

Кадилук Караферје[30]

103

Задужење Халила сина Касима, сина спахије, 23. Рамазана 949 [31. децембар 1542]
Кућа: 4.572
457 мудова 4 мерице

---

[26] Главни град округа Драма, на северозападу периферије Источне Македоније и Тракије.

[27] Град у југоисточној Македонији, у Грчкој.

[28] Демирхисар, град у југозападном делу Републике Македоније.

[29] Припадник другог од шест буљука царске коњице.

[30] Караферје, град Бер или Верија на западу средишње Македоније, у северној Грчкој.

Поменути кадија је послао представку у којој је известио да недостају куће. Након тога је поново извршена контрола и наређено је да се узима од постојећих кућа. Заповест је послата, а њена копија је заведена међу одлуке.

Кадилук Јениџе Вардар[31]

198

Задужење Алија из Тетова, сина спахије, 23. Рамазана 949 [31. децембар 1542]

Кућа: 5.832

583 муда 4 мерице

Кадилук Флорина[32]

60

Задужење Мустафе сина Абдулаха, силахдара, 24. Рамазана 949 [1. јануара 1543]

Кућа 6.183

618 мудова 6 мерица

[2]

Кадилук Скопље

32

Задужење Хасана Черкеза, силахдара, 20. Рамазана 949 [28. децембар 1542]

Кућа: 3.068

306 мудова, 16 мерица

Кадилук Велес

212

Задужење Мустафе сина Насуха, сина спахије, 20. Рамазана поменуте године [28. децембар 1542]

Кућа: 3.104

310 мудова 8 мерица

Кадилук Серфиџе[33]

75

Задужење Мустафе из Босне, сина спахије, 20. Рамазана поменуте године [28. децембар 1542]

Кућа: 2.748

274 мудова 16 мерица

---

[31] Јениџе Вардар, Јаница у северној Грчкој, Егејска Македонија.

[32] Лерин, град на северу Западне Македоније у Грчкој.

[33] Сервија, град у Западној Македонији.

Кадилук Битољ

144

Задужење Ахмеда из Врања, сина спахије, 20. Рамазана поменуте године [28. децембар 1542]

Кућа: 5.989

598 мудова 18 мерица

Кадилук Сироз[34]

24

Задужење Исхака Черкеза, улуфецијe[35] који припада десном [крилу],[36] 20. Рамазана поменуте године [28. децембар 1542]

Кућа: 3.644

364 мудова 8 мерица

Кадилук Тетово

167

Задужење Исе из Кратова, сина спахије, 20. Рамазана поменуте године [28. децембар 1542]

Кућа: 3.263

326 мудова 6 мерица

Кадилук Кичево

45

Задужење Мустафе сина Искендера, силахдара, 20. Рамазана поменуте године [28. децембар 1542]

Кућа: 2.201

220 мудова 2 мерице

Укупно кућа:

64.378

220 мудова 16 мерица

Санџак Видин, на сваких 8 кућа 1 муд, надокнада за сваки муд 200 [акчи]

Кадилук Видин

16

Задужење Мехмеда сина Хизира, гуребаи јесар,[37] 20. Рамазана поменуте године [28. децембар 1542]

Кућа: 2.272

284 мудова

---

[34] Серес или Сер, град у Средишњој Македонији, на североистоку Грчке.

[35] Плаћеници, војска која није била везана за тимаре.

[36] Тур. *ǵurebâ-i yemîn*, припадник 5. буљука царске коњице који је чинио десно крило у заједничком одреду са *ǵurebâ-i yesâr*.

[37] Тур. *ǵurebâ-i yesâr*, припадник 6. буљука царске коњице који је чинио лево крило у заједничком одреду са *ǵurebâ-i yemîn*.

Кадилук Кладово

Задужење поменутог Мехмеда, сина Хизира
Кућа: 1.005
125 мудова 12 мерица 2 шиника[38]

[3]

Кадилук Бања

Задужење Ибрахима Черкеза, силахдара, 20. Рамазана поменуте године [28. децембар 1542]
Кућа: 711
88 мудова 17 мерица 2 шиника

Кадилук Сврљиг

Задужење поменутог Ибрахима Черкеза
Кућа: 394
49 мудова 5 мерица
Укупно кућа: 4.382
547 мудова15 мерица

Санџак Никопољ, на сваких 9 кућа 1 муд, давање за сваки муд 360 [акчи]

Кадилук Враца[39]

200

Задужење Хасана, силахдара, 20. Рамазана поменуте године [28. децембар 1542]
Кућа: 1.231
136 мудова 15 мерица 3 шиника

Кадилук Ловеч

71

Задужење Хусрева из Босне, улуфеџије, 20. Рамазана поменуте године [28. децембар 1542]
Кућа: 956
106 мудова 4 мерице 2 шиника

[38] Запреминска мера за различите врсте жита и друге ситне ствари. Спада у ред најраспрострањеијих мера на Балканском полуострву. Износио је ¼ мерице тј. *kile*. (М. Влајинац, *Речник наших старих мера*, IV Београд 1968, 1048-1051).

[39] Враца, град у северозападној Бугарској, на обронцима планине Балкан.

Кадилук Никопољ

220

Задужење Ибрахима сина Јусуфа, син спахије, 20. Рамазана поменуте године [28. децембар 1542]

Кућа: 2.556

284 мудова

Кадилук Трново

28

Задужење поменутог Искендера, сина спахије, 20. Рамазана поменуте године [28. децембар 1542]

Кућа: 2.016

224 мудова

Кадилук Шумен

163

Задужење Касима, сина спахије, 20. Рамазана поменуте године [28. децембар 1542]

Кућа: 772

85 мудова 15 мерица 3 шиника

Кадилук Черново

101

Кућа: 1.232

137 мудова

Задужење Хусрева из Босне, силахдара, 20. Рамазана поменуте године [28. децембар 1542]

Поменути кадија је послао представку да је из реченог кадилука издвојено педесет два села и да су она припојена кадилуку Хезарград. Када је известио да постоји мањак кућа у три дербендска села, заповеђено је да се узима од прихода. Копија заповести је заведена међу одлуке.

Кадилук Хезарград[40]

93

Задужење Максуда из Босне, силахдара, 19. Шевала поменуте године [26. јануар 1543]

Послата је заповест да се из три кадилука издвоје нека села. Пошто није независни кадилук, поменутом кадији послата је посебна заповест поводом тога.

Укупно кућа: 8.763

[40] Данас Разград на североистоку Бугарске, на обали Дунава.

Санџак Крушевац, на сваких 8 кућа 1 муд, надокнада за сваки муд 200 [акчи]

71

Кадилук Ниш

Задужење Ахмеда Драве, силахдара, 20. Рамазана поменуте године [28. децембар 1542]
Кућа: 2.852
356 мудова 10 мерица

Кадилук Крушевац

38

Задужење Махмуда Херцеговца, силахдара, 20. Рамазана поменуте године [28. децембар 1542]
Кућа: 936
117 мудова

Кадилук Петруш

Задужење Мехмеда сина старца Ахмеда, улуфеџије, 20. Рамазана поменуте године [28. децембар 1542]
Кућа: 580
72 мудова 10 мерица

Кадилук Прокупље

144

Задужење Хурема Арнаутина, силахдара, 20. Рамазана поменуте године [28. децембар 1542]
Кућа 2.276
284 мудова 10 мерица
Укупно кућа: 6.644
830 мудова 10 мерица
[4]
Санџак Вучитрн, на сваких 10 кућа 1 муд, за сваки муд 240 [акчи]

Кадилук Вучитрн

116

Задужење Мустафе сина Рамазана, силахдара, 20. Рамазана поменуте године [28. децембар 1542]
Кућа: 4.316
431 мудова 12 мерица

Кадилук Ново брдо

38

Задужење Хасана Харуна, сина спахије, 20. Рамазана поменуте године [28. децембар 1542]
Кућа: 478
47 мудова 16 мерица

Кадилук Приштина

13

Задужење Мехмеда сина Ахмеда, гуребаи јемин,[41] 20. Рамазана поменуте године [28. децембар 1542]
Кућа: 3.477
347 мудова 14 мерица
Укупно кућа: 8.271
527 мудова 2 мерице

Санџак Ћустендил, на сваких 9 кућа 1 муд, за сваки муд 240 [акче]

Кадилук Илиџа

179

Задужење Алија Арнаута, силахдара, 20. Рамазана поменуте године [28. децембар 1542]
Кућа: 4.273
474 муд 15 мерица 3 шиника

Кадилук Струмица

155

Задужење Ферхада ћилера,[42] сина спахије, 20. Рамазана поменуте године [28. децембар 1542]
Кућа: 6.695
743 мудова 8 мерица

Кадилук Кратово

36

Задужење Первиза, сина спахије, 20. Рамазана поменуте године [28. децембар 1542]
Кућа: 4.530

[41] Тур. *gurebâ-i yemîn*, припадник 5. буљука царске коњице који је чинио десно крило у заједничком одреду са *gurebâ-i yesâr*.
[42] Службеник царске оставе, ћилера.

Кадилук Врање

73

Задужење Махмуда Арнаута, улуфеџије десног [крила], 20. Рамазана поменуте године [28. децембар 1542]

Поменути кадија је послао представку и известио да недостају куће. И још је обавестио да сиротиња не може да поднесе терет [пореза] и да нема места да се од ње узима више од 300 мудова. Због тога је поново извршена провера и заповеђено да се од постојећих кућа узме 300 мудова, а ако се скривају [становници] и ако се утврди да има више кућа онда нека се узме више. Копија заповести је заведена међу одлуке.

Укупно кућа: 15.498

2.210 мудова 11 мерица 3 шиника

Санџак Призрен, на сваких 11 кућа 1 муд, надокнада за један муд је 240 [акче]

Кадилук Призрен

153

Задужење Махмуда Арнаута, силахдара, 20. Рамазана поменуте године [28. децембар 1542]

Кућа: 1.167

106 мудова 1 мерица 3 шиника

Кадилук Бихор

62

Задужење Ферхада војводе, улуфеџије који припада десном [крилу], 20. Рамазана поменуте године [28. децембар 1542]

Кућа: 506

46 мудова

[5]

Кадилук Брвеник

Задужење поменутог Ферхада војводе

Кућа: 198

19 мудова

Укупно кућа: 1.871

170 мудова 1 мерица 3 шиника

Санџак Тирхала, на сваких 11 кућа 1 муд, давање за један муд је 400 [акче]

Кадилук Тирхала[43]

198

Задужење Мехмеда сина Хусејина, силахдара, 20. Рамазана поменуте године [28. децембар 1542]

Кућа: 3.517

Кадилук Еласона[44]

26

Задужење Јусуфа сина Хусејина, 20. Рамазана поменуте године [28. децембар 1542]

Кућа: 2.995

319 мудова 14 мерица

Кадилук Фенар[45]

62

Задужење Хусрева, другог ћехаје[46] улуфецијa, који припада десном [крилу], 20. Рамазана поменуте године [28. децембар 1542]

Кућа: 5.385

489 мудова 10 мерица 2 шиника

Кадилук Чаталџа[47]

62

Задужење Мустафе сина Абдулаха, улуфеције, који припада десном [крилу], 20. Рамазана поменуте године [28. децембар 1542]

Кућа: 2.551

231 мудова 17 мерица

Кадилук Јенишехир[48]

5

Задужење Мурата сина Шехсувара, гуребаи јемин, 20. Рамазана поменуте године [28. децембар 1542]

Кућа: 3.172

288 мудова 7 мерица

Укупно кућа: 12.235

1.601 мудова 14 мерица 2 шиника

---

[43] Трикала, град на северозападу периферије Тесалија у Грчкој.

[44] Град у средишњој Грчкој, у области Тесалије.

[45] Тврђава Фанари поред града Кардица који је управно седиште истоимене префектуре Кардица, у оквиру периферије Тесалије, у средишњем делу Грчке.

[46] Помоћник или заступник османских великодостојника.

[47] Данас град Фарсала у јужном делу Тесалије.

[48] Данашња Лариса, главни град грчке периферије Тесалије и седиште округа Лариса.

Санџак Софија, на сваких 9 кућа 1 муд, давање за сваки муд је 240 [акчи]

Кадилук Софија

182

Задужење Хасана брата Алија, сина спахије, 20. Рамазана поменуте године [28. децембар 1542]
Кућа: 3.911
434 мудова 11 мерица 1 шиник

Кадилук Пирот

173

Задужење Ахмеда сина Јусуфа, силахдара, 20. Рамазана поменуте године [28. децембар 1542]
Кућа: 2.345
260 мудова 11 мерица 1 шиника

Кадилук Берковица

Задужење поменутог Ахмеда
Кућа: 512
56 мудова 18 мерица
Укупно кућа: 6.768
452 мудова 2 шиника
[6]
Санџак Пловдив, на сваких 9 кућа 1 муд, давање за сваки муд је 260 [акчи]

Кадилук Пловдив

93

Задужење Мустафе из Босне, сина спахије, 20. Рамазана поменуте године [28. децембар 1542]
Кућа: 3.644
404 мудова 18 мерица

Кадилук Татарпазар[49]

26

Под одговорношћу поменутог Шахсувара, гуребаи јесар, 20. Рамазана поменуте године [28. децембар 1542]
Кућа: 450
50 мудова

[49] Град Пазарџик у јужној Бугарској.

Кадилук Самаков

135

Задужење Ахмеда из Београда, сина спахије, 20. Рамазана поменуте године [28. децембар 1542]
Кућа: 2.411
267 мудова 18 мерица
Укупно кућа: 6.505
722 мудова, 16 шиника
Заједно кућа: 145.097
15.024 мудова 3 мерице 2 шиника
Записано 19. Зилхиџе 949. [26. март 1543]
Махмуд Лутфи

Дефтер расподеле нузула за царски поход

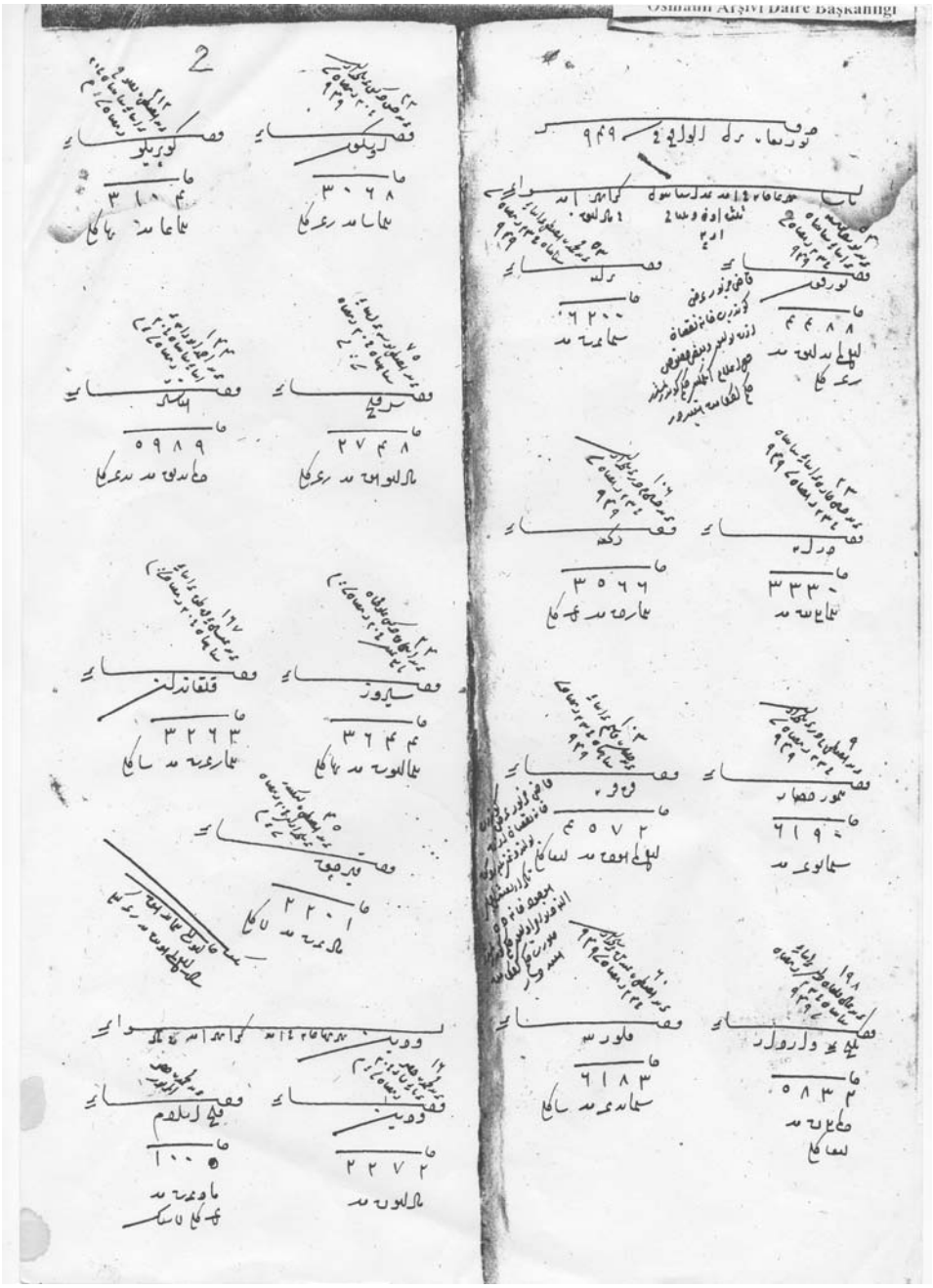

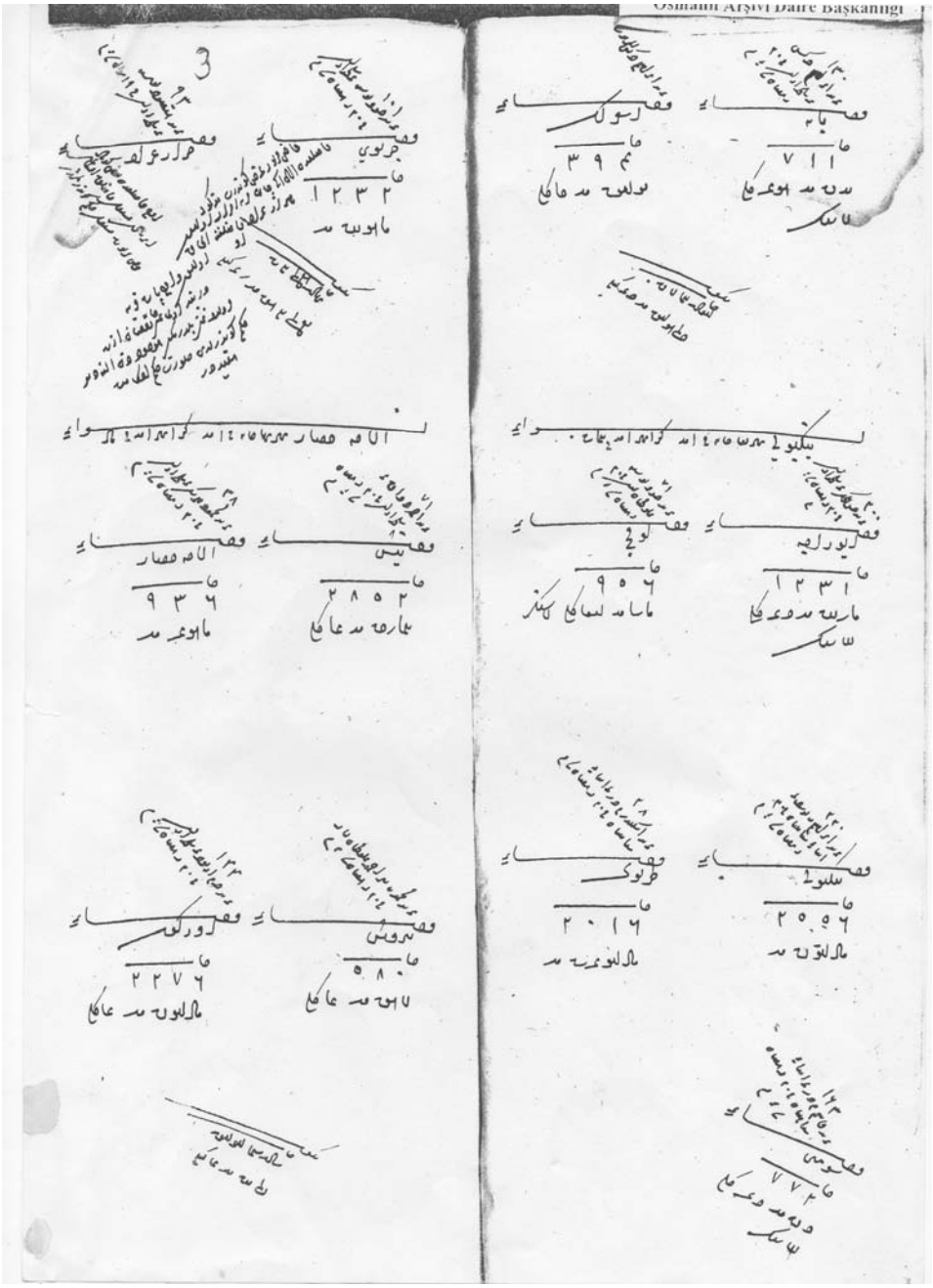
Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı

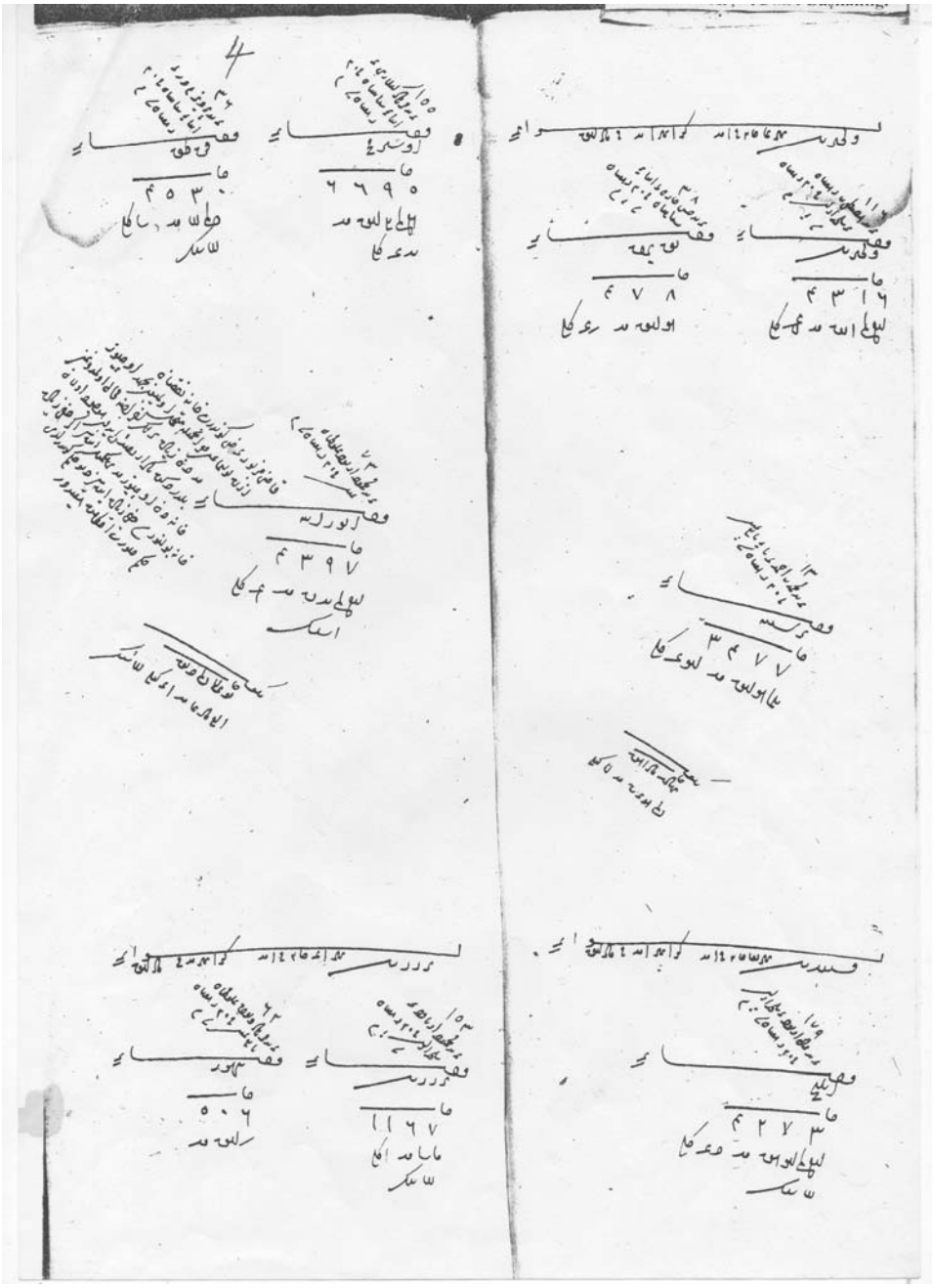

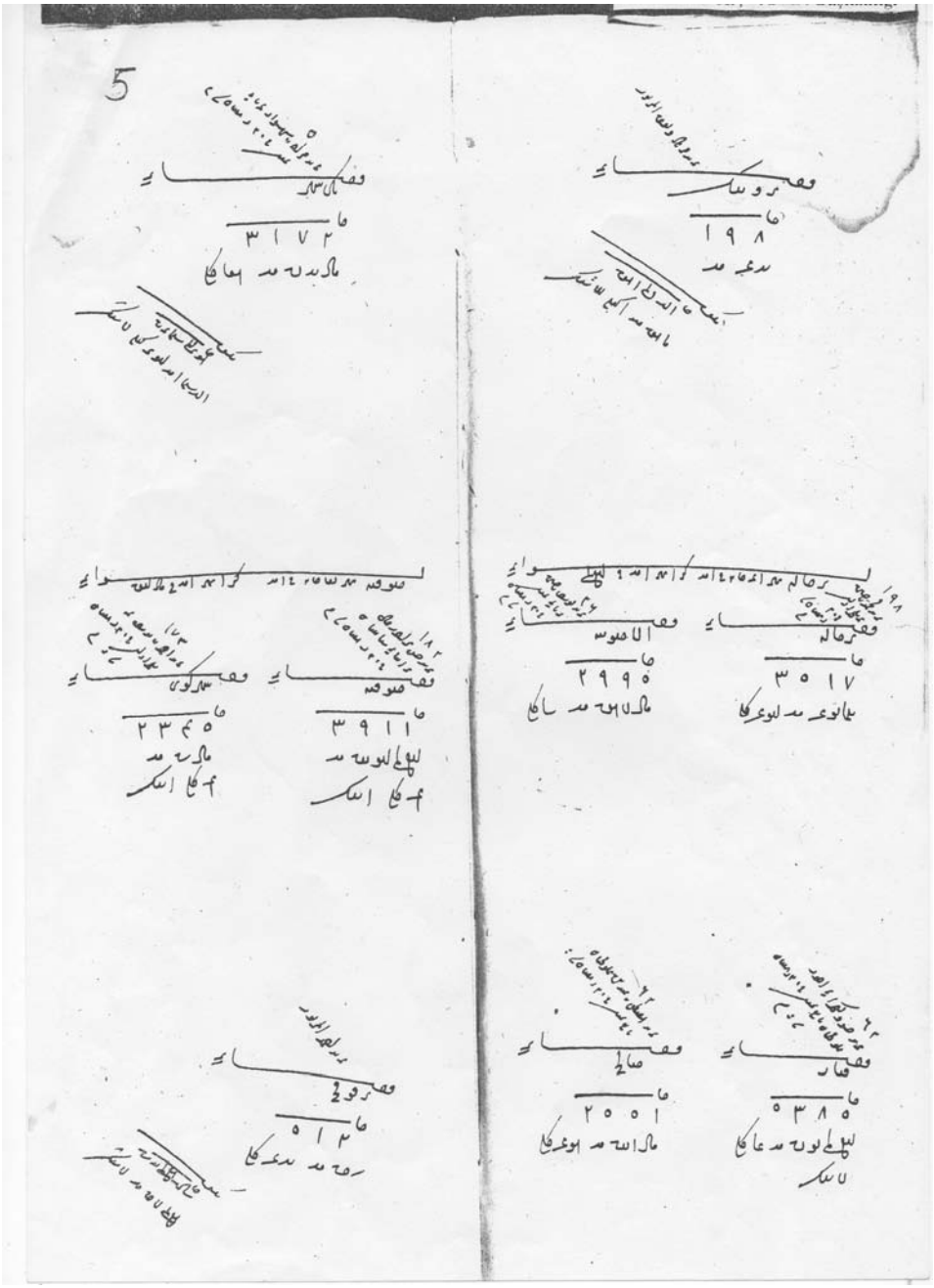

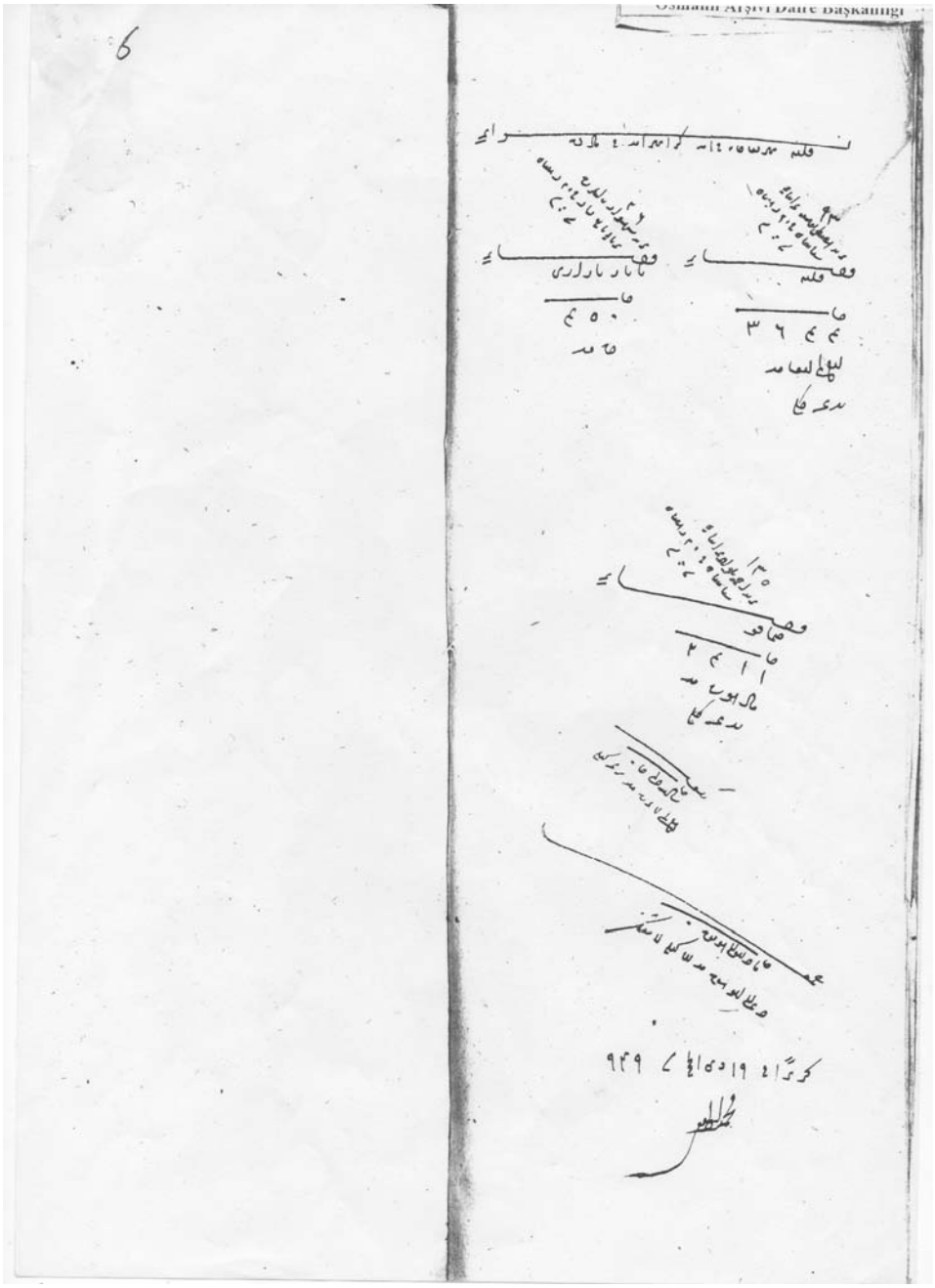

Критике и прикази

Слободан Селинић

ПАРТИЈА И ДИПЛОМАТИЈА У ЈУГОСЛАВИЈИ 1945–1952, ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ, Београд 2013, 425 стр.

Слободан Селинић, научни сарадник Института за новију историју Србије отворио је у књизи „Партија и дипломатија у Југославији 1945–1952“ ново поље истраживања о историји југословенске државе после Другог светског рата. У досадашњим историографским радовима детаљно и разноврсно је истражена и презентована спољна политика југословенске државе после Другог светског рата, а с друге стране детаљно је осветљен и процес освајања власти Комунистичке партије Југославије у свим сферама политичког, друштвеног, економског и културно-просветног живота. Међутим, питања организације дипломатске службе југословенске државе и места владајуће партије у њој, до сада су ретко дотицана у српској и југословенској историографији. Управо тог замашног посла, представљања односа југословенске дипломатије и Комунистичке партије у послератним годинама, латио се др Слободан Селинић.

Селинић је започео своје истраживање и књигу која је из њега проистекла, са 1945. годином (да прати и збивања током 1944. године), као годином почетка постојања нове државе, па тако и нове дипломатије, а горњу хронолошку границу је поставио на 1952. години, руководећи се количином и квалитетом архивске грађе.

Резултати истраживања су изложени кроз неколико целина. Поред информативног предговора (стр. 11–17), садржајног закључка (стр. 381–386) и закључка на енглеском језику (стр. 387–392), основни садржај књиге представља десет поглавља у којима се дају одговори на основна истраживачка питања која је аутор поставио. Ти одговори и сазнања темеље се на обимном списку извора и литературе (стр. 393–400) на којем кључно место заузима фонд ЦК СКЈ, а затим следе и други фондови из Архива Југославије и Дипломатског архива Министарства спољних послова Србије, као и мемоари и дневници, и бројне монографије и чланци из области историографије. Књига је опремљена и списком скраћеница (стр 7–9), именским регистром (стр. 401–412) и

прилогом од 30 фотографија људи значајних за југословенску послератну дипломатију (стр. 415–419), као што су Иван Шубашић, Едвард Кардељ, Станоје Симић, Коча Поповић, Владимир Велебит, Алеш Беблер, Вељко Влаховић, и други.

На почетку књиге, у поглављима Почеци дипломатије социјалистичке Југославије (стр. 19–62) и Партијска дипломатија–кадровска политика у дипломатији (стр. 63–91), аутор је детаљно приказао процес током којег је у завршним годинама Другог светског рата и првим послератним годинама Комунистичка партија преузела доминацију у дипломатској служби нове државе. Према Селинићевим истраживањима, у почетку су већи део дипломатских службеника чинили некомунисти, често кадрови из претходног режима, које је Комунистичка партија била приморана да преузме због недостатка сопственог способног кадра и због обзира према западним савезницима. Принуђена на компромис, Партија је од 1944. и споразума Тито-Шубашић, задржавала у дипломатској служби све појединце који су се отворено изјаснили као присталице НОП-а или се бар нису компромитовали сарадњом са покретом Драже Михајловића или окупатором. Истовремено, из службе су брзо одстрањени сви они који су се према партијском мишљењу компромитовали таквом сарадњом и који нису били спремни на сарадњу са новим властима. Селинић показује да су комунисти дуго чинили мањину у дипломатији нове Југославије, да би тек после сукоба са Информбироом 1948, због императива идеолошке монолитности, владајућа партија учинила напор да дипломатски представници у иностранству и службеници Министарства иностраних послова већином буду комунисти. Приказан је и начин како је то учињено, пре свега деловањем Управе за кадрове ЦК КПЈ чије је одељење за кадрове у иностранству пресудно утицало на слање, повлачење, замену, евиденцију, контролу и праћење кадрова у дипломатији, руководећи се критеријумима чланства у КПЈ, стручности, познавања страних језика, учешћа у НОБ-у, републичког „кључа“, итд. Узет је у обзир и утицај других органа и установа (Армија, УДБ-а, Министарство спољне трговине), као и улога истакнутих партијских руководилаца (пре свега Јосипа Броза Тита, као и Едварда Кардеља, Милована Ђиласа, Александра Ранковића, Вељка Влаховића, и др.)

Прелазак југословенске дипломатије у партијске руке аутор је илустровао у поглављу Број и структура комуниста у дипломатији (стр. 93–123), износећи у тексту и табелама прецизне и систематизоване податке, колико су му то доступни извори дозвољавали. Превагу комуниста у дипломатији крајем 40-их година, између осталих, илуструју и подаци из 1949, према којима је међу 58 посланика, амбасадора, саветника, конзула, генералних конзула и делегата, било 49, тј. 84,48%, чла-

нова КПЈ. Селинић из пажљиве анализе доступних извора за дипломатска представништва у разним деловима света закључује да су југословенски дипломатски службеници после рата били млади по годинама и стажу у Партији и дипломатији. Затим даје и њихову социјалну и националну структуру, закључујући из непотпуних података да је у односу на укупни број становника Срба било мање, а Хрвата и Словенаца и посебно Црногораца било више у дипломатији од удела у укупном броју становника. Уочено је и да је временом Партија све већу пажњу посвећивала квалитету, стручности, познавању језика и школовању кадрова за дипломатију, Министарство спољних послова, Министарство спољне трговине, трговачке представнике и представнике појединих предузећа у иностранству, итд.

Значај и улога Комунистичке партије у југословенској послератној дипломатији приказани су у три посебна поглавља посвећена организацији партијског живота (стр. 125–151), раду партијских организација (стр. 153–173) и идеолошком и политичком раду (стр. 172–202) у дипломатским представништвима Југославије у иностранству. Аутор прати организацију Партије од оснивања партијских ћелија при дипломатским представништвима током 1945, преко њиховог укидања 1946, до обнове 1948, пратећи њихову структуру, избор руководства, рад, садржај састанака, повезивање чланства, однос са партијским органима у земљи, однос са непартијцима, мешање у рад представништава, проблеме који су настајали у партијском животу, њихове узроке и начине на које се Партија борила против њих. Селинић показује да су се партијске организације, осим партијским идеолошко-политичким и организационим радом, бавиле и радом самих дипломатских представништава, показујући при том различиту активност и ажурност. Посебан задатак комуниста у иностранству је био идеолошко-политички рад и теоријско образовање, нарочито после сукоба са Информбироом 1948. Тај задатак је требало извршавати кроз индивидуално учење, проучавање марксистичке литературе, штампе, партијских докумената и радова партијских руководилаца, похађање предавања и курсева, итд. Како показује аутор, у спровођењу тог задатка у иностранству постојао је низ препрека и проблема.

У поглављу Партија, држава и дипломатија (стр. 203–268) приказан је стварни однос Партије и државе и стварно место комуниста у дипломатији. Тај однос се сводио на поистовећивање државних и партијских послова, преузимање послова представништава од стране партијских организација, давање посебних партијских задатака, дуплирање директива, итд. Указано је и на посебан значај

УДБ-е и војске, односно официра и обавештајаца у југословенској послератној дипломатији. Показано је да су партијски руководиоци, обавештајци и војни изасланици, често имали већи значај и ауторитет у иностранству од дипломатских представника, и да су често усмеравали или ометали њихов рад. У овом поглављу је указано и на чињеницу да је и поред пажљивог кадрирања и преузимања преваге у дипломатији, због недовољног броја стручних и образованих комуниста Партија дуго толерисала поједине истакнуте некомунисте као дипломатске представнике у неким страним земљама: Сава Косановић у САД, Марко Ристић у Француској, Милан Ристић у Швајцарској и Египту, Божин Симић у Турској, Изидор Цанкар у Грчкој, Милош Московљевић у Норвешкој и Египту. Селинић се посебно бави њима и њиховим радом, односом претпостављених руководилаца и потчињених службеника комуниста према њима, сукобима, проблемима и уклањањем, дајући тако прилоге за њихове личне и службене биографије, али и за истанчану слику односа партијског и државног у југословенској послератној дипломатији.

Селинић је пажњу посветио и највећем изазову и потресу који је у југословенској дипломатији изазвао сукоб са Информбироом 1948. у поглављу Резолуција Информбироа и југословенска дипломатија (стр. 269–306). Као што је речено, кључна последица овог сукоба је било појачано кадрирање Партије и коначна превага комуниста у дипломатији. Поред тога, аутор указује и на друге последице, реакције међу југословенским дипломатама и у партијским организацијама, почетну збуњеност и изјашњавање, а потом јачање будности, опреза, идеолошко-политичког и пропагандног рада у иностранству. Посебна пажња је посвећена стању у земљама Информбироа у којима су југословенски дипломатски представници после сукоба радили у изузетно тешким условима. Аутор је детаљније приказао стање у неколико представништава и навео случајеве неколико истакнутих појединаца који су се определили за Информбиро, пошто му постојећи извори нису дозволили прецизну квантификацију присталица Информбироа међу југословенским дипломатама (аутор наводи да се ради о „десетинама“).

При крају књиге, у посебном поглављу „Лик комунисте“ (стр. 307–336) аутор поклања пажњу чињеници да су партијске организације у дипломатији надгледале и приватни и породични живот службеника и утицале на изградњу „лика комунисте“. Селинић приказује особине које је Партија очекивала од својих чланова у дипломатији (моралност, искреност, скромност, оданост, итд.), али и детаљно наводи бројне и свуда присутне проблеме и „негативне појаве“ које су постојале у свакодневном личном животу диплома-

та, међуљудским односима, понашању, породичном и љубавном животу, итд. Бројни случајеви недисциплине, „недоличног понашања“ и „нарушавања угледа“ југословенских дипломата у иностранству су у посматраном периоду често окупирали и ометали рад партијских организација и дипломатских представништава, долазили пред партијско руководство, доводили до партијске критике, казни, искључења из Партије и повлачења службеника у земљу.

Лоши међуљудски односи резултирали су великим сукобима, интригама, свађама, групашењима, који су били свуда присутни, али су у потпуности обележили рад неколико дипломатских представништава крајем 40-их и почетком 50-их година. Овом проблему аутор је посветио последње поглавље књиге под насловом Сукоби (стр. 337–380) у којем је међу бројним примерима издвојио и детаљније приказао неколико случајева великих личних сукоба у југословенској послератној дипломатији (сукоб у конзулату у Милану, у Јапану, у САД, сукоб амбасадора Јоже Брилеја са дописницима у Лондону, сукоб обавештајаца у Софији, сукобе у „породичном“ конзулату у Сиднеју, сукобе амбасадора Јосипа Ђерђе са противницима у Бугарској и Индији). У последњим поглављима књиге, аутор остварује нов приступ, даје нове податке и значајан допринос познавању и разумевању прошлости дипломатске службе, правећи значајан искорак од историје дипломатије ка приватној историји и историји свакодневице.

Ове иновације у последњим поглављима и слике из живота и рада дипломата, свакако треба прикључити резултатима и доприносу које Слободан Селинић даје на претходним страницама књиге. То су пре свега детаљно и прецизно истраживање, нова сазнања, разуђена структура и прецизни и утемељени одговори на постављана питања, пре свега на основна питања: какав је био однос владајуће Комунистичке партије и југословенске дипломатије, како се тај однос кретао у првим годинама после Другог светског рата и када и како је југословенска дипломатија постала потпуно партијска. Свакако треба поменути и бројне биографије дипломата и других лица везаних за дипломатију, у којима се сабира мноштво познатих података из лексикона и енциклопедија, али и додаје мноштво нових података из архивске грађе, и тако, уз све остале податке, анализе и закључке изнете у књизи, дају садржајни и корисни прилози за свако даље истраживање историје југословенске дипломатије.

др Драгомир Бонџић

Мирко С. Добричанин

ТОПЛИЧКИ ГВОЗДЕНИ ПУК „КЊАЗ МИХАИЛО“, ИНТЕРПРЕС, Београд 2012, 552 стр.

Мирко С. Добричанин, официр ЈНА у пензији и некадашњи наставник у Пешадијском школском центру у Сарајеву и Генералштабу ЈНА у Одељењу за правила и Главној инспекцијској служби, написао је монографију о најчувенијем пуку српске војске из времена Великих ратова (1912–1920), Другом пешадијском пуку „Књаз Михаило“ који је познат и под називом Топлички гвоздени пук „Књаз Михаило“. Монографија носи назив *Топлички гвоздени пук „Књаз Михаило“* и представља нешто ново у односу на друге монографије. Наиме, није познато да ли је до издавања овог дела постојала монографија о неком пуку српске војске. Рад је значајан још по томе што се за разлику од осталих историјских дела, која углавном приказују борбена дејства, у њему пише о обичним људима из овога пука, о њиховом животу и раду за време ратних дејстава и затишја. Таквим приступом добија се слика о њима у тешким временима рата и страдања.

Аутор је, приликом писања овог рада, користио обимну и разноврсну литературу и изворе. Од литературе поменућемо дело *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918*, затим рад Милета Бјелајца *Југословенско искуство са мултиетничком армијом, 1918–1991*, дела Анрија Барбија *Албанска голгота, агонија једног народа 1915.* и *Брегалница 1913,* Драгољуба Живојиновића *Невољни ратници – велике силе и Солунски фронт (1914–1918)* и *Ватикан, Србија и стварање југословенске државе 1914–1920.* те Борислава Ратковића *Први балкански рат 1912–1913* и *Ослобођење Косова и Метохије*. Ту су још и радови Петра Бојовића *Одбрана Косова поља 1915,* Антонија Ђурића *Жене Солунци говоре*, Милорада Екмечића *Ратни циљеви Србије 1914–1918,* Миливоја Перовића *Топлички устанак*; Петра Пешића *Солунски фронт*; Јована Цвијића *Балканско полуострво и југословенске земље*, Саве Скока *Други балкански рат 1913*, Саве Скока и

Петра Опачића *Церска битка и војвода Степа* и још многи други. У изради монографије аутор је користио, како је већ речено, и разноврсне историјске изворе међу којима архивску грађу из Архива Војноисторијског института и Архива Удружења ратних добровољаца и њихових поштовалаца у Београду.

На почетку овог дела налазе се ауторове уводне напомене у којима стоји да је ова монографија пре свега прича о обичним људима из Топличког гвозденог пука. После уводних напомена следи главни текст који је подељен на четири поглавља: *Формирање Другог пешадијског пука „Књаз Михаило“ и Први балкански рат 1912–1913*, *Други балкански рат 1913. године*, *Први светски рат 1914–1918.* и *Орден Карађорђеве звезде*. Поглавље о Првом светском рату подељено је на пет подцелина и то су: *Ратна 1914. година*, *Ратна 1915. година*, *Солунски фронт 1916–1918*, *Делатност пука у 1917. и 1918. години* и *У офанзиви за ослобођење 1918. године*. У подцелини о ратној 1914. години налазе се још три мање тематске целине под следећим насловима: *Церска битка*, *Битка на Дрини* и *Колубарска битка*.

У сваком од набројаних поглавља и тематских целина пружају се основне информације о поменутим историјским догађајима али се предност ипак даје, како смо већ раније поменули, обичним људима и описима њихових живота у пуку као и о њиховом учешћу у борбеним операцијама. При том, често се цитирају и приказују описи које су написали или забележили официри пука. У поглављу о Карађорђевој звезди описује се ово одликовање као и одликовања Ордена белог орла са мачевима и Медаље за храброст „Милош Обилић“ а ту су и спискови добитника ових високих одликовања.

Скоро сва поглавља и остале тематске целине прате прилози у којима се налазе кратке биографије познатих личности пука, сећања учесника Великих ратова, фотографије пука, песме, списак команданата пука, итд. Такође, поред прилога, налазе се прекуцани историјски извори и то су најчешће листе губитака Топличког гвозденог пука „Књаз Михаило“ те разне наредбе и похвале пуку и његовим борцима. Због свега горе наведеног, ова монографија представља корисно штиво за историчаре, социологе и све оне које интересује живот обичног човека у војним јединицама у временима великих ратних сукоба. Текст књиге прате и фотографије па је тако аутор свој рад обогатио и визуелним исказом.

На крају монографије Мирка С. Добричанина налази се списак извора и литературе, затим рецензије овог рада које су писали историчар проф. др Гојко Миљанић и публициста Ра-

дул Јовановић, кратак и снажан утисак који је књига произвела на књижевника Ранђела Јанићијевића и белешка о аутору овог дела. После тога следе садржај монографије и списак институција и предузећа која су помогла објављивање ове књиге. Издавачи књиге су Интерпрес, Београд; Друштво историчара Србије, Београд и Социјална мисао, издавачко предузеће д. о. о., Београд. Извршни издавач је Војна штампарија из Београда. Књига је штампана у 500 примерака.

Никола Тошић Малешевић

Роберт Герварт, Џон Хорн

РАТ У МИРУ, ПАРАВОЈНО НАСИЉЕ У ЕВРОПИ ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА 1918–1923, АРХИПЕЛАГ, БЕОГРАД 2013

Из сукоба за који се очекивало да ће кратко трајати и да ће га обележити брза војна и политичка решења, рат започет агресијом Аустро-Угарске на Србију јула 1914. године претворио се у дугу војну светских размера. Сукоб Антанте и Централних сила и њихових савезника (вољних и невољних) потрајао је до позне јесени 1918. године, покренуо многе процесе и оставио разноврсне последице. Једна од непосредних последица дугог и крвавог рата огледала се у паравојном насиљу покренутом револуционарним дешавањима у Русији 1917. године. Паравојно насиље се убрзо појавило, са различитим интензитетом, широм централне и источне Европе, те у мањој мери захватило државе западне Европе (Француску и Велику Британију), и коначно се стишало током 1923. године. Појаву паравојног насиља у Европи као директну последицу Великог рата обрадила је и приказала група аутора окупљена око ирских професора Роберта Герварта и Џона Хорна у монографији насловљеној *Рат у миру. Паравојно насиље у Европи после првог светског рата 1918–1923.*

Књига *Рат у миру. Паравојно насиље у Европи после првог светског рата 1918–1923.* састоји се из Увода и тематски насловљене две велике целине – *I Револуција и контрареволуција* и *II Нације, границе и етничко насиље*. У оквиру ове две целине налази се дванаест мањих поглавља, такође тематски насловљених, чији су аутори Роберт Герварт, Џон Хорн, Вилијем Г. Розенберг, Перти Хапала, Марко Тика, Емилио Ђентиле, Сергеј Јекелчик, Томас Балкелис, Џон Пол Њумен, Уур Умит Унгор, Јулија Ајхенберг и Ен Долан, припадници неколико европских универзитета и института друштвених наука. Монографија је на енглеском језику објављена у Оксфорду 2012. и већ 2013. године ју је на српски превео др Дмитар Тасић, а објавила издавачка кућа „Архипелаг“ у Београду.

Аутори су, на основу истраживања, закључили да је паравојно насиље врста политичког насиља спроведено у пракси од стране војних и квазивојних организација „које су прошириле или замениле деловања конвенционалних војних формација“. Указали су на чињеницу да су паравојне формације имале дугу традицију, те да су постојале још од времена Наполеонових ратова, поготово у Шпанији, Аустрији и Пруској. Ово насиље је било присутно с двоструким значењем – као сила која је утицала на исход војних сукоба, али и као „нови извор политичког ауторитета и државне организације“. Уочено је да се паравојно насиље на Балкану, нарочито крајем XIX и почетком XX века, огледало у акцијама српских и бугарских комита. Приметили су да је паравојно насиље албанских качака у Краљевини Југославији било вид отпора српској „пацификацији“ Старе Србије и Македоније, али остаје нејасно због чега нису поменули да је насиље албанских комита било нарочито велико над неалбанским становништвом ових простора управо у време расула османских власти у последњој деценији XIX и првој деценији XX века, закључно са избијањем Првог балканског рата.

Паравојно насиље 1917–1923. се појавило у „вакууму“ који је остајао иза урушених држава (Русија, Аустро-Угарска), или је употребљено као помоћно средство постојећој државној сили (Немачка, Велика Британија, Совјетска Русија), или је било уперено против саме државе (Италија). Према мишљењу аутора, узроци ове појаве се налазе у општој оскудици изазваној великим ратним разарањима и пустошењима. Оскудица и немаштина најтеже су погодиле руску империју, где је насиље у назначеном периоду било нарочито сурово и оставило иза себе најтеже последице. Својеврсна „брутализација“ поратних друштава и мобилишућа снага пораза представљају делимична објашњења за појаву и неједнако распростирање паравојног насиља у Европи. Урушавање великих средњеевропских царстава заједно са руским на истоку довело је до нестанка јасно одређених граница и створило просторе без реда или јасног ауторитета државе у овом периоду, што је на многим местима (не свим) било праћено појавом парамилитаризма. Међутим, у Великој Британији и Османском царству, на пример, паравојно насиље било је део мера које су предузимане да се очува државна територија (паравојне снаге у Алстеру у Северној Ирској, паравојни федаји у Османском царству и још пет група османлијских паравојних снага).

Аутори су закључили да је крај паравојног насиља у Европи наступио склапањем мировног уговора у Лозани између Грчке и Турске, свршетком гра-

ђанског рата у Ирској, окупацијом Рурске области у Немачкој од стране Француза 1923. и потврдом Нове економске политике у Совјетском савезу Лењиновом смрћу 1924. године. Књигом *Рат у миру. Паравојно насиље у Европи после првог светског рата 1918–1923.* анализирање и приказан један од најнемирнијих периода у историји Европе. Уједно су аутори допринели бољем разумевању појединих делова европског континента и историјских процеса који су се на њему одвијали, толико разноликих, а у суштини својој врло сличних.

Александар Лукић

Александар Стојановић

СРПСКИ ЦИВИЛНИ/КУЛТУРНИ ПЛАН ВЛАДЕ МИЛАНА НЕДИЋА, Београд (ИНИС) 2012, 598 стр.

Последњих година Други светски рат у Србији поново привлачи пажњу истраживача која је била доста замрла од почетка 1990-их. Радови који су се у међувремену појавили тицали су се већим делом четника – као некада најпрокаженије стране у грађанском рату – док је Недићев режим до пре неколико био запостављен. На срећу, и интересовање за њега је живнуло тако да сада захваљујући радовима С. Керкеза, Б. Димитријевића, Љ. Шкодрић, Б. Мајданца и других о тој теми знамо много више него пре кратког времена. Млади истраживач Александар Стојановић је скренуо пажњу на једно од питања којима се бавила Недићева влада, а који су истраживачи, чак и кад су га спомињали, готово потпуно занемарили. Ради се о Цивилном/Културном плану који је требало да послужи као основа за развој Србије током неколико деценија, независно од политичких режима.

Књига Александра Стојановића се састоји од два основна дела. После предговора у коме аутор објашњава значај теме, даје преглед досадашње литературе и теоретски се осврће на колаборацију као феномен уопште, а посебно у српским условима, следе два неједнака главна дела. Први чини студија Српски цивилни/културни план (даље: СЦП) (стр. 19–101) која запрема око једне петине књиге. У првом делу студије аутор идентификује српску десницу, а посебно Владимира Велмара Јанковића као идејне покретаче СЦП-а. Он доста детаљно објашњава друштвене услове који су погодовали настанку десничарских струјања у српском друштву током међуратног раздобља као и њихову идеологију која је најчешће прешла пут од интегралног југословенства у међуратном раздобљу, до ексклузивног српства током Другог светског рата. Главне поставке десничарске идеологије – без обзира на национални предзнак – биле су супротстављање демократији, капитализму и социјализму, тежња за ста-

лешким друштвеним уређењем (које је требало да превазиђе класну поделу друштва) са монархом (као домаћином) на челу. Аутор при том с правом указује на маргиналан политички значај десничарских група и појединаца током међуратног раздобља и на чињеницу да ће им тек услови окупације обезбедити долазак на положаје који су омогућавали већи утицај на друштвене процесе. Како овај део студије, тако и њен остатак, посути су фуснотама с кратким биографијама значајних личности о којима се говори у главном тексту што олакшава читање и представља прилог прозопографском приступу изучавању српске деснице.

Други део уводне студије бави се Србијом под немачком окупацијом. Највећа пажња је, наравно, посвећена колаборационој управи – прво оној Милана Аћимовића, па онда Милана Недића. На основу архивске грађе и постојеће литературе о овом питању аутор реконструише апарат српске власти и његов персонални и идеолошки састав. Велибор Јонић, министар просвете и Владимир Велмар Јанковић, његов помоћник (који је по некима био чак и моћнији од самог министра) су означени као креатори културне политике која је била обележена националистичким, антизападним, антидемократским, антисемитским и антикомунистичким десничарским ставовима још из предратног раздобља. Стојановић се осврће и на биографије ове двојице и њихове карактерне особине (пре свега властољубивост), које су значајно одредиле њихово деловање током окупације.

Трећи део студије говори о самом СЦП-у: генези његовог настанка, водећим идејама, сарадницима и установама које су учествовале у његовој изради. Као основне идеје на којима је план почивао, аутор означава деполитизацију, континуитет и српски национализам. Рад на изради плана је трајао од јесени 1942. до лета 1944. године. План је био подељен на духовни, економски и технички сектор, од којих је сваки садржао цео низ питања које је требало обрадити. Поред тога, постојао је и мањи број вансекторских питања. Због развоја ратне ситуације он никада није био завршен, односно, рад на њему је из још непознатих разлога стопирао Милан Недић. До тада урађени материјали су склоњени у сеф Народне банке. Послератне власти нису показале интересовање за њега, иако су у пракси извеле нешто од онога што је у плану предлагано – у чему аутор види потврду да су творци појединих сегмената плана исправно уочили како проблеме на појединим пољима друштвеног и техничког развоја, тако и решења којима се они уклањају. У целини узевши, аутор план оцењује као у најве-

ћем делу идеолошки неоптерећен, иако су неки од сарадника на њему због учествовања у његовој изради претрпели последице после промене власти у јесен 1944. године. Уводна студија се завршава закључком у коме се сумирају резултати студије.

Други, знатно обимнији део књиге (Историјски извори о Српском цивилном/културном плану) чине документи СЦП-а (стр. 103–567). Треба истаћи да план овде није у целости репродукован, односно да због обима публикације и (у неким случајевима) формата оригиналних докумената, нису сви сачувани документи могли бити објављени. Упркос томе, књига садржи већину материјала из којих се састојао план, као и неке документе који се тичу процеса његовог настајања. Као таква она ће постати незаобилазно штиво у свим даљим изучавањима Недићевог режима (али и предратног времена) будући да план на одређени начин одражава друштвене проблеме Србије неколико деценија уназад, али и размишљање тадашње српске елите о путевима како их превазићи. Због тога ова књига, у своја оба дела, представља изузетно важан допринос друштвеној историји Србије у првој половини XX века.

др Зоран Јањетовић

Осврт

УДК 94(4)"1914"(049.32) ; 327(4)"1914"(049.32) ;
327(497.11)"1914"(049.32) ; 94(100)"1914/1918"(049.32)

Др Данило Шаренац, научни сарадник
Институт за савремену историју
E-mail: sarenac.danilo@yahoo.com

О КЊИЗИ *МЕСЕЧАРИ. КАКО ЈЕ ЕВРОПА УШЛА У РАТ 1914* ПРОФЕСОРА КРИСТОФЕРА КЛАРКА

Дуго времена научна, али и шира јавност у Србији није тако узнемирено реаговала на појаву једне стране историјске књиге. Књига Кристофера Кларка *Месечари. Како је Европа ушла у рат 1914* (Christofer Clark, *The Sleepwalkers. How Europe Went to War in 1914*, Harper Collins, 2013, 736) објављена је у марту 2013. године и од тада не престаје разговор о њој. У Србији доминира негативан суд о овом делу, док је у иностранству ситуација другачија. Тако поједини британски и амерички угледни часописи већ проглашавају ову књигом класиком који установљава нову парадигму када је реч о почетку Првог светског рата.[1] С друге стране домаћи историчари књигу оцењују као архивски неутемељену, са грубим фактографским грешкама и блиску публицистици.[2]

Питање узрока Првог светског рата чини један од најсложенијих историографских проблема 20. века, а посебан предмет спора чине до-

[1] David M. Sribman, *'The Sleepwalkers' by Christopher Clark*, 23. March 2013, http://www.bostonglobe.com/arts/books/2013/03/23/book-review-the-sleepwalkers-christopher-clark/x5kYHsIUqcQ3sMAMty7q4I/story.html (приступљено 5. 10. 2013); Harold Evans, *'The Sleepwalkers' and the 'July 1914'*, 9. May 2013, http://www.nytimes.com/2013/05/12/books/review/the-sleepwalkers-and-july-1914.html?pagewanted=all&_r=0 (приступљено 6. 10. 2013).

[2] Као карактеристичан текст може се навести интервју са академиком Драгољубом Живојиновићем: Милош Казимировић, „Млада Босна није Ал Каида“, 12. септембар 2013, http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/Mlada-Bosna-nije-Al-Kaida.sr.html (приступљено 1. 10. 2013).

гађаји из јула месеца 1914. године када су европске земље потражиле „решење за проблеме мира“ у рату.[3] Треба истаћи да је већина историчара тражила кривца за избијање рата, а затим постављала питање да ли је сукоб могао бити избегнут. Тему књиге *Месечари* чине тридесет и седам дана, колико је прошло од Сарајевског атентата до отпочињања општег европског рата. Кристофер Кларк на више од 700 страна разрађује тезу по којој су европске политичке и војне елите у сукоб ушле готово несвесне могућих последица једног ширег европског рата. Не постоји приказ ове књиге у коме се не цитира или парафразира последња реченица *Месечара*, а она гласи: *Учесници дешавања 1914. били су месечари, будни, али невидећи, опседнути сновима, али слепи за сву стварност ужаса који су се спремали да донесу на овај свет.*

У овом тексту за анализу је изабрано неколико карактеристичних тема због којих је Кларкова књига испрва и привукла пажњу српске јавности. Ту спада пре свега питање Кларковог третмана историје Србије и рада српске владе током Јулске кризе, али и опште питање ревизије ранијих становишта о ратној кривици. У критици пажња је поклоњена и Кларковом историјском методу као и стилу писања.

Књига *Месечари*, поред *Увода*, састоји се из три поглавља. Прва целина *Путеви ка Сарајеву* (Roads to Sarajevo) посвећена је упоредном приказу Србије и Аустро-Угарске. Свакој од две поменуте државе посвећено је по једно поглавље унутар ове целине. Други део књиге, *Подељени континент* (One Continent Divided), припада класичној дипломатској историји и представља најквалитетнији део Кларковог рада. На више од сто педесет страна приказани су сложени односи међу европским силама и проблеми унутрашњег функционисања сваке од великих сила у времену 1881–1914. Неколико тема треба истаћи. Део под насловом *Мноштво гласова европске спољне политике* (The Many Voices of European Foreign Policy) бави се питањима ко је и на који начин утицао на доношење државних одлука у Сент Петербургу, Берлину или Паризу. Пажња је поклоњена и улози јавног мњења као и непрекидној промењивости центара моћи у свакој од европских сила. У овој целини обрађени су и Балкански ратови 1912–1913 при чему је истакнута велика важност Италијанско-турског рата из 1911. године за настанак Балканског савеза. Аутор је на овом месту изнео и став да су се супротстављени интереси европских сила постепено укрштали на Балкану, а да су Балкански ратови унели додатне напетости у тадашњи европски систем.

Трећи и последњи део књиге носи назив *Криза* и у њему проблеми европске дипломатије долазе до врхунца, односно избија

[3] Мери Фулбурк, *Историја Немачке*, Београд 2013, 130.

рат. У овој целини детаљно је описан Сарајевски атентат, реакције на смрт престолонаследника и његове супруге, аустроугарски ултиматум и понашање европских држава, истрага аустроугарске и српске полиције. Коначно, у последњој целини Трећег дела књиге *Последњи дани* (Last Days) описани су унутрашњи политички процеси у свакој од земаља које су се приближавале одлуци да уђе у рат.

О приступу теми и методу

За размишљања о врсти историографске праксе коју професор Кларк примењује у *Месечарима* веома је важан уводни део књиге. У текстовима англосаксонских аутора често се може прочитати да је Кристофер Кларк почетак рата сагледао из потпуно новог угла. Једна од кључних новина огледа се у Кларковом ставу да протагонисти *Јулске кризе* нису другачији од данашњих људи. Кристофер Кларк истиче да је свет 1914. године био мултиполаран, дакле са бројим центрима моћи и без јасне равнотеже снага. Тако се на 18 страни каже: *Свет из 1914. године нам је ближи него онај из 1980-те године.* Кларк сматра и да у нашој данашњици не постоји равнотежа моћи јер као и 1914. године постоји већи број земаља које располажу значајном политичком, економском и војном снагом.

Идеја о сличности 1914. и 2014. године свакако изазива знатижељу. Међутим, Кларк ни на који начин не образложе свој провокативан став. Модерност Кларк проналази у још једном аспекту из јуна месеца 1914. године. Наиме, аутор сматра да сам Сарајевски атентат неодољиво подсећа на савремене терористичке акције. Напад бомбаша самоубица на аутомобилску колону високих званичника с краја 20. или почетка 21. века за Кларка је сасвим упоредив са акцијом коју је на Видовдан 1914. године извела *Млада Босна.* Ову мисао Кларк даље развија, па недвосмислено каже да су сви припадници *Младе Босне* терористи. Додаје се да су поменути *терористи* неговали култ жртве, смрти и освете. (стр. 18). Тврди и да је у питању једна екстериторијална организација, подељена на ћелије, без јасног географског упоришта, а која је одржавала тајне везе са званичним владама (стр. 18). Иако то отворено не каже Кларк јасно сугерише поређење *Младе Босне* са најактуелнијом савременом терористичком организацијом, *Ал Каидом*.

Уместо овако олаке употребе појма *тероризам* свакако би било примерније да је Кристофер Кларк своје становиште најпре образложио и бар минимално теоријски утемељио. Мноштво атентата против царских и краљевских представника и других високих званица с краја 19. и почетка 20. века широм Европе представља дово-

љан узорак да се питање политичког насиља ове врсте обради на један појмовно прецизан и систематичан начин. На основу мотива, ширег корпуса идеја или нивоа њихове организованости могуће је извршити одређену категоризацију атентатора и формулисати један *идеалан тип* терористе-атентатора с почетка 20. века. Међу обилном литературом која постоји о тероризму довољно је издвојити рад домаћег аутора, Војина Димитријевића *Тероризам* (1982), па да буде јасно колико је потребно истраживачке будности, анализе и прецизности за рад са овом темом.

До 19. века било је сразмерно мало убистава владара у Европи, али је отада терористичка пракса постала страховито разграната и разноврсна. То води бројним, готово непремостивим проблемима, у дефинисању појма *тероризам*. Професор Димитријевић је корене тероризма у савременом добу идентификовао међу руским анархистима и идеалистима из 19. века, уједињеним у покрету *Народна воља*. Између *Народне воље* и *Младе Босне* постојале су многе сличности. Попут својих руских претходника и младобосанци су настојали да сви њихови насилни акти буду пре свега морално оправдани.[4] Припадници *Младе Босне* били су обузети *личном чистотом, моралном исправношћу и спремношћу за жртвовање*, са идејом да је сваки недискриминисани терор искључен.[5] Дакле, према Димитријевићу Гаврило Принцип би заиста био терориста, али је ова реч 1914. године имала битно другачије значење него што га има данас. Наиме, све до Другог светског рата ова реч је употребљавана и у позитивном и у негативном контексту.[6]

Међутим, Кристофер Кларк се одлучио да припаднике Младе Босне, без икаквог објашњења или разјашњења обележи као терористе и то отворено сугеришући читаоцима да је реч о особама налик савременим терористима. Слично, за догађај у Сарајеву Кларк не употребљава реч *атентат* као што је то чинила већина аутора који су се бавили овим питањем, већ користи реч *убиство*. Јасно је да један успешан атентат води до убиства, али снажнијом и негативном речју, *убиство*, читаоцима се јасно сугерише да треба заузети негативан став према идејама и активностима *Младе Босне*. Имајући све наведено у виду чини се да је теза о *модерности* Сарајевског атентата тек једна занимљива идеја коју не прати довољно аргументације. Јулска криза се догодила људима који су ипак, читав један век, и то веома динамичан век, удаљени од нас.

---

[4] Vojin Dimitrijević, *Terorizam*, Beograd 2000,[2] 28.

[5] Исто, 87.

[6] Исто, 87–88.

Када је реч о задржавању пажње публике треба истаћи особен стил Кристофера Кларка у коме се савремено доба или непосредна прошлост редовно помињу упоредо са 1914. годином. На пример, пореде се година 1914. и 1963. Упоређују се убиство надвојводе Франца Фердинанда и Џона Кенедија, Европска унија и Аустро-Угарска. Савремена кинеска економска моћ пореди се са успоном немачке привреде с почетка 20. века. Јулска криза стоји раме уз раме са савременом Светском економском кризом. Помињу се Вијетнамски рат и Кубанска криза, па чак и најактуелнија криза Асадовог режима у Сирији нашла је место у књизи о узроцима Првог светског рата. Ту је још и пример уласка Турске у НАТО. Ултиматум уручен Србији јула 1914. године има посебно место у Кларковом систему аналогија јер се он пореди се са Косовском кризом 1999. године и споразумом из Рамбујеа из исте године (стр. 428).

Овако олако мешање епоха и историјског контекста могло би се на први поглед протумачити као елементарно непознавање историјског метода и чињење грубих анахронизама. Међутим, проблем је сложенији јер Кристофер Кларк веома добро познаје методологију историјског истраживања. Аутор је студирао историју у Сиднеју и Берлину, а докторирао на Кембрицу. Тренутно предаје савремену историју на кембрицском Сент Кристин колеџу. Превасходно се бавио историјом Немачке 19. века. На почетку каријере проучавао је и историју религије. Његова *Историја Пруске* добила је бројне награде, а ова књига је хваљена и у Србији.[7] Пре *Месечара* професор Кларк је објавио књигу о немачком цару Виљему II (2000).

Имајући у виду Кларкову биографију може се рећи да његово често позивање на савременост има један пре свега провокативан тон, усмерен ка придобијању читалаца. Овакав метод није стран британским ауторима. Треба поменути само *Оксфордску историју Грчке и хеленистичког света* у којој се империјално понашање Атине из V века пре. н. е. пореди са уласком совјетских тенкова у Праг и Кабул у другој половини 20. века.[8] Ипак, Кларк је овакав принцип довео до крајности. Међутим, поменута поређења намењена су интересовању дела савремене публике.

Конкретно, узроци Првог светског рата остају, како то и Кларк примећује, једна од најсложенијих дипломатских криза модерног доба. Управо, начин одвијања Јулске кризе, њени кључни и готово легендарни моменти и епизоде остају трајно занимљиви

[7] Вељко Вилимоновић, „Christopher Clark, Iron Kingdom. Rise and Downfall of Prussia 1600-1947“, *Војно-историјски гласник* 2/2008, 195–201.

[8] Џон Бордман, Џаспер Грифин, Озвин Мари, *Оксфордска историја Грчке и хеленистичког света*, Београд 1999, 157.

школованим дипломатама широм света већ пуних сто година. Третман уласка у Светски рат као модерног догађаја, заједно са мноштвом алузија на савремене политичке кризе намењен је пре свега оним читаоцима који у Кларковој књизи траже неку врсту приручника. Овако нешто само по себи није погрешно, али Кларк пречесто догађаје, управо у жељи да их осавремени, тумачи из данашње перспективе и сходно ономе како изгледа модеран свет. Наиме, покушавајући да објасни како ултиматум уручен Србији 1914. године није представљао *варварски документ* који је уручен једној сувереној земљи– како су то до сада наводили бројни историчари, Кларк као аргумент употребљава један други документ. У питању је својеврстан ултиматум који је међународна заједница упутила Југославији 1999. године током преговора у Рамбујеу. Кларк који своју књигу не оптерећује дугим цитатима, овога пута у читавом пасусу преноси спорну одредбу о уласку НАТО трупа на територију СРЈ, а затим закључује да је ултиматум из 1914. године био знатно блажи од понуде Југославији 1999. године. Има ли уопште смисла поредити услове представљене Србима 1999. године у Рамбујеу и оних 1914. године? Довољно је поменути да је начело суверености претрпело је огромне измене током 20. века, а да је сувереност СРЈ представљала посебно сложено питање имајући у виду историју распада СФРЈ.

О историји Србије и Босне и Херцеговине

Кларк је Србију ставио у центар својих проучавања сматрајући да је ова држава у ранијим научним радовима сувише олако испуштана из истраживачког фокуса и то као невина жртва аустроугарске агресивне политике. Аутор верује да понашање Срба током југословенских ратова 1990-тих година, а нарочито током конкретних догађаја попут опсаде Сарајева или злочина у Сребреници, упућује на закључак да Срби не морају нужно да се нађу у улози жртве, већ да долази у обзир и сасвим супротна могућност (стр. 19). Кларк је тако развио хипотезу према којој Србија, иако не припада великим силама, има свој део одговорности када је у питању ратна кривица из 1914. године пре свега у домену рада *Црне руке*. Тако, већ у уводним напоменама аутор ставља до знања да ће третман владе Краљевине Србије током *Јулске кризе* бити веома строг, иако Кларк на више места напомиње да га не занима потрага за историјским кривцем.

Тако је у поментом првом одељку, названом *Путеви у Сарајево*, пажња у великој мери посвећена баш Србији. Прво поглавље ове це-

лине носи сликовит наслов *Српски духови* (Serbian Ghosts). Приказана је својеврсна синтеза Србије 19. и првих година 20. века. Поднасловом *Убиство у Београду* (Murder in Belgrade) почиње права радња ове књиге. Реч је о детаљном опису Мајског преврата 1903. године са посебним нагласком на бројним крвавим детаљима. Српску историју Кларк је у преосталих седам поднаслова описао у веома депресивном тону верујући да су убиства, тајна удружења, мучеништво и освета доминантне теме тадашњег живота у Краљевини Србији. Извесне симпатије показао је према краљу Петру I Карађорђевићу и српском министру спољних послова Миловану Миловановићу пре свега због помирљиве спољне политике овог српског министра. Аутор је веома критичан према могућностима тадашње српске привреде занемарујући њену трговачку виталност показану у доба Царинског рата. Исто тако аутору је остао непознат велики ентузијазам са којим су домаћи људи развијали грађевинску делатност, индустрију пива или производњу стакла. У књизи нема помена ни сасвим солидних српских техничких успеха у градњи хидроцентрала и производњи електричне енергије. Кларк наиме тврди да је у Србији тога времена једино војни позив нудио некакву друштвену перспективу. Као природну последицу Мајског преврата, али и угледа војске у српском друштву Кларк милитаризам види као још једну константу српске историје.

Аутор даље описује настанак *Црне руке* дајући профил Аписа и његових кључних сарадника. Убедљиво су приказане и биографије Гаврила Принципа и других чланова *Младе Босне* као и њихов дуг и веома значајан боравак у Београду. Наглашавајући њихове интензивне контакте са многим Аписовим људима у Београду Кларк прави веома успешну контра-тежу уобичајеном аргументу српске историографије – да су атентат на Франца Фердинанда извршили *аустроугарски држављани*.

Кларк је као литературу за ово поглавље проучио дела читавог низа домаћих аутора. Реч је о радовима који се сматрају за класике политичке историје Србије. Ту су аутори Слободан Јовановић, Димитрије Ђорђевић, Драгиша Васић, Војислав Вучковић, Ђорђе Станковић, Душан Батаковић итд. Аутор се ослонио и на веома богату и квалитетну научну продукцију посвећену Србији, а објављену ван граница Србије. Ту се могу наћи бројни радови Дејвида Мекензија (David McKenzie), затим путопис Ребеке Вест (Rebecca West), статистички подаци које је објавио Холм Зундхаузен (Holm Sundhaussen), класични радови о Балкану Џона Лампеа (John Lampe), Тима Џуде (Tim Judah) итд. Ипак, овом списку недостају поједини домаћи и страни аутори, па тако Кларк није користио ниједан рад Жан Мари Чалић нити нпр. рад Предрага Палавестре о *Младој Босни*.

Кларк закључује да су тадашње српске елите, али и српски народ у целини били опседнути изградњом Велике Србије и обновом државе цара Душана. Истакнуто место у овом стереотипном систему Кларк је дао Илији Гарашанину, затим Вуку Караџићу, а кључно место у настанку култа жртвовања Кларк је одредио за Милоша Обилића (стр. 40). Управо Обилића Кларк назива убицом или атентатором (употребљена је реч assasin). Међутим, ова реч у модерном енглеском и француском језику означава пре свега политичког убицу.[9] Кларк је тиме начинио груб анахронизам, али је и сугерисао читаоцима да веза између Обилића и Принципа може бити само негативна са моралног становишта.

Кларк ни на тренутак не оставља простор да се макар и део српске спољне политике протумачи кроз ослободилачки наратив и борбу за слободу и уједињење српског народа и шире гледано Јужних Словена. Напротив, свака акција српске државе или српских културних друштава у Србији и Босни тумачи се као *иредента* коју предводе ултранационалисти и фанатици. Кларк Србима не признаје право на национални романтизам. Занимљиво је и готово потпуно одсуство идеје југословенства из Кларкових описа српске спољне политике, па се стога сваки рад Краљевине Србије на уједињењу Јужних Словена тумачи пре свега као великосрпски пројекат. Српски национализам је приказан ван европског и балканског контекста, па се стиче утисак да је реч о искључиво српском феномену. Балкански ратови су такође обрађени превасходно кроз злочине и етничка чишћења муслиманског становништва у ослобођеним и заузетим крајевима. Кларк се бави и питањем колико је Пашић знао о припремама за атентат, алудирајући на више места да је готово извесно да је Милан Циганович, радник српских железница, био Пашићев човек унутар Аписове организације. Вреди поменути још једно од чувених питања везаних за контраверзе Сарајевског атентата. То је природа упозорења које је српска влада упутила Бечу о опасности од предстојећег атентата. Кларк верује да је ово упозорење било исувише неодређено да би се могло говорити о истинском узбуњивању. Понавља се и чувена теза из међуратног периода о томе да је српска влада била вођена начелом да само сукоб великих размера може да омогуће уједињење свих Срба.[10] Иако је овакво тумачење спорно са становишта мноштва чињеница, попут опште исцрпљености Србије након Другог балканског рата, Кларк на више места понавља поменуту теорију.

---

[9] Vojin Dimitrijević. 24.

[10] Аноним, „Лаж о кривици за Светски рат", *Политика*, 22. март 1928, 1; Јосиф Барон Рајачић, „Да ли је Србија крива?", *Политика*, 22. март 1928, 1; Светозар Прибићевић, „Лаж о кривици за Светски рат", 23. март 1928, 1.

С друге стране, за разумевање српске политичке ситуације пред Први светски рат веома је корисно запажање Кристофера Кларка о односу српских цивилних и војних власти. Наиме, аутор верује да је овај проблем остао неразрешен након Мајског преврата, те да је такво наслеђе оптерећивало српску владу током Јулске кризе. (стр. 33–34). Треба поменути још да Кларк повремено допуњава раније започети терористички наратив. Тако се каже да је *Црна рука* у Србији имала *кампове за обуку терориста* (стр. 56).

Када је реч о историји Босне и Херцеговине Кларк анексију ове територије види као сасвим природан ток догађаја. Руско противљење Анексији протумачено је пре свега кроз понашање руског министра спољних послова Александра Извољског који је, према Кларку, најпре пристао на Анексију, да би касније, суочен са реакцијом руског јавног мњења своју одлуку променио. Дакле, код Анексије није проблематично то што је она представљала повреду међународног система установљеног Берлинским конгресом 1878. године, већ пре свега то што је руски министар повукао своју сагласност.

Према Кларку Босна и Херцеговина су постале део једног просперитетног царства. У поглављу *Царевина без квалитета* (The Empire Without Qualities стр. 79) аутор наводи неке од недостатака Хабсбуршке монархије пред Први светски рат, али сматра да је ова држава свакако била стабилна и да је представљала једну од најбрже растућих економија Европе. Цитирају се сликовите и шаљиве речи аустријског уметника, Карла Крауса, који је стање у својој држави описао као *очајно, али не и озбиљно* (стр. 86).

Кларк тако истиче да је Аустро-Угарска у Босну увела опште јавно образовање, уређену администрацију и солидну инфраструктуру. Босна је постала део велике државе у којој се слободно одвијао проток робе и добара, како каже аутор. Кларк затим поставља питање шта је то натерало босанске Србе да пуцају 28. јуна 1914. године. Сматра да је њихово незадовољство проузроковано тешким животом у кметству. Ипак, на овом питању аутор се није дуже задржао, већ је констатовао да се модернизацији противио део становника Босне и Херцеговине и да управо у томе треба тражити део разлога за лош живот српских сељака у Босни и Херцеговини. Марија Тодорова је у својој иначе неповољној критици *Месечара* истакла да се 4/5 становништва Босне и Херцеговине налазило под феудалним обавезама насталим у отоманском добу, а да је нова аустријска власт задржала постојеће стање. Истовремено сељаштво у Србији, Хрватској или Мађарској било је слободно.[11]

[11] Maria Todorova, "Christopher Clark. The Sleepwalkers. How Europe went to War in 1914. Allen Lane, 2012, 697 pp.", *Times Literrary Supplement*, 4. January 2013, 5727, 9-10.

Када је реч о репресивним мерама предузетим према српским удружењима 1913. године Кларк оправдава овакве мере тврдећи да су проузроковане српским национализмом. Можда највећа омашка аутора по питању Босне и Херцеговине јесте тврдња да је овај део Монархије до 1914. године достигао ниво развоја других крајева Хабсбуршке државе. (стр. 86). У тексту није тешко наћи симпатије аутора према Хабсбуршкој држави, а литература коришћена за приказ Аустроугарске историје неупоредиво је бројнија и савременија него што је то случај у одељку посвећеном Србији.

Када је реч о понашању Србије непосредно након Сарајевског атентата чињенице које Кларк износи не слажу се са резултатима до којих је 1980-тих дошао Андреј Митровић. Кларк није забележио да је српска влада на вест о атентату одмах прекинула Видовданске свечаности нити да је покренута истрага у Србији. Српски одговор на ултимат Кларк такође интерпретира у новом светлу називајући га „дипломатским мајсторством двосмислености“.

У чему се састоји Кларкова ревизија историје Јулске кризе?

Кларкова књига долази након што је недавно објављено већ неколико наслова посвећених узроцима Првог светског рата. Заједничко овим радовима је да се проблему приступа на изузетно провокативан начин, али са веома јасним аргументима. Наиме, у неколико нових књига, пре свега англосаксонских аутора, жестоко се критикује раније постигнута сагласност међу историчарима, с краја 1960-тих година, а о потпуној одговорности немачког цара и његових саветника за свесно изазивање једног европског рата. Тиме се пре свега доводи у сумњу парадигма немачког историчара Фрица Фишера (Fritz Fisher). Тако на пример, Најал Фергусон (Niall Ferguson) кључну улогу у *увођењу* света у рат придаје Великој Британији, док Шон Мекин (Sean McMeeckin) одлучно тврди да је за рат одговорна управо влада некадашње царске Русије. Поред бројних сличности са поменутим књигама, рад Кристофера Кларка, ипак подразумева сложенију аргументацију.

Кларк одбија да тражи кривца за избијање Првог светског рата сматрајући да такав *тужилачки наратив* није продуктиван у историографији. Међутим, аутор ипак усмерава читаоце ка уверењу да Русија и Србија предњаче у диктирању темпа *Јулске кризе*. Многи западноевропски медији вулгаризовали су Кларкове тезе и питање ратне кривице сасвим усмерили у правцу Русије и Србије. У поменутом дру-

гом поглављу *Месечара* под насловом *Подељени континент* (One Continent Divaded) Кларк је у четири целине изложио своју централну идеју према којој ниједна земља нема пресудан утицај на избијање рата. Кларк са посебном енергијом брани идеју да понашање немачке политичке елите није било пуно другачије од других. У делу књиге под насловом *Мноштво гласова европске спољне политике* (The Many Voices of European Foreign Policy) аутор је скренуо пажњу на чињеницу да је процес доношења одлука, у свакој од европских сила, био веома нијансиран. Кларк се пита зашто је Јулска криза постала најсложенија и најзамршенија политичка криза модерног доба, а део одговора проналази баш у замршености процеса одлучивања.

На примеру Аустро-Угарске Кларк је показао да су се приликом вођења спољне политике преплитали многи фактори као и да није постојао један центар моћи, већ сасвим супротно– било их је много и њихов значај је непрестано варирао. Уплитањем монарха, али и спорењем војних и цивилних власти долазило је до правог политичког хаоса. Анексија и криза која је избила након овог чина унела је нову динамику у међународне односе. Кларк је истакао и да су се односи међу државама заоштравали након сваке нове кризе. Сваког пута ситуација је била све озбиљнија и примена силе све извеснија. Кристофер Кларк примећује да је Хецендорф током 1913–1914. чак двадесет и пет пута заговарао рат против Србије, али да су његови захтеви увек одбијани од стране престолонаследника Франца Фердинанда. У неколико подпоглавља аутор је изложио мотиве спољне политике сваке од великих држава укључених у два супротстављена блока. На сличан начин приступљено је и београдским властима, а Кларк с правом примећује да је у Србији тешко разлучити шта је званична политика, а шта не. Оно што је ново у Кларковом истраживању јесте узимање у обзир утицаја јавног мњења на политичке актере. У досадашњим радовима није до те мере прихватана моћ штампе и ратоборност различитих културних и патриотских организација. Како се види из ове књиге није било политичара, укључујући Николу Пашића, који није морао да води рачуна о јавном мњењу сопствене земље.

Градећи сложену слику о европским међународним односима Кларк је пажњу обратио и на ментални свет главних политичких и војних актера. Тако се види да су међу добрим делом аустроугарске дипломатије владали стереотипи о Србији и Србима, а да су, с друге стране многи утицајни српски политичари– попут Мирослава Спалајковића– патили од праве аустрофобије. Посебно место у књизи припада анализи односа између начелника штаба аустроугарске војске Конрада Хецендрофа и престолонаследника Франца Фердинанда. Вреди напоменути да је Престолонаследник био одлучан да

не улази у било какав рат, а намеравао је да по повратку из Сарајева 1914. године као Главни инспектор војске смени начелника аустроугарског генералштаба, генерала Хецендорфа. Књига *Месечари* садржи посебан осврт на политику и идеје Франца Фердинанда. Тако сликовит детаљ исказује концепцијама наследника царске куће. У једној од свађа између Конрада Хецендорфа и Франца Фердинанда Престолонаследник је на инсистирање саговорника да треба сместа ући у превентивни рат одговорио да га не занима нити једна шљива ни овца из Србије, а камоли ризиковање рата са Русијом.

Кларк придаје велику важност уверењу аустроугарске дипломатије током јула 1914. године да српска влада пристаје на уступке једино у случају претње оружаном силом. Овакав став превладао је у Бечу након кризе из 1913. године када се српска војска повукла са албанског приморја тек након бројних претњи агресијом. Када је реч о догађајима након аустроугарске објаве рата Србији Кларк је нагласио историјски значај руског наређења о најпре, делимичној, а затим потпуној мобилизацији. Овој мобилизацији Кларк придаје одлучујући значај за даље убрзање кризе сматрајући да су датуми на документима измењени након догађаја како би се кривица за мобилизацију превасходно усмерила ка Немачкој. Иако се Кларков приступ умногоме разликује од парадигме Фрица Фишера из 1960-тих година, Кристофер Кларк ни на једном месту не улази у полемику са ставовима немачког историчара нити било ким ко је Јулску кризу посматрао кроз сукоб структура. Наиме, код Кларка се не помињу улога дугорочних процеса попут милитаризма, империјализма, трка у наоружању или борбе за трговачка тржишта. Једини *сукоб* две историографске школе одиграва се у закључку где се Фишерови резултати дисквалификују пре свега са становишта постнацистичке Немачке и наводне потребе Фрица Фишера да, како Кларк сматра, буде пре свега самокритичан. Овако симболичан осврт на некада велику историографску контраверзу каква је била Фишерова свакако није задовољавајући за дело које претендује да постане нови класик када су у питању узроци Првог светског рата.

О изворима и литератури

Кларково дело је умногоме утемељено на раду других историчара што је неизбежно када је у питању израда једне историјске синтезе. Међу изворном грађом преовладавају документа аустроугарских и немачких дипломатских представништва. Аутор је у мањој мери користио и грађу руских, холандских и белгијских архива.

Неке од кључних информација за градњу своје основне поставке Кристофер Клар је пронашао у објављеним збиркама грађе као и бројним мемоарима угледних европских политичара. Ту су мемоари Константина Думбе, Павела Миљукова, Мориса Палеолога, Василија Штрандмана, Едварда Греја и многих других угледних политичких и војних личности. Када је реч о Србији грађа Архива Србије се помиње на неколико места. Реч је о микрофилмованим документима Министарства иностраних дела и то Политичког одељења (АС, МИД, ПО 411–416). Изворна грађа када је реч о Србији присутна је још кроз седам томова едиције посвећење документима спољне политике Краљевине Србије. Ови томови тичу су се само 1914. године. Аутор је тако пропустио прилику да консултује издања која су изашла после 1980. године. Наиме, у књигама ове збирке објављеним 2004– 2008. налази се мноштво докумената из историјског периода о коме Кларк пуно говори. То је време 1903–1914. Треба истаћи да је аутор често и обилно користио дело Владимира Дедијера о Сарајевском атентату.

Како наводи Кристофер Кларк од 1918. до 1991. године објављено је чак 25 000 наслова који се баве узроцима избијања Светског рата. Издвојити се међу оволиким бројем књига није једноставно. Кларк је своје дело написао на провокативан и нов начин. Он је тежиште Јулске кризе преместио са структуралних разлога ка свакодневним сложеностима европске дипломатије и процеса доношења одлука. На овај начин сасвим је одговорио захтевима дела школоване публике коју занима Јулска криза као модел кризе великих размера у међународним односима. Кларк је додатно подстакао уверење да се оваква криза може поновити, па је његово дело добило додатан практични карактер.

Кларк је књигу написао веома смело и то не само када је реч о аналогијама. Тамо где су докази слаби или постоје само нагађања о појединим догађајима Кларк је спреман да се упусти у спекулације, поређења, па и озбиљне и далекосежне закључке које намеће читаоцима. Често је такав принцип примењивао када је у питању понашање Николе Пашића. Утисак је и да су каснији догађаји из балканске историје, а на које се Кларк повремено позива, неповољно утицали на његову научну објективност. Баш када је у питању историја Србије и улога српских елита у Јулској кризи Кларк се препустио стереотипном излагању. За дело које има намеру да Краљевину Србију постави у центар истраживачког интересовања Кристофер Кларк је испитао минималну количину историјских извора, док у његовој *српској* литератури има превише празних места. Српска историографија већ дуго није дала квалитетно дело о Сарајевском

атентату или *Младој Босни*. Међутим, Кларк није користио најбоље српске радове на тему догађаја који су претходили рату. Реч је о делима професора Андреја Митровића, од којих је књига *Србија у Првом светском рату* пре само пар година преведена и на језик на коме је Кристофер Кларк написао *Месечаре.* Може се претпоставити да је до раскорака у оценама српске и стране историографије по питању Кларковог научног доприноса дошло добрим делом због питања приказа историје Балкана и Србије. Постоји могућност да страним ауторима ова питања нису толико позната нити пресудна јер их превасходно занима понашање великих сила. Ово потврђује и пример професорке Марије Тодорове која Кларковом књигом није одушевљена попут појединих угледних америчких листова. У сваком случају остаје збуњујуће како је страна публика прихватила тако лагодну и грубу употребу савременог терористичког наратива за једно ипак прошло време. Као позитивну нуспојаву појаве ове књиге треба поменути и дебату која је у српској историографији после дуго времена заживела управо захваљујући Кристоферу Кларку.

Информације

МЕЂУНАРОДНА КОНФЕРЕНЦИЈА „СТОГОДИШЊИЦА БАЛКАНСКИХ РАТОВА (1912–1913) – СУПРОТСТАВЉЕНА СТАНОВИШТА“, АНКАРА, РЕПУБЛИКА ТУРСКА, 23–24. МАЈ 2013. ГОДИНЕ

У Анкари, Република Турска 23. и 24. маја 2013. године одржана је међународна конференција на тему *Стогодишњица Балканских ратова (1912–1913) – супротстављена становишта*. Домаћини конференције било је Одељење за међународне односе Блискоисточног технолошког универзитета. Конференција је одржана у просторијама Правног факултета. У раду конференције су учествовали истраживачи из Турске, Бугарске, Македоније, Грчке, Србије, Албаније, Босне и Херцеговине, Хрватске, Јапана, Велике Британије, Пољске, САД, Аустрије, Мађарске, Немачке, Ирске, Русије.

У оквиру 25 панела током два радна дана укупно је изнесено 111 саопштења. На конференцији је са саопштењем *Wars without Aftermath: The Balkan Wars in Serbian Collective Memory, Historiography and Politics*. учествовао истраживач Института за стратегијска истраживања др Дмитар Тасић.

Због великог броја саопштења навођење њихових наслова је готово немогуће. Овом приликом истичемо наслове панела: The international order at the beginning of 20th century within the context and the process leading to the Balkan wars, The impact of Balkan wars on Albanians, Reflections of the Balkan wars in memoirs, Shaping of alliances and orders before and after the Balkan wars, Railway use during the Balkan wars and aviation activities, Changing national identities during and after the Balkan wars, The impact of Balkan wars on education systems, Spread of information and propaganda during the Balkan wars, Reports of the international commissions on the Balkan wars and health service during the Balkan wars, Impact of the Balkan wars on bilateral relations and regional transformations, Military activities and evaluation of the

Balkan wars, The Balkan wars in German documents, Memories and narratives of the wars in the Balkans, The Balkan wars, migration and problems faced, Reflections of the Balkan wars in the press and publications, Alliance building activities in the Balkan wars and their reflections on post-war period, The Balkan wars and Diaspora politics, Reflections of the Balkan wars on the ideological orientations, Different readings of the Ottoman empire defeat, Discourses and narratives of the wars in the Balkans, Artistic reflections of the Balkan wars, Regional competition and rivalries during the Balkan wars.

Обзиром да се у исто време одржавало неколико панела понекад је било веома тешко изаћи са једног панела и стићи на други како би се чуло одређено излагање које би привлачило пажњу. Но, то је добро познат проблем са којим се срећу сви организатори овако великих научних скупова. Учесницима је обезбеђено довољно времена за саопштења као и за одговоре на коментаре и питања. Председавајући панела су били упознати са биографијама и радом учесника тако да су могли да их на адекватан начин представе слушаоцима.

Пажњу учесника привукла су и пленарна (уводна) предавања Фироза Јасамија са Универзитета Мачестер: *Балкански ратови 1912–1913, нека питања*, Николаса Репаса са Државног универзитета Сем Хјустон: *Погрешна тумачења и прорачуни савремених извештаја о Балканским ратовима*, турске списатељице Ајше Кулин: *Балканска траума у мојим романима* и Јоакима Бекера са универзитета у Бечу: *Прелаз на капитализам и распад империја – поређење између империја Хабсбурга и Османлија*.

Без обзира на велики број учесника и панела домаћин је конференцију добро организовао при чему је довољно простора дато и за неформалне разговоре на којима су размењени ставови и бројна питања додатно појашњена. Симултани превод је био квалитетан и добро организован. Најављено је и објављивање зборника радова.

др Дмитар Тасић

ТРИНАЕСТА ГОДИШЊИЦА КОНФЕРЕНЦИЈА РАДНЕ ГРУПЕ ЗА СТУДИЈЕ КОНФЛИКТА ПАРТНЕРСТВА ЗА МИР „ДРЖАВЕ У РАТУ: ЗАШТО ДРЖАВЕ УЧЕСТВУЈУ У РАТОВИМА И ЗАШТО НЕ“, СОФИЈА, 27–31. МАЈ 2013.

Школа националне одбране „Г. С. Раковски“ у Софији била је од 27. до 31. маја 2013. године домаћин 13. годишње међународне научне конференције Радне групе за студије конфликта Партнерства за мир под називом „Државе у рату: зашто државе учествују у ратовима и зашто не“ (*Nations at War. Why do Nations Participate in Wars, and Why Not*). Суорганизатор конференције била је Историјска управа Министарства одбране Републике Француске.

Радни део конференције реализован је у два радна дана, 28. и 30. маја. Конференцију је отворио министар одбране Републике Бугарске Тодор Тагарев. Првог дана конференције, 27. маја, био је организован пријем за учеснике конференције, док је 29. маја организована стручна екскурзија и посета археолошким локалитетима Старосел и Хисар.

Конференцији је присуствовало укупно 28 војних и цивилних експерата са различитих универзитета и института из 15 земаља НАТО и програма Партнерство за мир (Бугарска, Аустрија, Србија, Словенија, Канада, Русија, Грчка, САД, Шведска, Данска, Румунија, Словачка, Чешка, Пољска, Француска). Радни језик конференције био је енглески и прочитано је 20 реферата (Per Iko, *Not neutral, rather close to war: Sweden in the 19th Century*; Marina Lavitskaya, *Liberation or occupation: problems of modern Russian – Bulgarian relations through the prism of history*; Niels Bo Poulsen, *Going to War for Domestic Reasons*; Dalibor Denda, *Professional Army as a Factor of war success. Case Study: Serbia (1876–1918)*; Trendafil Mitev, *The Necessity of New Research: Why the Bulgarians Had Gone to Wars?*; Efpraxia Pashalidou, *Building up alliances before venturing into Balkan Wars, 1912–1913: the impact of coalitions*); Jan Fedoseyev, Karel

Straka, *Strategic options for a small country in Central Europe – the coalition conception of defense of the Czechoslovak Republic in the years 1918 – 1939*; Fredrik Ericsson, *Assessing the Capacity for Total War – Swedish Military Attachés and National Characteristics in the Interwar Baltic Sea Area, 1918–1939*; Dimitar Mitev, *The National Idea: The Spearhead of the Bulgarian military policy during the first half of the 20th Century*; Miljan Milkić, *Everyday life during the crisis. Yugoslav military government in Julian region 1945–1954*; Peter Chorvat, *Military Participation of the Slovak Republic in the Nazi Aggression against Poland and Soviet Union (Reasons, Process, Consequences)*; Ivan Cadeau, *Lessons learned from the Indochina War: the "Ely report"*; Carmen Rijnoveanu, Daiela Siscanu, *The Six Day War of 1967: behind Bucharest's decisions*; Jordan Baev, *The Cold War Dilemma: Who were the aggressive and the defensive powers in the Balkans according to their military war plans and exercises?*; Vladimir Prebilic, Damijan Gustin, *Defending Slovenia – Why was it difficult to decide?*; Dariusz Kozerawski, *A Case Study of Polish Military Contingent Experience from Iraq (2003–2008)*; Dominique Guillemin, *From national deployments to coalition operations : the adaptation of the French navy to missions abroad (1987–1999)*; Martin Ivanov, *Presentation of the digital documentary project of Bulgarian State Archival Agency – State Military History Archive on Bulgarian Military Casualties in the Balkan Wars (1912–1913)*; Andre Rakoto, *"The way forward", presentation of the SHD collections transition from paper to digital archives*; Mariana Krasteva, *Bulgarian Navy Museum in Varna: Activity and Perspectives*).

На посебном састанку договорено је да се конференција 2014. године одржи у Братислави (Словачка) и предложене су могуће теме. За извршне секретаре Радне групе за студије конфликта изабрани су др Кристијан Ортнер (Christian Ortner) и Андре Ракото (Andre Rakoto).

мајор др Миљан Милкић

МЕЂУНАРОДНА КОНФЕРЕНЦИЈА „БАЛКАНСКИ РАТОВИ 1912–1913: СУКОБИ, ИЗАЗОВИ И СЕЋАЊА“, ПАРИЗ, ФРАНЦУСКА, 7–8. ЈУН 2013. ГОДИНЕ

У Паризу, Француска, 7. и 8. јуна 2013. године одржана је међународна конференција на тему *Балкански ратови 1912–1913: сукоби, изазови и сећања*. Организатори конференције су били Универзитет Париз I (Сорбона) и истраживачки центар IRICE. У раду конференције су учествовали истраживачи из Француске, Велике Британије, Турске, Бугарске, Грчке, Србије, Аустрије, Италије и Румуније.

У оквиру 3 панела током два радна дана укупно је изнесено 21 саопштење. На конференцији је са саопштењем *Repeating Phenomenon: Balkans Wars and Irregulars***.** учествовао истраживач Института за стратегијска истраживања др Дмитар Тасић.

Саопштења су била груписана тематски у оквиру три панела:

– Les conflits régionaux 1899–1914/Regional Conflicts 1899–1914;

– Les interventions internationales/International interventions;

– Les mémoires du conflit/Memories of the Balkan Wars

У оквиру првог панела саопштења су имали следећи учесници: Дмитар Тасић, Repeating Phenomenon: Balkans Wars and Irregulars; Стефанос Кацикас, The Army, the Militias and Islam in ‘Greek’ Macedonia (1912–1913); Енис Тулча, La population de la ville d'Andrinople en 1913 et les déplacements de populations dans la region; Патрик Лувије, L’émigration intérieure et l’exil des Turcocrétois dans les dernières années de la souveraineté ottomane (1897–1913): regards et projets européens sur la disparition d’une population mu-

sulmane hellénophone; Емануела Костантини, Jewish communities and the status of Saloniki after the Balkan Wars; Франческо Гуида, Les Italo-Albanais et les questions balkaniques des premières années du XXe siècle aux guerres de 1912–1913; Војислав Павловић, La phase finale de la Question d'Orient et la consolidation des identités nationales dans les Balkans 1908–1914; Трајан Санду, La participation de la Roumanie à la seconde guerre balkanique : entre règlement balkanique, signal irrédentiste tous azimuts et mobilisation nationale; Габриел Леанца, L'annexion de la Dobroudja du Sud (1913) et les dilemmes de la politique extérieure de la Roumanie.

Други панел чинила су саопштења: Жан-Мари Деларок, Les opérations internationales de maintien de la paix en Albanie au sortir de la seconde guerre balkanique; Надине Акунд, Une conséquence inattendue des guerres balkaniques: Le rapport Carnegie de 1913; Фабрис Жесне и Матије Жестан, Consuls français et italiens face à la « question macédonienne » desannées 1900 aux Guerres balkaniques; Ервин Шмидл, An Intervention to avoid the War: The European Powers and the Creation of Albania; Бернар Лори, Contrôler les correspondants de guerre 1912–1913; Одил Моро, La Première Guerre Balkanique vue par un correspondant de guerre français : Stéphane Lauzanne.

Коначни, трећи, панел чинили су: Николас Пицос, Les guerres balkaniques de 1912-3 dans l'espace public français : batailles médiatiques et représentations de l'Autre; Фредерик Гелтон, Georges Scott et la fabrication de l'information : Un illustrateur français dans les Balkans; Даниел Каин, Journalism and diplomacy in the Balkans. James David Bourchier en 1913and the Balkan Wars; Клаудиу-Луциан Топор, Journalisme-bravade et rhétorique nationaliste. La deuxième guerre balkanique dans la presse roumaine (1913); Станислав Сретеновић, La mémoire serbe des Guerres balkaniques au service de l'idéologie yougoslave 1918–1991; и Чавдар Маринов, Mémoire ou oubli des guerres balkaniques dans la république de Macédoine**?**

Радни језици конференције су били француски и енглески. Панели су били организовани тако да су сви учесници конференције могли да прате рад и учествују. Учесницима је обезбеђено довољно времена за саопштења као и за одговоре на коментаре и питања. Председавајући панела су били упознати са биографијама и научним достигнућима учесника тако да су могли да их на адекватан начин представе слушаоцима.

Конференција је одисала израженом колегијалношћу и међусобним уважавањем учесника. Критички тон дискусија је био изразит али ни у једном тренутку није нарушавао висок академски ниво који се и очекивао када је организатор један од најугледнијих европских универзитета. Све у свему, домаћини су одлично организовали конференцију. Најављено је и објављивање зборника радова.

др Дмитар Тасић

УПУТСТВО ЗА ПРЕДАЈУ РУКОПИСА

Рукопис обима до 25 страна (45.000 словних знакова са размацима) предаје се у електронском облику на адресу vig@mod.gov.rs

Фонт Times New Roman, величина фонта 12, размак између редова је 1.5. Фусноте се налазе на крају сваке стране, величина фонта 10, размак између редова 1.

Рад треба да садржи, поред главног дела и фуснота:

Апстракт. Налази се испод наслова рада и не може имати више од 600 словних знакова. Пише се на језику на коме је писан основни текст.

Кључне речи. Дају се на српском језику и може их бити највише 10.

Резиме. Предаје се на енглеском језику и не може имати више од 1.200 словних знакова.

Прилоге (фотографије, карте). Доставити их у електронској форми ван Word документа у једном од следећих формата: .tiff, .jpeg, .eps, .cdr. Црно беле фотографије предати у резолуцији од најмање 150, а колор од 300 dpi.

Начин цитирања:

Монографије:

Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1994, стр. 121.

Чланци у периодици:

Mile Bjelajac, „Vojska Kraljevine Jugoslavije 1918–1941“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1-2/1993, Beograd 1993, стр. 115.

Чланци у зборницима радова:

А.Л. Шемякин, „Сербия и сербы накануне Балканских войн глазами рускиих (к дискуссиио „современном“ государстве)“, *Модернизация vs. война – Человек на Балканах накануне и во время Балканских войн (1912–1913*), Москва 2012. стр. 146–154.

Поглавља у колективним публикацијама:

Јулија Ајхенберг, „Прелазак војника у цивиле и цивила у војнике: Пољска и Ирска након Првог светског рата“, *Рат у миру. Паравојно насиље у Европи после Првог светског рата 1918–1923*, Роберт Герварт, Џон Хорн (прир.), Архипелаг, Београд 2013, стр. 291.

Извори:

Архивска грађа се цитира према правилу архива у коме се чува цитирани документ. Наводи се тако да омогући лако проналажење коришћеног документа.

Пример:

Војни архив, Пописник 3, кутија 223, фасцикла 12, документ 8. (У даљем тексту: ВА, П3, к. 223, ф. 12, д. 8)

Објављени извори:

„Zapisnik sednice Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije od 17. avgusta 1944. godine“. *Zapisnici NKOJ-a i privremene vlade DFJ 1943–1945,* Beograd 1991, стр. 28, 29.

WEB:

http://www.governo.it/Governo/Governi/de_gasperi1.html (17. јануар 2012).

После првог помена пуне библиографске јединице у напоменама, током наредних цитирања даје се скраћени облик, односно понавља се иницијал имена и презимена аутора и скраћени наслов. Код узастопног навођења аутора и дела: *Исто*, *Ibid*.

Датуми се пишу на следећи начин, нпр. 2. март 2007.

Бројеви већи од троцифрених треба да буду куцани са тачкама, а не са размацима, нпр. 2.000, 10.000.

Наводници се пишу на следећи начин „...“

STYLE SHEET FOR REFERENCES

The articles (maximum 45.000 characters with spaces) should be submitted in digital form via E-mail vig@mod.gov.rs in English.

The text should be typed in MS Word application, Times New Roman font. The font size of the main text should be 12 pt with 1.5 spacing and of the footnotes 10 pt with single spacing. Footnotes should be in the footer of each page.

Each text should include, along with main text and footnotes, the following:

Abstract that comes after the title. It should be written in same language as the main text and not exceed 600 characters (with spaces).

Keywords – up to ten words in English.

Summary should be written in English and should not exceed 1.200 characters (with spaces).

Illustrations and charts. If any, should be submitted apart from the Word document in one of the following digital formats .tiff, .jpeg, .eps, .cdr. Black and white illustrations should be at resolution of at least 150, and color ones at least 300 dpi.

How to cite:

Monographs:

James R. Arnold, *Ardennes 1944. Hitler's Last Gamble in the West*, London, 1998.

Articles in journals:

John R Schindler, "Disaster on the Drina: The Austro-Hungarian army in Serbia, 1914", *War in History* 9/(2) (2002) pp. 159–195.

Articles in collections of papers:

Dimitrios Katsikostas, "The Outbreak of the Hellenic Split in the Context of the WWI", *Први светски рат и Балкан – 90 година касније*, Тематски зборник радова. Институт за стратегијска истраживања, Београд 2010, pp. 81–94.

Chapters in edited volumes:

Julia Eichenberg, "Soldiers to Civilians, Civilians to Soldiers. Poland and Ireland after the First World War", Robert Gerwarth, John Horne (Eds), *War in Peace. Paramilitary Violence after the Great War*, Oxford University Press 2012, p. 187.

Archival Sources:

Quotation follows the guidelines of the Archives in question. Reference numbers, files, boxes etc. should be indicated in a manner which allows easy re-finding of the document quoted.

Example:

Military Archive Belgrade, Records 3, box 223, file 12, document 8. (In furher text: MAB, R3, B 223, F 223, F 12, D. 8)

Collection of documents:

"British Proposal Regarding Venezia Giulia, Yalta, February 10, 1945", *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers*, The Conferences at Malta and Yalta 1945, Washington, 1955, pp. 888–889.

After the first citation of the full bibliographic unit in footnotes, every other citation should be given in abbreviated form which includes the initial of the name and surname of author(s) and shortened title. For successive references to the same author and work use: *Ibid*.

Dates are written in the fallowing way, e. g. 2 March 2007 (2. mart 2007).

Numbers with more than three digits should be written with dots, without spaces, e.g. 2.000, 10.000.

КОРЕКТУРА
Одељење за војну историју ИСИ

ПРЕВОД РЕЗИМЕА НА ЕНГЛЕСКИ ЈЕЗИК
Бранка Бошњак
Дана Зеленовић

КОМПЈУТЕРСКА ОБРАДА
Звезда Јовановић

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

355/359+93/94

ВОЈНО-историјски гласник = Military History Review = Военно-историчестий журнал = Revue Historique militaire = Militärgeschichtliche Zeitschrift / одговорни уредник Дмитар Тасић. – Год. 1, бр. 1 (1950) – . – Београд: Институт за стратегијска истраживања. Одељење за војну историју Министарства одбране Републике Србије, 1950
– (Београд : Војна штампарија „Београд“). – 24 cm
Два пута годишње. – Наслов: Од бр. 6 (1956) Војни историјски гласник; (од бр. 1/2/1961)

Vojnoistorijski glasnik; од бр. 1/2 (2002)
Војно-историјски гласник

ISSN 0042-8442 = Војноисторијски гласник
COBISS.SR-ID 11409154

Тираж: 300

Штампа:
Војна штампарија „Београд“